

Imágó Budapest
ISSN 2062–5383
7. évfolyam, 3. szám, 2018
NYELV ÉS PSZICHOANALÍZIS

Főszerkesztő:
Borgos Anna

A szerkesztőség tagjai:
Dobos Elvira, Erős Ferenc, Gyimesi Júlia, Kovai Melinda, Kovács Anna, Kovács
Petra, Kőváry Zoltán, Lénárd Kata, Papp-Zipernovszky Orsolya

Szerkesztőbizottság:
Ajkay Klára, Békés Vera, Bókay Antal, Csabai Márta, Erdélyi Ildikó, Hárs György
Péter, Tom Keve, Székács Judit, Vajda Júlia, Valachi Anna

Jelen számot szerkesztette:
Bókay Antal és Borgos Anna

E számunk megjelenését az

Nemzeti Kulturális Alap támogatta

Az Imágó Budapest szerkesztőség e-mail címe:
imago@imagoegyesulet.hu
A kiadó Imágó Egyesület URL címe: <http://www.imagoegyesulet.hu>
A folyóirat URL címe: <http://imagobudapest.hu>

Copyright by Imágó Egyesület, 2018
Felelős kiadó: Erős Ferenc, alapító főszerkesztő

IMÁGÓ BUDAPEST

Pszichoanalízis — társadalom — kultúra

Az Imágó Egyesület lapja

Alapítva: 2010-ben

2018/3.

NYELV ÉS PSZICHOANALÍZIS

TARTALOM

BEVEZETÉS (*Bókay Antal*).....4

TANULMÁNYOK

John P. Muller: Freud szemiotikus szenvedélyének olvasata.
(Ford. Tórizs Eszter).....6

Pléh Csaba: A kettős kódolás és a nem tudatos mozzanatok
a nyelvben: Fónagy Iván koncepciója.....19

Faluvégi Katalin: Nyelvészeti kapcsolódások a korai
pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós.....30

MŰHELY

Indries Krisztián: Nihon no Seishinbunseki. A japán nyelv és írás
tudattalanjának szemiotikája.....53

Dmitrij Olsanszkij: Az eseményekből formálódó szubjektum (Ford.
Piszker Ágnes).....62

INTERJÚ

Freud nyelvi modelljei. Sergio Benvenuto beszélgetése Julia Kristevával
(Ford. Béres-Deák Rita).....72

ARCHÍVUM

Charlotte Balkányi: A verbalizációról (Ford. Csertő István).....84

Borgos Anna: Dubovitz Margitról.....	101
Sigmund Freud levelei Dubovitz Margithoz (Ford. Schulcz Katalin).....	105
ENGLISH SUMMARIES	108
E SZÁMUNK SZERZŐI	112

Bevezetés

A pszichoanalízis nyelvvel való kapcsolata már magának a pszichoanalízisnek a megszületése előtt egyértelműen kimondatott. Breuer zseniális, érzékeny betege, Anna O. a *Studien über Hysterie* esetleírásának tanúsága szerint hipnotikus állapotban mondta ki a definíciót. Freud Amerikában tartott öt előadása elején fel is idézi: Breuernek feltűnt, „hogya a beteg önkívületi állapotában, zavarodottságtól kísért lelki alterációjában gyakran egyes szavakat mormogott, amelyek azt a benyomást keltették, mintha azok valamely gondolkodását foglalkoztató, összefüggő lelki tartalom töredékei volnának [...]. Maga a leány, aki betegségének ezen időszakában csak az angol nyelvet tudta megérteni és beszélni, ezt az újfajta gyógykezelést „talking cure”-nak keresztelte el, vagy tréfásan „chimney sweeping”-nek nevezte.”¹

A pszichoanalízis „beszélő kúra”; centruma, alapja a terápia pedig nyelvi aktivitás. E látszólag egyszerű, definitív állítás azonban igen komplex folyamatokat rejt, és nagyon különféle pszichoanalitikus metapszichológiai elgondolások tettek kísérletet e nyelvi természet definíciójára. Freud szerint a tudattalan ugyan vággyal, belső energiával átitatott „tárgy-képzetekből” áll, a tudatelöttes, az emlékezet viszont már szóképzeteket használ. Így az individuum lényege, centruma, a tudattalan, ha meg akar szólalni (márpedig mindig meg akar szólalni, és az elfojtott is mindig már képzetekhez kötött), bonyolult nyelvvesedési folyamatot indít, álmokban, beszédes tünetekben mutatkozik meg.

A pszichoanalízis történetében számos kísérlet történt e nyelviség meghatározására, ezekből próbálunk most néhányat jelen számunkban bemutatni. John P. Müller, kiemelkedő lacaniánus terapeuta és elméletíró Freud egy korai, a fedőemlékről szóló tanulmányában mutatja meg, hogy milyen lényegi módon jelenik meg már ekkor Freud gondolkodásában a nyelviség. Ez természetesen kapcsolódik Lacan pszichoanalíziséhez, aki a jelölőnek a tudattalan felépülésében abszolút jelentőséget tulajdonított; nevezetes, gyakran félreértett kijelentése, miszerint „a tudattalan a nyelvhez hasonlóan strukturált”, azt jelzi, hogy a tudattalanban összerendeződő jelölők metaforikus és metonimikus folyamatokban építik fel a szimbolikust, a szubjektumot.

Már a klasszikus pszichoanalízis keretében is jelentős nyelvi, nyelvelméleti problémák fogalmazódtak meg, erről szól Faluvégi Katalin tanulmánya, egy különös, rendkívüli és nagyon tragikus életű pszichoanalitikus, Sabina Spielrein

¹ Sigmund Freud: *Pszichoanalízis – Öt előadás*. Ford. Ferenczi Sándor, Budapest: Nap Nyomda, 1915.

munkásságának felidézésével, illetve a nyelvészeti gondolkodás nyomainak kimutatásával Freud, Ferenczi és Hollós István írásaiban.

De különösen érdekes nyelvészeti-pszichoanalitikus gondolatok születtek két „idegenbe szakadt” jelentős magyar, Fónagy Iván és Thienemann Tivadar munkáiban is. Pléh Csaba e szerzők kapcsán ír a kettős kódolás, a tudattalan nyelvi betörésének jelentőségéről.

Indries Krisztián a japán nyelv, a japán pszichoanalitikus gondolkodás, vagy talán egyenesen a japán pszichoanalitikus tudattalan különös nyelvviségről ír.

Julia Kristevától egy interjút közlünk. Kristeva, aki eredetileg nyelvész, szemiotikus, már doktori értekezése, „A költői nyelv forradalma” óta foglalkozik a nyelv pszichoanalitikus értelmével. Ez volt az a lépés, amely a szigorú strukturalista koncepciót egy radikálisan új, posztstrukturalista elmélet felé vitte el.

Dmitrij Olsanszkij írásában talán egy még radikálisabb filozófiai megközelítés, Gilles Deleuze-é jelenik meg, aki a személyesség, a szingularitások teremtődését különféle típusú, jelentős mértékben nyelvi eseményekből formálódó folyamatként írja le.

Archívum rovatunkban a magyar származású, 1955-től Londonban dolgozó pszichoanalitikus, Balkányi Sári tanulmányát közöljük. Balkányi a pszichoanalízis történetében gyakran használt kifejezés, a verbalizáció különböző arcairól beszél; a verbalizáció nem egyszerűen „talking”, hanem valóban „talking cure”, azaz nyelvi artikuláció, kidolgozási folyamat.

Bókay Antal

John P. Muller

Freud szemiotikus szenvedélyének olvasata¹

1899-es újjévi üdvözlésében Freud a következőket írja Fliessnek: „Először is, az önanalízisem egy kis része áttört és megerősítette, hogy a fantáziák későbbi periódusok termékei, melyek visszavetítődtek az akkori jelenből a korai gyermekkorba; az a mód pedig, ahogy ez megtörténik, szintén világossá vált – ismételten a verbális kapcsolaton keresztül.” (Az utolsó kifejezés németül: *wieder eine Wortverbindung*, Masson, 1985. 338; Masson, 1986, 370.) Általánosan elfogadott, hogy a levélben Freud 1899-es, a „fedőemlék” fogalmát bevezető tanulmányára utal (Masson 1985, 339), mely köztudottan önéletrajzi (Bernfeld, 1946). Az utóbbi vezette Strachey-t arra, hogy ezt írja: „az értekezés valódi érdemét meglehetősen igazságtalanul beárnyékolja egy külső tény” (Strachey, 1950, 302). Ez a tény pedig az írás önéletrajzi vonatkozása, mely Freud elgondolásait „beárnyékolja”, mondhatni el is fedi őket. Jelen írásban elsődlegesen nem Freud emlékeinek önéletrajzi vonatkozása érdekel, mint inkább Freud fogalomalkotásának és klinikai intervenciójának szemiotikus jellemzői.

Freud gyermekkori emlékeinek önanalízisével arra mutatott rá, hogy a kamaszkori, erotikus szenvedéllyel asszociált részletek „visszafordítottak” a sárga virágok és az ízletes kenyér ártalmatlan koragyermekkori emlékébe; arra az általánosításra vezetve ezzel Freudot, hogy a visszatartás és az álcázás folyamatát a szemiotikus átalakítás szabályai irányítják. Ezen szabályok nem csupán a „fedőemlékek” keletkezését és jelentését determinálják, állítja Freud, hanem egyúttal arra is magyarázattal szolgálnak, hogyan formálódnak az álmok, és hogyan strukturálódnak a neurotikus tünetek. Ami a gyermekkori emlékeket illeti, Freud azt állítja, hogy „az ember gyakran konstruál ilyen dolgokat tudattalanul – mintha költeményt írna” (1899/1962, 315). Freud állításai németül: „*dass man solche Dinge [...] unbewusst macht, gleichsam dichtet*” (Freud, 1899/1952, 546). A *dichten* ige jelentése alkotni, írni – a *Dichter* egy költő vagy író; minden művelt német ajkú ismeri Goethe *Dichtung und Wahrheit* (*Költészet és valóság*) című önéletrajzát. Jaques Lacan 1901-es születése előtt Freud már itt felveti, hogy a fedőemlékek tudattalan konstrukciója nyelvi természetű, hogy ahhoz, hogy „beszélhessen”, a tudattalan valamilyen módon *ír*, olyan szöveget hozva létre, mely a jelentést tömöríti és sűríti. Ha áttekintjük Freud írását, nyilvánvalóvá válik, hogy számára a fedőemlékek a tudattalan átdolgozás termékei (*Überarbeitung*, ahogy Freud

¹ Eredeti megjelenés: John P. Muller: Reading Freud's semiotic passion. In: Gail Reed, Howard Levine (eds.): *On Freud's "Screen Memories"*. London: Karnac, 2015. 135-149.

mondja); valamint hogy Freud elgondolása mögött egy általános szemiotikai rendszer sejthető.

Amit ebben az írásban Freud felvet („ismételten”, ahogy Fliessnek említette), átfedi mindazt, amit a „A feledékenység pszichikai mechanizmusai” (1898b) című írásában, egy Fliessnek írt 1896-os levélben (Masson, 1985, 207-209), illetve a hisztériás tünetek kialakulásának példáiban (1895d) már világossá tett; valamint azt is, amit az *Álomfejtésben* (1900a) és *A mindennapi élet pszichopatológiájában* (1901b) fog szemléltetni.

1898-as értekezésében Freud a következőket írta a festő, Signorelli nevének elfelejtésével kapcsolatban: „A ’Signor’ fordítása ’Herr’-re volt tehát az eszköz, mely az elnyomott történetet átrajzolta a névvé, melyet az elfojtásban kerestem” (1898b, 292). A tudattalan funkciók meghatározásában Freud számára a fordítás és az inskripció központi elemek, ahogy Fliessnek írta 1896-ban:

„Ahogy bizonyára tudod, azon a feltevésen dolgozom, miszerint a pszichikai mechanizmusaink a rétegződés folyamata során jönnek létre: az emléknymok formájában jelen lévő anyag az aktuális körülményeknek megfelelően újra és újra *átrendeződik – újraíródik.*” (Masson, 1985, 207.)

Ez az újraírás átmenetet jelez egyik fejlődési szakaszból a másikba: „Két ilyen korszak határán a pszichikai anyag fordításának kell végbemennie... A fordítás kudarca – ez az, ami klinikailag „elfojtásként” ismert.” (Uo. 208) A kudarc a tudatos fordítás kudarca, míg a fordítás, mely tudattalanul kap helyet, briliáns siker lesz. Többek között Mahoney (2001) is felhívta a figyelmünket a fordítás központi szerepére Freud pszichikai folyamatokat tárgyaló fogalomalkotásában; valamint Freud saját írói és fordítói munkásságára, és arra, hogyan segítették, vagy éppen akadályozták Freud elméleteinek közvetítését műveinek fordításai. Az említett okok miatt írásomban megpróbálom különös figyelemmel kísérni Freud 1899-es értekezésének fordítását, annak érdekében, hogy azokat a bizonyos „beárnyékol” elképzeléseket pontosabban megérthessük.

A hisztérikus tünetek szerveződésének megállapításakor már szerepet játszott a fordítás folyamata. 1895-ben Freud ezt írta:

„Azt állítom azonban, hogy az egyéniségnek és az önkényességnek kisebb a szerepe ilyenkor, mintsem gondolná az ember, ha a hisztériás beteg szimbolizálással ad szomatikus kifejezést kimondottan indulati képzetének. Amikor szó szerint vesz olyan indulati kifejezéseket, mint a ’szíven ütést’ vagy a ’pofont’, és egy bántó megjegyzés hallatán úgy érzi, mintha valójában meg is történt volna, nem holmi tréfás visszaélést követ el, hanem csak újból feleleveníti azokat az érzéseket, melyeknek a nyelvi kifejezés a jogosultságát köszönheti.” (Freud, 1895d, 180-181.)

A nyelvi kifejezés szomatikus tünnetté fordítódik. „Azt, hogy efféle szimbolizálással – írja Freud – a hisztéria szomatikus tünetei jöhetnek létre, már korábban jeleztük...” (1895d, 152.)

Freud szövegét olvasva

Freud írásának német címe „Über Deckerinnerungen”, melyet Strachey „Screen memories”-ként ültet át angolra. Az *Über* szó jelentése felett, felé, át, illetve jelenthet valamiről való gondolkodást is; mely azt sugallja, hogy jelen esetben Freud tárgyának inkább felderítő, mintsem definitív vizsgálatába kezd. A német főnév *Decke* jelentése borítás, fedél; a *decken* igéé pedig betakar, beterít. Az *Erinnerung* főnév visszaemlékezést, emlékezetet vagy emléket jelent. Az *erinnerung* ige jelentése: emlékezni. Nem kisebb alak, mint Hegel dolgozta fel a német kifejezést „*Er-innerung*”-ként, azaz a belső élet megalapozásaként, bensővé tételként, befogadásként (Verene, 1985). Freud címe ennek megfelelően kettős célt szolgál: (1) a bensőség vagy „szubjektivitás” létrehozási folyamatának megtárgyalása; (2) az elfedés működési módjainak közelebbi vizsgálata, mely egyszerre megtartja és álcázza is a tapasztalatokat.

Kezdeként Freud elmondja, hogy klinikai gyakorlatában gyakran kell foglalkoznia páciensei „töredékes gyermekkori emlékeivel”, töredezett emlékdarabokkal („*Bruchstücke von Erinnerungen*”, Freud, 1899/1952, 531). Ezek az „elszigetelt emlékek” („*verienzelt stehender Erinnerungen*”, 531) az emlékezés számára nem érhetőek el az „események kacsolódó láncaként” („*als zusammenhängende Kette*”, 531) (1899/1962, 303). Freud ezután a normális fejlődési átmenet leírásával folytatja, melynek során a gyermek a koragyermekkor fragmentált szubjektivitásától tízéves kor környékén elérkezik narratív koherencia felfogásáig. Az átmenet szemiotikai folyamaton keresztül lehetséges, mely a jelek eszközeivel lényeges összefüggéseket von le a tapasztalatunkból, ahogy a jelek helyettesítik egymást, vagy ahogy egymás után narratív sorba rendeződnek. A neurotikus patológiában feltűnő töredékes emlékek és összefüggéstelen szelf-narratívák hasonlítanak a gyermekkori fragmentációra, és szemiotikai beavatkozások egész sorozatát követelik meg a narratív koherencia visszaállításának érdekében.

Az első bekezdésben Freud különbséget tesz a „pszichológiai érdeklődés” (1899/1962, 303) – „*Ein psychologisches Interesse*” (Freud, 1899/1952, 531) – és a „pszichikai működés” (1899/1962, 303) – „*dem psychisen Verhalten*” (uo.) között. Valamint felhívja a figyelmet „a gyermekek és felnőttek pszichikai működése közötti alapvető különbségekre” (1899/1962, 303). Itt a „pszichikai”-t a „pszichológiai”-tól eltérő értelemben használja Freud, ami úgy tűnik, hatással van a normatív, diszciplína-specifikus problémákra, mint a megismerés, fejlődés és a pszichopatológia mint tárgyi referens. Ami „pszichikai jelentőséggel” (*psychischer Wichtigkeit*) bír, az a tapasztalat „pszichikai jelentése” (*psychischer Bedeutung*), ahogy ezt „pszichikai működés” feldolgozza. Véleményem szerint a „pszichikai” a jelentésteremtő folyamatra és annak folyamányaira vonatkozik; ismételten, „emlékeinkben életünk az események kapcsolódó láncaként idézhető fel”, magyarázza Freud, ettől kezdve „egy tapasztalat pszichikai jelentősége és az emlékezetben való megtartása között közvetlen kapcsolat tapasztalható” (303).

Freud úgy ismétli a pszichikai szót, mintha a pusztán ismétléssel igyekeznék meggyőzni az olvasót. Az első három bekezdésben a „működésre”, a „jelentőségre”, a

„fontosságra”, a „tartalomra” és a „cselekvésekre” vonatkoztatja. A következő három oldalon, a Henris-kutatás eredményeinek elemzésénél egyáltalán nem használja, helyette „pszichológiai” problémákra és a felnőttek „pszichológiájára” hivatkozik. Ezután megjegyzi, hogy a gyermekkori emlékek csonkának tűnnek, de ahelyett, hogy elfogadná az állítást, miszerint néhány részlet „elfelejtődik”, előnyben részesíti „kihagyottként” („weggelassene” „elhagyott”, Freud, 1899/1952, 535) meghatározni őket. Aztán felteszi a kulcskérdést: „Először is ki kell derítenünk, hogy miért a fontos lesz elfojtott, és miért az marad meg, ami jelentéktelen.” (Freud, 1899/1962, 306)

A német szó, amit Strachey itt „fontos”-nak fordít, sokkal specifikusabb: *Das Bedeutsame*, „a jelentős”, ami épp a jelentése miatt fontos. A kihagyott tartalom nem valamiféle véletlen módon „elfelejtett”, sokkal inkább elfojtott, mert a jelentése nyugtalanító. Freud felveti, hogy két pszichikai (*psychische*) erő érintett az ilyesfajta emlékek kiváltásában, melyekben a jelentős kihagyott, és a „jelentéktelen” megmarad (306). Az egyik erő a jelentőségteljest igyekszik megőrizni, míg a másik erő ennek a kihagyására törekszik, a kimenetel pedig egy kompromisszumos csere lesz, mégpedig „egy másik pszichikai (azaz szemiotikus) elem, mely közeli asszociatív kapcsolatban van a nemkívánatos tartalommal”. „Ez a *folytonosság* által összekapcsolt áthelyezés esete” (307). („Kontiguitátsassoziation”, Freud, 1899/1952, 537 – a Strachey-fordításban itt egy sajnálatos elírás található: a szónak a „szomszédosságnak”² kellene lennie), vagy az elfojtás egy esetével van dolgunk, melyet „a szomszédosságon alapuló helyettesítés kísér (legyen az időbeli, vagy térbeli)” (Freud, 1899/1962, 308). Emiatt Freud azt javasolja, hogy a fedőemlék-részlet jelentőségét ne a saját tartalmában keressük, hanem abban a relációban, mely saját tartalma és aközött található, mely elfojtódott” (307). Ezért helytálló a mondás, miszerint az utánzat ugyan nem aranyból készült, de egy ilyen valódi mellett feküdt³ – vagyis helyettes és eredeti között egymással érintkező (térbeli vagy időbeli) kapcsolat áll fenn. Freud ezután megteszi első általánosítását:

„A folyamatok, melyeket itt működés közben látunk – *konfliktus, elfojtás, kompromisszumot magába foglaló helyettesítés* – visszatérnek az összes pszichoneurotikus tünetben, és megadják számunkra a kulcsot működésükhöz. Ennélfogva különösen fontos, ha képesek vagyunk kimutatni, hogy ugyanezek a folyamatok működnek a normál egyén mentális (Strachey szava a „*psychischen*”-re, Freud, 1899/1952, 537) életében.” (308; a német szöveg dőlt szedését Strachey kihagyja)

Ezután az általánosítás után a *psychische* német kifejezés ott sorakozik a következő fél oldalon, ahol Freud a pszichikai anyagra, pszichikai aktivitásra, pszichikai életre, pszichikai műveletekre és pszichikai intenzitásra hivatkozik. Mindezek pedig részletes klinikai példájához vezetnek.

² Az idézett angol fordításban a *continuity* (folytonosság) szerepel, a helyes *contiguity* (szomszédosság, érintkezés, összefüggés) helyett. (A ford.)

³ Az angol eredeti: „The sham is not made of gold, but has lain with something that is.” (A ford.)

Meghallani Freud üzenetét

Freud ezután tovább lép páciensével (azaz önmagával) folytatott dialógusának beszámolójára. Ahogy a Katharina-esetben (1895d), Freud dialógushasználata itt is elősegíti a szöveg tartalmának bemutatását, elsősorban a megnyilatkozás megszólító jellegén keresztül. Ez a megszólítottság magában foglalja a deiktikus indikátorok használatát (én-te-itt-most), kiemelve a jelen időt, kérdezve, érzelmet kifejezve, melyek mind azt a célt szolgálják, hogy az olvasót a nyomozásba mint folyamatban lévő vállalkozásba bevonják. Az élettörténet kétoldalas („objektív”) önvallomásának felénél a páciens megemlíti Freudnak a vasúthoz kapcsolódó emlékeit, és megjegyzi: „ahogyan emlékszik rá” (ti. Freud, a terapeuta (a ford.), 1899a, 310), ezáltal emlékeztetve minket arra, hogy dialógussal van dolgunk. A dialógus-forma aztán gyorsan felveszi a megszólítottság tulajdonságait, a következő bekezdés a „Most”-tal (*nun*, jelentése „most” vagy „rendben most”), valamint egy kérdéssel nyit: „Most (számot vetve jelenlegi helyzetünkből), mi található ebben az eseményben, ami igazolja a felidézett emlék felhasználását?” (311). A bekezdés a kérdés megisméltésével végződik, és ismét feltűnik a *nun* kötőszó, ahogy a páciens megszólítja Freudot: Rendben, (most, számot vetve azzal, hol állunk ezen a ponton), ki tudna emelni bármilyen utat („*einen Weg zeigen*”, Freud, 1899/1952, 542), mely magyarázatot, vagy értelmezést adhat erre a visszatérő, gyermekkori emlékemre (a sárga virágokra és a kenyérre)?” (Freud, 1899/1962, 312).

A pillanatnyi zsákutca előbbi feltételezésére, miszerint a továbblépéshez nincsen kijelölt ösvény, érdeklődéssel várjuk Freud reakcióját: „Azt gondoltam, tanácsos megkérdezni tőle, mióta foglalkoztatta ez az emlék...” (312). Freud itt az emlékhöz időbeli indexet javasol, hogy megjelölhesse azt a páciens történelmében, hogy így folytonosságot szerkesszen. A kérdés formájába öntött időbeli index, „volt egyedül szükséges számomra ahhoz, hogy közreműködjek a probléma megoldásában” (312) – de ez nem így van, Freud a továbbiakban még néhányszor hathatósan közbe fog avatkozni. A páciens valóban hasznát veszi az időbeli indexnek, miközben a dialógus egyre intenzívebbé válik, és a megszólítottság indikátorai megsokszorozódnak. Elismeri, hogy Freud közbenjárása kitölt egy rést: „Még nem fontoltam meg ezt a részletet... Most, hogy feltette a kérdést, majdnem bizonyosnak tűnik számomra”, hogy a „gyermekkori emlék” nem bukkant fel korai éveiben. Az igei személyrag használata elszaporodik: „De emlékszem... Amikor tizenhét éves voltam... Jól ismerem... De most (*nun*) már látom, el kellene mondanom Önnek... Szóval idehallgasson. Eredendően jó módú szülők gyermeke voltam...” (312). Itt Strachey az angol fordításban a jelen időt múltra cseréli, az „Ich bin das Kind” mondatrészletet „I was the child...”-ként fordítja (Freud, 1899/1952, 542). A hangsúly pedig a jelen időn marad: Most (*jetzt*) azt hiszem, hogy mindig is vágyakoztam a gyönyörű erdők után...” (Freud, 1899/1962, 312) – és volt itt még más vágyakozás is. Strachey ismételten csökkenti a szöveg megszólító erejét fordításakor: „De semmi haszna a tárgy további kerülgetésének: el kell ismernem, hogy volt valami más, ami erősen izgatott” (313). Németül: „Nun nützt wohl kein ausweichen mehr; ich muss Ihnen gestehen...” (Freud, 1899/1952, 543), „Most semmi haszna a folyamatos kerülgetésnek, be kell vallanom magának...”, a hangsúly a „most”-on és az „én”-en

van. A páciens azzal fejezi be a beszámolóját, hogy – „most (*jetzt*), amikor meglátom...” – közömbösen érez a lány iránt, akit egykor szeretett. (Freud, 1899/1962, 313). Én, te, most, jelen idejű igék, kérdések: ezek az eszközök, melyeket Freud, az író használ arra, hogy a szöveg megszólítottjai közé vonjon minket. Így nem visszaidézett múltbeli, hanem a jelenben, velünk, az olvasóival, a címzettjeivel együtt megisméltető eseménybe nyerhetünk betekintést.

Freud második közbeavatkozása következik most (elsőként azt javasolta, hogy temporális index társuljon a fedőemlékhez): egy sor ikonikus kapcsolatot javasol, hasonlóság alapján. Azt mondja, a páciens közömbössége a lány iránt „meglehetősen hasonlóan hangzik” (Das klingt ja ganz ähnlich wie”, Freud, 1899/1952, 544) a közönyösséghez, melyet a páciens a közönséges pityangok iránt érez (a hozzáállás hasonlósága); és hogy a gyermekkori jelenetben „talán kapcsolat lehet a lány sárga ruhája és a virágok élénksárgája között” (Freud, 1899/1962, 313). Az észlelés hasonlóságán alapuló egyszerű ikonikus kapcsolat nem győzi meg a páciens, aki némi ellenállás kinyilvánításával válaszol: „Meglehet. De nem ugyanaz a sárga volt” (314); de aztán a Freud által felvetett temporális indexet használva folytatja, nem mással, mint egy későbbi időponttal, amikor az Alpokban volt, ezt pedig kapcsolatként ajánlja fel Freud számára („Legalábbis felkínálhatok Önnek egy közbenső ötletet”; 314). Ezután új emlékanyagot felkínálva így folytatja: „De még nem fejeztem be. Eszembe jutott egy másik alkalom, ami felkavarta a gyermekkori benyomásaimat” (314), és elmondja az édesapja tervét, miszerint apja szeretne volna, ha elveszi az unokatestvérét, kompenzálva a család gazdasági katasztrófáját, egyúttal sokkal kényelmesebb életet biztosítva fia számára.

Freud harmadik közbeavatkozásával egy verbális (szimbolikus) formulát ajánl, mely a hétköznapi német nyelven alapszik: „Hajlamos vagyok azt hinni, hogy a gyermekkori jelenet, amiről elmélkedünk, ebben az időszakban bukkant fel, amikor a mindennapi kenyérért küzdött” – az Alpok-beli túrák idején. Most a verbális szimbólum, a „kenyér” uralja az interpretációs mezőt: „... vagy, szimbolikus nyelven, milyen édes lett volna az a kenyér, amiért oly sokat küzdött a későbbi évei során” (314-315). A szimbolikus-verbális kifejezések efféle tudattalan használata nyelvspecifikusnak tűnik. Például amikor Freud újra fontolóra veszi a Henris-gyűjtés példait, eltűnődik azon, hogy vajon egy francia felismerné-e a maszturbáció allúzióját a következő kifejezésben: „letörni egy ágat a fáról”⁴; a fordulat tükörfordítása található az eredeti német szövegben.

Freud minden egyes közbeavatkozásában jelek különböző típusait használja, melyeket tárgyuk reprezentációja különböztet meg egymástól, ahogy azt az amerikai filozófus és szemiotikus Charles Sanders Peirce meghatározta (1998; lásd még Müller, 2005). Az ikonok jelek, melyek hasonlóság alapján jelenítik meg tárgyukat (sárga virágok, sárga ruha); az indexek az érintkezésen alapuló asszociációk mentén kapcsolódnak tárgyukhoz (az alpi sárga jelöli Freud kései kamaszkorát); a szimbólumok konvencionális kódok alapján reprezentálnak, melyek elsődleges helye a nyelv („kenyeret keresni”, „betevőt előteremteni”). A jelek működését, illetve a jel

---

⁴ A magyarra fordításban rögtön tetten is érhető ez a nyelvspecifikusság, hiszen magyarul nem működik az utalás. Persze könnyen találhatunk magyar köznyelvi megfelelőket, például „kézimunkázik”. De akár József Attila sorai is eszünkbe juthatnak a *Tószunnyadóból*: „karddá nőtt bicskám elejtem”. (A ford.)

befogadóra tett hatását Pierce szemiózisznak nevezi. A szemiózis végtelen folyamat, melynek során a jelek hatásokat idéznek elő, melyek új jelekké válnak, és saját hatásukat idézik elő. A hatások ebben az esetben nyilvánvalóak: a páciens folyamatosan új és új részleteket idéz fel visszaemlékezései során, és egyre kevesebb ellenállást mutat lehetséges jelentéseik felé.

Freud ezután összefoglalja a tudattalan folyamatot, mely összekötötte a három elkülönült tapasztalatot: a gyermekkor elemeit, az első visszalátogatást (a sárga ruhás lány iránti szenvedélyt), és a második visszalátogatást (az apa tervét az unokatestvér elvételéről és egy kényelmes élet biztosításáról):

„Igen. Két fantáziát vetített egy harmadikra, és egy gyermekkori emléket készített belőlük. Az alpesi virágok eleme, mintha pecsét („*die Marke*”, de bélyeg is) volna, mely megadja az előállítás dátumát. Biztosíthatom, hogy az ember gyakran tesz ilyet tudattalanul – majdnem mintha verset írna.” („*unbewusst macht, gleichsam dichtet*”) (Freud, 1899/1962, 315.)

Mint Lacan, aki azt állította, hogy a tudattalan a nyelvhez *hasonlóan* strukturálódik (nem nyelvként), Freud azt állítja, hogy ez a tudattalan kompozíció *hasonló* az íráshoz.

Freud azután definiálja, mit ért fedőemlékek alatt:

„A visszaemlékezés olyan fajtája, melynek értéke abban a tényben rejlik, hogy egy későbbi dátum emlékbemomásait és gondolatait reprezentálja, mely tartalma saját magával szimbolikus vagy ahhoz hasonló módon kapcsolódik, megfelelően ’fedőemlék’-nek nevezhető.” (Freud, 1899/1962, 316.)

Amikor Freud azt mondja páciensének, hogy a fedőemlék a szerelem és az éhség alapvető késztetéseit jeleníti meg, kiemeli, hogy a szerelem alulreprezentálnak tűnik. Freud, a páciens reakciója, a megszólítás, címzés intenzitását kiemelve a jelenben így fogalmaz: „Nem, téved. Az esszenciája maga a szerelem reprezentációja. Most értem meg először. Gondolkodjon egy pillanatra! Virágokat elvenni egy lánytól, azt jelenti, hogy leszakítani a virágát” (316). A fenti idézetben a reprezentáció szó németül a *Darstellung*, a szerelem színre vitele, egy szexuális aktus (tudattalan) bemutatása a verbális (szimbolikus) konvenció ikonikus figurációján keresztül. Freud szerint a tudattalan gondolatok tudatos gondolatokat folytattak (*fortsetzen*) a nászéjszaka elképzelésének impulzusában. A dialógus most felgyorsul: „Most már egyedül is tudom folytatni (*fortzetzen*)”, mondja a páciens, és Freud kiegészíti gondolatait, amikor páciense azt mondja: „Így tudattalan marad” – és Freud hozzáteszi: „És eltűnik egy gyermekkori emlékebe. Igaza van.” (316-317.) Abban, ahogy Freud színre viszi a dialógust lehetetlen nem meglátni az ödipális-rivális rezonanciákat: „Nem. Te hibázol”, „Most már egyedül is tudom folytatni.” Ez az ödipális összeecsengés talán a fedőemlék motivációját is nagyban alakítja – a kamasz elhagyja otthonát és a függetlenség felé indul, feszültségben a gyermekkor orális kielégülésével.

Freud modelljét átgondolva

Korai gyermekkorának tárgyalásakor Freud elmondja, mennyire vágyakozik az otthona közelében lévő gyönyörű erdők után, ahol „elfutottam apám elől, már majdnem azelőtt, hogy megtanultam volna járni” (312-313). Meglátásom szerint ez az eltolás, visszatartás és álcázás szemiotikus folyamatának igen szép metaforája, mely a helyettesítő, érintkező jelek használatán alapszik. Ahogy a gyerekek teszik, Freud elfut (mikor még járni is alig tud), azért, hogy az édesapja üldözze és elkapja őt. A kötődés szinte tapintható; ugyanúgy, mint Freud későbbi hálaérzetében, melyben elismeri, hogyan próbálta az édesapja „elkapni” az unokatestvérével tervezett elrendezett házassággal. Az eltolás, az indexikus helyettes szerepe és a kompromisszumos formáció, mely a kívánságot fenntartja és olvasásra vár, miközben Freud ezeket tárgyalja, a szemiózis egyfajta dinamikus modelljét fogalmazza meg.

Alkotóelemeinek pusztá kontúrja a következőképpen összegezhető: 1) A sárga virágok ikonikusan reprezentálják Gizella sárga ruháját, mely önmagában Gizella jelzője, hiszen érintkezik a testével; 2) A lány sárga virágainak „elvétele” szimbolikusan reprezentálja ruhájának eltávolítását és „virágának letépését”; 3) Az ízletes kenyér az unokatestvérrel apja által eltervezett „kényelmes életet” jeleníti meg szimbolikusan. De mindennek az összefoglalása mégsem mutatja megfelelően Freud gondolkodásának komplexitását. Hogyan „hosszabbítja meg” a tudattalan gondolat a tudatos gondolatot? „Azt gondolod magadban, 'Ha megházasodtam volna és így tovább', a gondolat mögött pedig dolgozik az ösztön, mely arról formál képet, milyen is a 'házasnak lenni' valójában (316). De az allúzióval kifejezett kép egy gyermekkori emlékek álcázott: Mondhatni, egy általános törvény (*Gesetz*) értelmében, mely a 'Ha megházasodtam, most kényelmes életem volna' mondatot (*Satz*) rövidíti és alakítja át.”

Maga a *Satz* szó okoz némi zavart itt, mivel jelenthet mondatot illetve mellékmondatot, (de „nyelvi fordulatot”) is. Strachey szövege elsöre zavarba ejtő, mivel ahelyett, hogy a *Satz* szót mondatként fordítaná (két mellékmondattal), a *Satz* szót fordítja mellékmondatként. De a német megkülönbözteti a mondatot a két alkotóelemétől: a *Vordersatz*-tól és a *Nachsatz*-tól. Freud, a páciens folytatja:

„... a mellékmondat ('sentence', 'Satz', Freud, 1899/1952, 548), mely tudattalan maradt, arra törekszik, hogy gyermekkori emlékké változtassa magát, mely ártatlanságának következtében képes tudatossá válni. Mindezt szem előtt tartva a mellékmondatnak friss változáson kellett keresztül mennie, pontosabban két friss változáson. Egyikük eltüntette a nemkívánatos elemet a protasisból⁵ ('Vordersatz' 1952, 548): 'Ha megházasodtam volna...' által, hogy figuratívan fejezte ki; a második pedig az apodosist⁶ ('Nachsatz', 548, „akkor most...”) vizuális reprezentációs formába erőltette – a cél eléréséhez pedig a 'kenyér' és a 'kenyérkereső' intermediális fogalmát használta. Belátom, hogy az ilyesféle fantázia létrehozásával két elfojtott kívánság beteljesüléséről gondoskodtam – egy lány szüzességének elvételéről és az anyagi kényelemről.” (Freud, 1899/1962, 317-318.)

⁵ A feltételt bevezető mellékmondat. (A ford.)

⁶ A feltételes mondat következményt tartalmazó része. (A ford.)

A protasisban a szüzesség elvételének „elfojtott” (*unterdrückten*, Freud, 1899/1952, 548) kívánsága „képletesen” kifejezett („*bildlich ausdrückt*”, 548) a sárga virágok elvételének elképzelésén keresztül, mely az ikonikus sárga színt kapcsolja össze a verbális formulával: „elvenni a virágát”. Az anyagi biztonság elnyomott kívánsága, az apodosis „olyan formába kényszerített”, mely „képes a vizuális színre vitelre” („*der visuellen Darstellung fähig ist*”, 548), viszont nem a „kenyér” és a „kenyérkereső” ikonikus, hanem verbális szimbolikája alapján kapcsolódik össze. Ezek a „friss átalakítások” képekké való (álcázott jelentésű) újrakódolásai annak, ami korábban tudattalanul feltételes mondatként kódolódott („Ha..., akkor...”). Lenyűgöző Freud állítása a tudattalan nyelvi aktivitás komplexitásáról, miszerint a tudattalan olvasás jelentéseket különböztet meg, a tudattalan írás pedig alternatív szemiotikus kifejezéseket fabrikál.

Freud a továbbiakban kidolgozza modelljét. A gyermekkor emléknymai kapcsolódási pontokat kínálnak a későbbi fantáziának: „tudod, milyen könnyen épít a találékonyságunk összekötő hidakat egyik ponttól a másikig” (Freud, 1899/1962, 318) (*wie leicht es unserem Witz wird, Verbindungsbrücken von überallher überallhin zu schlagen*” (Freud, 1899/1952, 549), miközben a fedőemléket megalkotja. Ezért megfejtésének kulcsa: „... ami a fedőemlék és az általa elrejtett közötti intermediális lépésről (vagy a kapcsolatról, „*die Verbindung*”, 550) gondoskodik, az valószínűsíthetően egy verbális kifejezés” (1899/1962, 319), mely lehetővé teszi számunkra, hogy megértsük a részleteket, „*einen Sinn verbinden*” (Freud, 1899/1952, 549), „hogyan összekapcsoljuk vagy összekössük a jelentést”. A verbális-fonetikus anyag azáltal biztosít hidat a tudatos és a tudattalan folyamatok között, hogy összeköti a részleteket, és lefordítható jelentést ajánl.

Freud végül arra jut, hogy az összes emlék fedőemlék, melynek tulajdonságai a következőképpen összegezhetők: 1) A tudatosság számára a gyermekkor emléknymok nem elérhetőek. 2) Egy későbbi időpontban, amikor az emlék először felbukkan, a nyom vizuális-plasztikus formába fordítódik vissza, mely aztán így első alkalommal válik tudatossá. 3) Ez a fordítás a nyelv intermediális lépésén keresztül tudattalanul történik meg („szimbolikus vagy hasonló kapcsolatok”, ideértve a verbális szimbólumokat éppúgy, mint az ikonokat és az indexeket). Freud következtetése:

„... az emléknymok nyersanyaga, melyből (a fedőemlék) készült, eredeti formájában ismeretlen marad számunkra... Valójában megkérdőjelezhető, hogy van-e egyáltalán egyetlen emlékünknél is a gyermekkorunkból: talán csak a gyermekkorunkhoz kapcsolódó emlékeink vannak a birtokunkban.” (Freud, 1899/1962, 322.)

Tehát, ismételten: az emléknym nem képes tudatossá válni mindaddig, míg szemiotikus vagy verbális formulán keresztül tudattalan vizuális formává nem alakul, mely már képes tudatossá válni. Mindez az olvasás, az írás és a fordítás komplex, szisztematikus eljárását követeli meg. Freud azt mondja, egyetlen ösztön színrevitele sem nélkülözheti a tudattalan irányítását. Mivel eredeti formájukban a nyomok elérhetetlenek maradnak a tudatos gondolkodás számára, a gyermekkor emlékei a gyermekkor után formálódnak, fordító-átalakító folyamatot követve. Az általános öntudatosság, az „identitás felfogása” az időn keresztül, egy szükségszerűen és folyamatosan módosított kompromisszumos alakzat.

Értekezése végén Freud a következőket írja: „Az egész tárgy mélyrehatóbb vizsgálatot érdemel; de meg kell elégednem annak kiemelésével, milyen bonyolult folyamatok – melyek mellelgesen teljesen hasonlóak a hisztérikus tünetek alakzataihoz – érintettek emlékeink raktárának felépítésében.” (Freud, 1899/1962, 320-321.)

A további vizsgálatot igénylő komplex problémák mellett érdemes megjegyezni azt, hogy Freud újra és újra megemlíti, hogy a „közömbös események minden részletére visszaemlékezünk (mondhatni *túlságosan* tisztán)” (305-306). Emlékeiben a virágok sárga színe „aránytalanul kiemelkedő elem”, a kenyér íze pedig „majdnem hallucinációs módon eltúlzott” (312). Még egyszer kiemeli „a virágok sárgájának túlzó tisztaságát” (313) és az ízt, „mely majdnem hallucinációhoz vezet” (315). Az olasz festő, Luca Signorelli neve elfelejtésének analízisekor Freud ugyanezt hangsúlyozza: „A Signorelli-esetben például mindaddig, amíg a festő nevét meg nem közelítettem, a freskóciklus és a mesternek az egyik kép sarkába festett önarcképe jelent meg előttem vizuális emlékként *rendkívül élesen...*” (Freud, 1901b, 13). Miután meghallja az elfelejtett nevet, Freud azt állítja: „Képes voltam önállóan hozzátenni a művész keresztnévét, *Luca*. A mester arcvonásainak túlzóan tiszta emléke, festett képmása pedig hamarosan eltűnt.” (Freud, 1898b, 291). Ahogy Molnar (1994) röviden összefoglalja: „A névtelen portré túlzó tisztasága jelöli a szó hiányát” (86).

A kép érzéki prezentációja és verbális konstrukciója közti feszültséget, sőt, talán ellentétet korábban Freud is kiemelte: „Ha egyszer egy kép felszínre került a páciens emlékei közül, azt hallhatjuk tőle, hogy miközben leírja azt, töredékessé és arányaiban bizonytalaná válik. *A páciens, mondhatni a szavakká formálással megszabadul tőle.*” (Freud, 1895d, 280.)

Ez kapcsolódhat ahhoz, amit Freud a „képformálási impulzusról” mond a nászéjszaka említésekor: tiltott impulzus, mely tudattalanul folytatja a tudatos gondolatot, „Ha megházasodtam volna és így tovább...” (Freud, 1899/1962, 316). Ha egyszer a kép fedőemlékké válik (miután a nyomok segítségével a tudattalan fordítás átalakítja), állandó és az ösztönéhez kötött marad. A részletek a fontosságukhoz képest fordított arányban kristálytiszták, vagy, ahogy Barthes (1984) értelmezi, „ha a képet utópisztikusan megtisztítanánk konnotációitól, radikálisan objektívvá, vagy végső megközelítésben, ártatlanná válna” (42).

A vizuális kép önmagában állandó és nem lineáris, melynek kristálytisza részletei a kétértelműség tagadását szolgálják, ellentétben a verbális konstrukcióval, mely mindig lineáris, folyékony, és kontextus-függősége miatt kétértelmű. Ezt láthatjuk a virág szó esetében, ahogy két különböző verbális lánc részét képezi. Amikor Freud a kenyér szimbolikus formuláját kínálja fel, a következőket mondja páciensének: „A virágok eldobása a kenyérért cserébe számomra feltűnően jó álcának tűnik az édesapja Ön számára kiesztelt tervére” (Freud 1899/1962, 315.), míg egy oldallal később a páciens ezt válaszolja: „Egy lánytól virágokat elvenni a virágának leszakítását jelenti” (316). A „virág” terminusának nincsen állandó jelentése, leszámítva az általános denotatív botanikus értelmet. Jelen esetben a virág konnotatív státusza a verbális/affektív kontextusától függően mozdul el; amikor egy lánytól „elveszik”, akkor a szex/nemiség megjelenítője, amikor „ledobott” és kenyérré „cserélt”, akkor a hanyag munka megtestesítője: „... fel kellett volna hagynia gyakorlatiatlan eszményeivel, és kenyérkereső foglalkozást kellett volna találnia” (315). Freud

harmadszorra is használja a terminust, amikor azt állítja, hogy a szexuális kép „nem fejlődött *tudatos* fantáziává, de képes volt arra, hogy az allúzió eszközével és a *virágos* álca alatt utat találjon magának egy gyermekkori jelenetbe” (317. a „virágos” dőlttel szedését Strachey kihagyja). A „virágos” itt talán alaposan „kidolgozottat”, „cifrát/tarkát”, „ártatlant”, vagy szó szerint „virággal telít” jelenthet. A lényeg, hogy míg a képek állandóak, a szavak a kontextustól függően mozdítják el jelentésüket. A fedőemlék imaginárius prezentációjában a szavak talán azért álltak ellen, mert azok az elképzelt tartalom tudatosságához vezető építőkövei; a szavak mindig túl sok minden tudatossá tételét kockáztatják.

Freud gondolkodása a nyelv tudattalanban betöltött centrális szerepéről ezen a kezdeti szakaszon túl is folytatódik. „A mentális működés két alapelveinek szabályai” (1911b) című írásában például folytatta a tudattalan nyelvhez kapcsolását:

„Valószínű, hogy a gondolkodás eredetileg tudattalan volt azzal, hogy túlment a képzet-megjelenítéseken („*Vorstellungen*”), és a tárgyakról kapott benyomásokhoz kapcsolta magát, és további, a tudatosság számára érzékelhető minőségeket először a verbális maradványokhoz kötödvé („*durch die Bindung an die Wortreste*” 1952, 234) szerzett.” (Freud, 1911b, 221.)

Freud itt három fontos állítást tesz:

1. A legkorábbi pszichikai aktivitás a „képzet megjelenítés”, mely nem egy idea, hanem inkább egy kép, vagy még pontosabban egy érzékelhető tulajdonság megjelenítése, mely előtérbe állított (*vor-stellung*), egyfajta képfolyam. Ezek a képzet-megjelenítések nem reprezentációk, nem ikonok. Ahhoz, hogy egy kép ikonikus jelként funkcionáljon, annak jeleként kell felfogni, amire hasonlít. Ezen a primitív szinten nincsenek reprezentációk, egyszerűen csak prezentációk vannak.
2. Ezt követi a tudattalan gondolkodás, a cselekvés, mely a képfolyamokon túlra megy azáltal, hogy a tárgyak impressziói és a minőségi különbségeik közé lép, hogy összehasonlíthassa őket.
3. A gondolkodás akkor válik érzékelhetővé a tudatosság számára, amikor tárgy anyaga verbális maradványok, fonetikus darabok és szemiotikus indikátorok által kötött.

A harmadik lépés nem jelenti azt, hogy minden verbálisan kötött tapasztalat tudatos, hanem csak azt, ezek inkább hajlamosak tudatossá válni. Freud a tudattalanról írt értekezésében ezt világossá teszi, amikor azt állítja, „Tudjuk, hogy a szóképzetekkel való összekapcsolódás még nem ugyanaz, mint a tudatosodás, hanem pusztán az erre való lehetőség” (Freud, 1915e, 202-203). Sőt, ahogy korábban említettük, az elfojtás pszichikai aktusa, amely Freudnál a tudatos „fordítás kudarca”, valóban megköveteli, hogy a fordítás nyelvi funkciói tudattalanul működjenek. Az analízis akkor sikeres, ha a vokalizált artikuláció (melynek teljes jelentése nem lehet jelen a tudatosság számára) egy tudattalan artikulációval cseng össze, ami a tudattalan fantázia megmunkálásában egyszerre strukturálja a neurotikus viselkedést, és köti össze a tapasztalatot, hogy ezáltal események összekapcsolt láncaként válhasson tudatossá.

Felhasznált irodalom

Barthes, R. (1984). *Image/Music/Text*. Heath, S. (Trans.). New York: Hill & Wang.

Bernfeld, S. (1946). An unknown autobiographical fragment by Freud. *American Imago*, 4:3–19.

Breuer, J. – Freud, S. (1895d). On the psychical mechanism of hysterical phenomena: preliminary communication. In: Uők: *Studies on Hysteria*. S.E., 2:1–17. London: Hogarth. Tanulmányok a hisztériáról [Studien über Hysterie] (Josef Breuerrel közösen). Magyarul megjelent részletei: Katharina... Ford. Bart István. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VII. A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II.* (17–28). Budapest: Filum, 1998. Elisabeth von R. kisasszony. Ford. Schulcz Katalin. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud: Válogatás az életműből* (68–116). Budapest: Európa, 2003.

Freud, S. (1895). *The Complete Letters of Sigmund Freud to Wilhelm Fliess, 1887–1904*. J. Masson, M. (Ed. & Trans.). Cambridge, MA: Harvard University Press, 1985.

Freud, S. (1896). *Sigmund Freud Briefe an Wilhelm Fließ 1887–1904*. Masson, J. M. (Ed.). Frankfurt am Mein: S. Fischer Verlag, 1986.

Freud, S. (1898b). The psychical mechanism of forgetfulness. In: Uő: *S.E.*, 3: 287–297. London: Hogarth.

Freud, S. (1899). Über Deckerinnerungen. In: Uő: *Gesammelte Werke*, 1:531–554. London: Imago, 1952.

Freud, S. (1899). Screen memories. In: Uő: *S.E.*, 3: 299–322. London: Hogarth, 1962.

Freud, S. (1900a). *Álomfejtés* [Die Traumdeutung]. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1997.

Freud, S. (1901b). A mindennapi élet pszichopatológiája. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. III. A mindennapi élet pszichopatológiája*. Budapest: Cserépfalvi, 1994.

Freud, S. (1911b). Formulations on the two principles of mental functioning. In: Uő: *S.E.*, 12: 218–226. London: Hogarth.

Freud, S. (1915e). A tudattalan [Das Unbewußte]. Ford. Szalai István. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VI. Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (77–114). Budapest: Filum, 1997.

Mahony, P. (2001). Freud and translation. *American Imago*, 58: 837– 839.

Molnar, M. (1994). Reading the look. In: Gilman, S. – Birmele, J. – Geller, J. – Greenberg, V. (eds.): *Reading Freud's Reading* (77–90). New York: New York University Press.

Muller, J. (2005). Approaches to the semiotics of thought and feeling in Bion's work. *Canadian Journal of Psychoanalysis*, 13: 31–56.

Peirce, C. S. (1998). What is a sign? In: The Peirce Edition Project (eds.): *The Essential Peirce*, 2 (1893–1913) (4–10). Bloomington: Indiana University Press.

Strachey, J. (1950). Editor's note to "Screen memories". In: *S.E.*, 3: 301–302.

Verene, D. (1985). *Hegel's Recollection: A Study of Images in the Phenomenology of Spirit*. Albany, NY: State University of New York Press.

Pléh Csaba

A kettős kódolás és a nem tudatos mozzanatok a nyelvben: Fónagy Iván koncepciója

A pszichoanalízis a kezdetektől a huszadik század kései fejleményeiig mindig központi szerepet tulajdonított a nyelvi folyamatoknak. Freud az elszólások bravúros elemzéseivel az elakadási jelenségek révén a nyelvi folyamatokat mint a tudattalan erők mindannyiunk viselkedését irányító jellegének bizonyítékát mutatta be (Freud, 1958 – azért erre a kiadásra hivatkozom, mert Fónagy is ezt használta). Azóta a habozási és hibázási folyamatok elemzése egyszerre áll a kognitív és a pszichoanalitikus értelmezések fókuszában, egymásra vonatkoztatva a száz éve elindított fonetikai és pszichoanalitikus hagyományt (Fromkin, 1980; Dell, 1995). A huszadik század közepén pedig Lacan (1966) a Freudhoz visszatérést a strukturális nyelvészeti és antropológiai eszmerendszer és a pszichoanalízis összekapcsolásával hirdette meg, a nem tudatos jelölési viszonyok és a szerkezeti oppozíciók előtérbe állításával. Fónagy életműve ezek között a pólusok között is elhelyezhető. Ő egyszerre akarja tetten érni a nyelv egyéni használatában a nem tudatos folyamatokat, s ugyanakkor megmutatni a nyelvi rendszer tudattalan beágyazottságát is.

Dolgozatom nem Fónagy Iván igen sokrétű munkásságnak átfogó elemzése kíván lenni. (Ehhez jó kiindulás nyelvészeti tekintetben egykori munkatársa, Szende Tamás áttekintése (Szende, 2008), a pszichoanalízis felől pedig Erős Ferenc és Szilas Judit életinterjúja (1997).) Csupán azt mutatom be, milyen érvekkel és milyen okból jutott el a nyelvész és pszichoanalitikus Fónagy a nyelvi viselkedés és a nyelvi rendszer pszichoanalitikus „lehorgonyzásához”, a tudattalan nyelv koncepciójához.

Az a gondolat, hogy van egy ősből nyelv, melynek révén a nyelv egyszerre működik érzelmi és ezzel szexuális tartalmakat is kódoló és gondolati rendszerként, nem idegen egy másik pszichoanalitikus felfogástól sem. Mint korábbi cikkemben rámutattam, Thienemann Tivadar (Tass-Thienemann, 1967, 1973) egy statikus, nyelvileg főleg etimológiákra támaszkodó tudattalan szimbolizációs nyelvelméletet fejtett ki. Fónagy (1996/97, 64.) egyébként kései munkáiban – pl. 1996/97 – ezekre hivatkozott is, mint a pszichoanalitikus célú „nyelvi ásatásokra”. Kettejük felfogása azonban eltér dinamicitásában.

„Thienemann felfogásában az Id elfelejtett nyelve mintegy feltolakszik a közlésekben. Van egy gyermeki Id-alapú nyelvünk, amely nem az egyéni élet során alakul ki, hanem ősi, elfeledett – s ez lenne valódi Id-nyelv. Fónagy felfogásában viszont minden nyelvi folyamatban egy kettős kódolás lelhető fel. A

kettős kódolás lényege, hogy miközben az Én és a Felettes Én szintjén egy saussure-i értelemben önkényes és teljesen szimbolikus nyelvtani propozicionális szerveződés figyelhető meg, erre ráépül egy mögötte rejlő érzelmi alapú, ősi, ikonikus kódolás is, amely a hangalakban, az izomfeszülés mintáiban stb. mindenütt megjelenik” (Pléh, 2016, 184.).

Fónagy három területen nyújtott fontosat a pszicholingvisztikának is. Beszéd intonációs vizsgálataival s az intonációt vezérlő pszichés konfliktusok elemzésével rámutatott arra, hogy a beszéd hangzó oldala fontos pszichológiai kérdéskör. A nyelvi közlés kommunikáció elméleti elemzéseiben pedig Jakobson modelljéből kiindulva kiemelte, hogy a nyelvi közlésnek mindig van egy expresszív-nem tudatos oldala. A metakommunikációs elmélet valódi nyelvi lehorgonyzását adta meg. A költői nyelvet s az alakzatokat elemezve pedig – összefoglaló munkája Fónagy (1999) – a gondolkodás és nyelv metafora-alapú összekapcsolására adott mintát.

Fónagyot három mozzanat vezette pszichoanalitikus identitása és képzettsége, valamint igen elismert, sokoldalú nyelvésztudásának összekapcsolásában. Az egyik az 1960-as évek elejére kibontakozó nyelvészeti alkalmazású *információelmélet* gondolatmenete. Ebben a nyelvi produkcióban és megértésben is szekvenciális predikciót feltevő gondolatmenetben a nehezen bejósolhatóság mindig valamilyen, a küldőnél feltárható lélektani mozzanatra vezethető vissza (Miller, 1951), s Fónagy ezeket a predikciós elakadásokat próbálja pszichoanalitikusan értelmezni.

A másik eszmekör a *nyelvi funkciók* elemzése, mely fontos kiindulópontot a prágai nyelvészeti iskola ihlette Fónagy számára, s ebben a gondolatkörben az analitikus megközelítés az érzelemkifejező funkciót állítja előtérbe.

Végül Fónagy számára maguknak a *jeleknek a lehetséges motiváltsága* is központi mozzanat. Az önkényes, Peirce (1975) értelmében szimbólum értékű nyelvi jelek lehetnek motiváltak azáltal, hogy egy ősi, közös érzelmi mozzanatot s megalapozást hívnak elő. Ahogy Kiefer Ferenc (2005, 1170) fogalmazta meg Fónagy nyelvészeti értékelésében, csak éppen az ittenivel fordított sorrendben:

„[Fónagy munkásságában] a nyelvi jel demotivációjának és remotivációjának elmélete a nyelv genezisének folyamatával hozza kapcsolatba a nyelvhasználat egyedi tényeinek működési mechanizmusát. Fónagy ezt a kapcsolatot a nyelvtörténet és egyidejűleg a szinkron nyelvi folyamatok adataival dokumentálja. A fentivel rokon a »kettős kódolás« elmélete, a nyelvi közlés archaikus és a szorosabb értelemben vett »jel« természetű összetevőjének egyidejű jelenlétét bizonyítja a közlésben.”

Az információs lánc és a kettős kódolás

Mint Szende (2008) nekrológja is rámutatott, Fónagy munkásságában az alapgondolat a „nyelven belüli nyelvek” eszméje, mint saját összefoglaló kötetének címe is mutatja (Fónagy, 2001). Ez megjelenik nála mind „szószerinti” és metaforikus jelentés viszonyának elemzésében, mind szinkronia és diakronia feszültségének

értelmezésében, de számunkra legérdekesebben kognitív és érzelmi kódolás kettősségének tézisében. A nyilatkozatnak Fónagy értelmezésében

„van egy fogalmi jelentés összetevője. A megvalósítás során azonban ez az összetevő átmegegy egy másik kódoláson, s ennek révén válik teljessé a kimondott megnyilatkozás. Ez az érzelmkifejezés vagy a beszélő attitűdjének kifejezése a dologgal vagy a kijelentésben érintett tényállással mimetikusán és/vagy artikulációsan megváltoztatja a megnyilatkozást [...] Ebben az értelemben jellemzi a beszédet a »kettős kódolás«.” (Szende, 2008, 135.)

Az információelméleti elemzés tekintetében mindennek két érdekessége van. Nem párhuzamos kódokról van szó, hanem a már kódolt üzenet esik át egy másik kódoláson. Másrészt a fejlődésileg ősbibb, archaikusabb és érzelmibb kódolás itt a kognitívhoz képest a másodlagos. Ezért is beszél róla Fónagy mint TORZÍTÁSRól. Meg azért is, hogy elkülönítse az információelmélet ZAJ fogalmától, amit a CÍMZETT nem értelmez, míg a TORZÍTÁST értelmezi.

A kettős kódolás lényege, hogy miközben az Én és a Felettes Én szintjén egy saussure-i értelemben önkényes és teljesen szimbolikus nyelvtani propozicionális szerveződés figyelhető meg, erre ráépül egy mögötte rejlő érzelmi alapú, ősi, ikonikus kódolás is, amely a hangalakban, az izomfeszülés mintáiban, a szóválasztásokban, a metaforákban mindenütt megjelenik.

„Két fázisra bontanám a konkrét üzenet kialakítását. E szerint a modell szerint a nyelvi kód, a Grammatika hozza létre a fonémasorozatból álló alapüzenetet, melyet egy másik berendezés, nevezzük Torzítónak, alakít át beszédhangokból álló kijelentéssé (vagy »nyilatkozattá«). A Torzító ugyanannyi szinttel rendelkezik, mint a Grammatika, de működési szabályai merőben különböznek. Az átalakítási (torzítási) szabályok motiváltak, a kifejezés és a tartalom izomorf. Minden átalakítási (torzítási) szabály egy-egy tudattartalom természetes kifejezése. Az *e*-t az *i*-hez, a *d*-t a *r*-hez közelítő feszes ejtésről feltesszük, hogy feszebb magatartást vagy belső feszültséget tükröz. Az alapüzenetet kiegészítő (differenciáló vagy módosító) üzenetet az átalakítás hozza létre” (Fónagy, 1995, 24.).

A torzító eredményezte kódolás másodlagossága nem ártatlan mozzanat. Valójában állásfoglalás van benne két tekintetben is. Fónagy kettős kódolás elméletének kibontakozása idején a „perceptuális elhárítás”, s majd tágabban az észlelési folyamatokba belejátszó érzelmi, érték s hasonló tényezők értelmezésében igen erőteljesen küzd egymással egy elsődleges érzelmi és egy érzelmi-kognitív párhuzamos feldolgozás elmélete (Eriksen, 1960). Fokozatosan maguknak az analitikus ihletésű szerzőknek a munkáiban is a párhuzamos és eltérő küszöbű válaszok gondolatmenet vált győztessé (Erdélyi, 1985, 2006), s az idegtudományi értelmezésekben hirdetett divergáló vizuális feldolgozási utak koncepciói is ezt támasztják alá (lásd erről összefoglalóimat, Pléh, 2011a,b). Motivált kell legyen tehát Fónagy választása abban, hogy az érzelmi kódolás a ráépült, a másodlagos. Ennek feltehető oka a nyelvi funkciók elméletével kapcsolatos. Akárcsak Bühler (1933a, 1934) klasszikus elmélete, Fónagy is hitt abban, hogy az emberi nyelv különlegessége

az ábrázoló, a kognitív funkció. Ehhez képest az egyébként archaikusabb érzelmi funkció csupán másodlagos lehet.

Ebben a szimptóma értelemben vett második jelzésben, a teljes megjelenő nyilatkozatban benne vannak a beszélő érzelmei, de egyben személyisége is. Ezt próbálja Fónagy több módon bizonyítani: műszeres beszédelemzéssel, a hangok kifejező értékének elemzésével, a stilisztikával, s a metaforák történeti rekonstrukciójával.

„A nyelvi kódon, a szókincsen és szerkesztési szabályokon alapuló közleményt tehát a beszédszervek mimikája – egy természetes kódon, a mozdulatok szimptomatikus, szimbolikus értelmezésén alapuló – második közlemény kíséri, differenciálja, akárcsak a szöveget a dallam. Ennek a többé-kevésbé leplezett kísérő táncnak, mimikának köszönheti az »élő szó« elevenségét, kifejezőségét” (Fónagy, 1963b, 216). Fónagy alapos akusztikai, miográfiai és röntgen vizsgálatokkal elemezte kísérleti helyzetekben is a hangmoduláció érzelmi összetevőit. Vizsgálati személyei elképzelt intim, dühöngő, bizalmas helyzetekben mondtak szövegeket. Számos mozzanatban, a gége, a légzés, a hangképzési dinamika szintjén kimutatható az érzelmi helyzet leképezése (Hermann és Fónagy, 1963, Fónagy, 1963b). Ugyanakkor ez a jelezési viszony az információelméleti keretnek megfelelően a hallgatónál, a fogadónál is dekódolódik. Az elemzés szerint „A beszédszervek kifejezőmozgását tudatelőttesen szinten elemzi a hallgató. Az információelméleti modell szerint, a rejtjelfejtő csak az elemzés eredményéről értesíti a címzettet. Azt közli csak, hogy milyen érzelmet tükröz ez a mozgás. A kifejezőmozgás elemzése oly kevésbé tudatos, hogy a »keménységet«, »lágyságot«, »préseltséget« a hang primér sajátosságának érezzük.” (Fónagy, 1963b, 214.) Ugyanakkor ő is látta, hogy az eszközös fonetika nem tudja a teljes kérdéskört feltárni. „A hanggal való ábrázolásnak igen szűk szektorát világítják meg az itt vázolt vizsgálatok (a nyelv, az ajkak, a garatívek szerepéről, a hangsúlyról, beszédtempóról szó sem esett). Annyi talán ebből is kitűnik, hogy az »interpretáció«, a szöveg megelevenítése sokrétű, bonyolult alkotó tevékenység” (uo. 216).

A nyelvi jel motiváltsága

Van azonban Fónagy munkásságában a kettős kódolásnak másik értelme is. Összekapcsolja a kettős kódolást a görögségtől jelen lévő jelöltségi kérdéssel. Milyen értelemben fogjuk ma fel Saussure (1916) összegzését: a nyelvi jel önkényes. Fónagy itt fogalmilag elkülönít és finomít.

„Az önkényes (*arbitraire*) és konvencionális (*conventionnel*) szót szinonimákként használja Saussure, s így használják más szerzők is, holott a két fogalom csak részben fedi egymást. Ha a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő hangsor (vagy más érzékelhető jelenség) között nincsen természetes kapcsolat, ha önkényes a jel, akkor nyilvánvaló, hogy megállapodás nélkül nem lenne érthető, nem válhatott volna jellé. Az önkényes jel tehát szükségképpen konvencionális. De nemcsak az önkényes jel konvencionális. Érvényes jellé éppen a társadalmi megállapodás, a kodifikálás révén válik a hangsor, az íráskép, a zászlólengetés, akár van, akár

nincs természetes kapcsolat a megjelölt tárgy és a tárgyat jelölő érzéki jelenség között. (Nyelvi jelek konvencionális voltáról beszélni tautológia.) A jel konvencionális jellegéből tehát nem következik a jel önkényes volta, mivel nemcsak az önkényes jel konvencionális.

A morfémákból alkotott új jelek (képzett vagy összetett szavak) *sohasem önkényesek és mindig konvencionálisak*, s ugyanez áll a jelentésátvitellel létrehozott új szavakra. A kifejező (affektív) fonémaváltozatok ugyanolyan konvencionálisak, mint a kontextuális (kombinatorikus) fonémaváltozatok” (Fónagy, 1966, 69).

„A jel konvencionális jellegéből tehát nem következik a jel önkényes volta, mivel nemcsak az önkényes jel konvencionális. A verbális érintkezés két egyidejűleg érvényes merőben elférő jellegű kódon alapul. Egy archaikus kódon, mely nem nélkülözheti a jelek és a jelenségek közötti szimptomatikus vagy szimbolikus kapcsolatot: nevezzük természetes kódnak. És egy ebből kinőtt, fejlettebb önkényes kódon, mely tökéletesen nélkülözni tudja már az ilyen-fajta eszmei köldökzsinórt” (uo. 70.).

Fónagy időnként megengedi a kétféle, a naturális és a konvencionális szembeállítását oly módon is, ahol a kettő ellentmondásba kerülhet, miként azt a különböző metakommunikációs elméletek, vagy Bateson és mtsai (1956) kettős kötési (Double Bind) elméletei hirdették. „A két kód párhuzamos használata teszi lehetővé, hogy az időbeli folyamatok linearitása ellenére is egyidejűleg több (olykor ellentétes jellegű) híradást közvetítsen a beszéd. Hogy például valaki szóval nemet mondjon és hanggal *igen-t*, vagy ellenkezőleg, a hangjával cáfoljon rá a barátságos szavakra” (uo. 75.).

A morféma jelentések történeti alakulása igen jól tükrözi az állandó átlépéseket a kétféle tartomány között.

„A nyelv lényegében a tudatos, racionális gondolatok kifejezésére szolgál, míg az álmok képnyelve tudattalan tartalmakat segít felszínre hozni. Ennek ellenére nem egyszer bajos egyes lexémák és morfémák jelentés-egységét kielégítően indokolni anélkül, hogy el ne hagynánk a tudatos gondolkodás szintjét. Néha úgy tűnik, mintha a szó használati köre (extenziója) meghaladná a szó jelentéstartományát (intenzióját)” (Fónagy, 1996/97, 65.)

Ugyanakkor amikor Fónagy a szavak motiváltságát keresi, a Torzító koncepcióról, s a másodlagos érzelmi kódolásról áttér az archaikus emocionalitás tételezésére.

„A szavak sokszor csak az archaikus »primer eljárás« alapján függnek össze egymással. A valóságelvet követő nyelv lexémáinak, morfémáinak jelentésszerkezete nemegyszer rendezetlen, ha kizárólag a szekundér eljárás alapján kíséreljük értelmezni. A jelentésszerkezet egysége végső soron azon alapul, hogy a különféle, néha összefüggéstelennek tűnő jelentések az archaikus primer eljárás alapján azonosak” (Fónagy, 1996/97, 74.)

Etimológiai értelmezéseiben, a *fog, ért* s hasonló szavak eredetére egyenesen Hermann megkapaszkodási ösztön elméletéből merített támpontot.

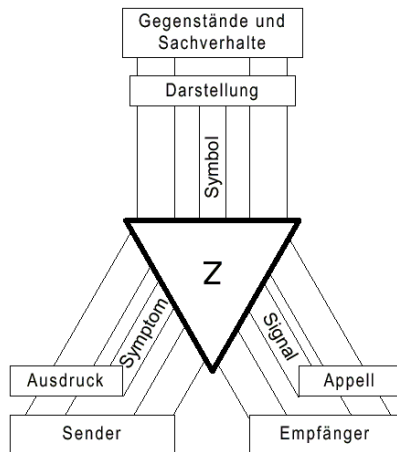
„Tudatos, tudatelőttés, tudattalan értelmezések egyidejűsége jellemzi minden nyelvi szerkezet használatát. Ez a tétel egyelőre szinte üres keret. Keveset tudunk arról, hogyan működik ez a polifonikus együttes egyes esetekben. [...] A szavak és szerkezetek sajátos (átvitt, metaforikus) alkalmazásával kifejezésre juttatott tartalmak lerakódnak, újabb jelentésekkel (»jelentésárnyalatokkal«, részjelentésekkel) bővítve a lexikális és grammatikális jeleket. A metaforikus eljárások mind kifejezőmódjukban, mind a kifejezett tartalmakat tekintve archaikusak a statikus jelekhez, lexémákhoz, nyelvtani szerkezetekhez képest. Tudatelőttés tartalmakat közvetítenek, melyekhez gyakran tapadnak tudattalan képzetek. A szavak, morfémák jelentésrétegei lerakódott metaforák” (Fónagy, 1996/97, 79.).

Ennek a típusú pszichoanalitikus nyelvi működés értelmezésnek megvoltak a maga idején a kritikussai is, akik még csak nem is feltétlenül marxista igézetben úgy érezték, Fónagynak (1959) verstanában kicsit „mindenről ugyanaz jut az eszébe”.

„... az *a* és *m* hang azon »objektív sajátosága«, hogy az édesség, lágyág, gyengédség, szeretet, öröm, boldogság – és az enyészet és elmúlás képzetét idézi fel.: »a szopás élményéhez vezet«, az »édes csorgás, a simogató lágy, langyos meleg« élményéhez. [...] Hogy az enyészethez, a halálhoz hogyan jutunk innen el, arra Fónagy az anya-csecsemő viszonyban bekövetkező »önmagunk teljes elhagyásával, »az én bomlásával«-val válaszol. [...] Bizony borotvaél ez a reveláció és a vulgarizáció között. Fónagy Ivánnak a tudományos megbízhatóság határain belül is olyan gazdag, színes és megvilágosító mondanivalója van, hogy kár ezekért az elrugaszkodásokért” (Martinkó, 1961, 364.).

A nyelvi funkciók és az érzelemlifejezés

Az érzelemlifejezéshez kapcsolódó kettős kódolás Fónagynál beleilleszkedik a nyelvi funkciók értelmezésébe. A kiindulópont itt a nyelvészet történetében a prágai iskolához is kötődő Karl Bühler modellje. Bühler Saussure nyomdokain világosan látta, hogy az emberi nyelv kulcsmozzanata az önkényesség, a jel és a jelölt dolog közötti motivációs kapcsolat hiánya, a használók mégis úgy értelmezik a jeleket, mint amelyeknek érzelmi kifejező erejük van (Bühler, 1933a,b, 1934); az érzelemlifejezéshez kapcsolódik nála egy fiziognómiás ikonicitás. Bühler az 1. ábrán összefoglalt három nyelvi funkciót képzelt el: „A jel viszonya a beszédaktust végzőhöz definiálja a kifejezés [Ausdruck] funkcióját; jel és dolog, illetve tényállás viszonya az ábrázoló funkciót [Darstellung] s végül a hang s a címzett viszonya a felhívást [Appel; Bühler korábbi terminológiájában: kiváltás – *Auslösung*].” (Pléh, 1985, 246.)

1. ábra: Karl Bühler (1934) szemantikai háromszöge Bühler eredeti ábrázolásában

A kifejezéről szólva Bühler gondolkodásmódja a kor sok más nyelvi funkció elképzelésével párhuzamosítható. Például Paulhannal (1929), aki a nyelv két funkciójáról beszélve szintén az „intellektuális” és affektív (szuggesztív) funkciót különíti el egymástól, vagy Heinz Wernerrel (1932), aki a hangfestésben, s a metaforában a nyelvben működő fiziognómiás affektív momentumok példáját látja. Bühler (pl. 1932, III. fejezet; 1933b) sokat polemizál Wernerrel éppen az affektívvel szembeállított ábrázoló funkció védelmében, magukat az affektív elemeket azonban ő is elismeri. Bühler saját korában visszatérő vita volt, hogy vajon mindig minden nyelvi jelnek megvan-e mindhárom funkciója. Fónagy a kettős kódolás elméletében amellett áll ki, hogy az emotív funkcióként felfogott kifejező funkció mindig jelen van. Ugyanakkor Fónagy gondolkodásmódjának keretét a prágai iskola szemléletének az a kiterjesztése irányítja a funkciókat illetően, melyet Roman Jakobson (1972) fogalmazott meg. Jakobson felfogásában mindegyik funkció a teljes közlési helyzet valamelyik összetevőjére vonatkozik. A kifejező funkció a küldőre, ugyanakkor a poétikai funkció magára az üzenetre. Fónagy újítása itt a poétikai funkció összekapcsolása a kettős kódolás elméletével. A művészet elemzésének kulcsa, hogy a művészi forma egyben az érzelmi második kódolás megvalósítója a nyelvben. A forma, mely nincsen jelölési viszonyban a jelzett tárggyal, különlegesen motivált viszonyban van ugyanakkor az érzelmeikkel. Fónagy (1971) kettős kódolási elmélete világosan a „mindig van érzelmi kódolás is” mellett teszi le a voksát. „Filogenetikai tekintetben a Torzító úgy tekinthető, mint egy nyelv előtti közlési rendszer maradványa, mely integrálódik a nyelvi kóddal, s a torzítás szinkron mozgás, a nyelv álladó *újraalkotása*. A Nyelvtan és a Torzító együttes megléte, az üzenetek kettős kódolása az ön-programozás sikeres eszköze” (Fónagy, 1971, 219.). Fónagy Péterrel, pszichoanalitikus fiával dolgozva azután részletesen érvelt új adatok alapján a mellett, hogy a hangvilág kettős kódolásának alapja az „internalizált orális mimikri”. Ugyanakkor a nyelv szintaktikai szerveződésében is megmutatkozik ez az érzelemkifejező második kódolás, például a szabálytalan, töredezett szórend mint a

szintaxison vett erőszak, mint a szerkezetek érzelmi alapú szétrombolása jelenik meg. (Fónagy és Fónagy, 1995).

Fónagy stilisztikai és poétikai felfogása pszichoanalitikus szempontból

A stílus jelentősége Fónagy számára a nyelvet jellemző állandó választás világában jelenik meg. A választások a köznapi közlésben nagy bejósolhatóságot eredményeznek. Ezzel szemben amikor a bejósolhatóság elromlik, ennek nyomán észrevesszük, hogy a téma zavaró a beszélőnek, a beszélőt jellemzi valami ritka forma, illetve hogy műalkotásról van szó.

A stiláris alakzat, Fónagy szavaival

„természetes közlemény, mely a nyelvi kódtól függetlenül jön létre, s így egyetérthetünk azokkal, akik a konvencióval állították szembe. Megerősíthetjük azt is, hogy a stiláris közlemény általában nem fogalmi és szoros kapcsolatban áll az *affektivitással*. A stílus mint permanens közlemény, a nyelvi jelenségek sajátos gyakorisági eloszlása, valóban egységes jelleget kölcsönözhet a műnek és kifejezője az egyéniségnek. Végül: mint minden közlemény a stílus is választáson alapul. Ha tehát szaporítottam is a stílus meghatározások eddig is tekintélyes számát, mentségemre arra hivatkozhatom, hogy a javasolt definícióval közös nevezőre igyekeztem hozni a hagyományos meghatározásokat” (Fónagy, 1964, 123.).

Fónagy Iván (1960) már igen korán átvette Werner fiziognómiás elméletét, s azt hirdette, hogy a nyelvi jel egyik tekintetben Saussure-szerűen önkényes, a hangtest nincsen hasonlóságban a tárggyal, egy másik értelemben mégis van motiváltság, ez a testi és érzelmi mozzanat. Ez a gondolat irányítja stilisztikai és poétikai elemzéseit.

„A hangok a versben kettős funkciót töltenek be. Egyfelől elemei a konvencionális jeleknek, s így közvetve, a mondaton keresztül kapcsolódnak a kifejezett tartalomhoz. Másfelől közvetlenül, a hang és tartalom természetes megfelelése révén. A forma tehát egyúttal tartalom is. Az átvitel, az átkódolás során nemcsak hogy nem veszít a hír, de még ki is egészül. Ha modell segítségével kíséreljük meg érzékeltetni a „próza” és költői hírátvitel közötti különbséget, világossá válik bizonyos strukturális megfelelés a hangok kettős felhasználásában és a szavak átvitele, metaforikus alkalmazása között. Mind a két esetben két oldalról közelíti meg a nyelvi forma a valóságot. Éppen ezáltal válik olyan plasztikussá” (Fónagy, 1960. 97.).

„A vers játékos formája értékes, bonyolult munka eredménye (akár érezte a költő ennek nehézségét, akár nem). Az olvasó megtakarított szellemi erő kifejtése arányos a költő szellemi teljesítményének mértékével. Minél informatívabb, minél ökonomikusabb, minél élvezetesebb számunkra ez a forma, annál nagyobb szellemi teljesítmény áll mögötte. A közhelyek szerzője, éppen ellenkezőleg, a mi rovásunkra takarít meg szellemi energiát. (Azt mondhatnánk: a vers ringat, entrópiája révén mégis izgalomban tart; a redundáns közlés megköveteli, hogy éberben hallgassuk, tartalmatlansága viszont megnehezíti vagy megakadályozza

ezt.) Érthető, hogy a társadalom is ellentétesen értékeli a kétféle redundanciát” (Fónagy, 1960, 100.).

A költészetben a redundanciát az ismétlődés, a ritmus, a rím adja, ugyanakkor ehhez egy nagymértékű szemantikai entrópia társul. Ez magyarázza a sajátos feszültséget.

Fónagy az igen gazdag stilisztikai és poétikai elemzésekkel munkássága összegző szakaszában is megmaradt információelmélet és pszichoanalitikus felfogás összekapcsolása mellett. A tudattalan mozzanat ott jelenik meg, ahol a nyelvten nem ad elég bejósolást.

„A tudattalan tartalom kódolása felhasználja a »nyelvten« önkényes jellegét; mikor a nyelvten nem adja meg, hogy melyik változat is a helyes, az alternatív választását egy ősi elv határozza meg, mely egyedfejlődésileg, s talán történetileg is megelőzi a nyelv kialakulását. [...] *A tudattalan kommunikáció gyökere egy kommunikációs területről származó szabályok »illegitim« alkalmazása egy másikra*” (Fónagy és Fónagy, 1995, 405, 410.).

Fónagy Iván különleges életműve általános nyelvészeti érdekességén túl két tekintetben nyújt maradandót a pszichológusoknak is. A pszichoanalitikusok számára a jóval ismertebb Lacan és Ricoeur féle jelezési és narratív hermeneutikai modellek mellett a „talking cure” s a nyelvi kommunikáció egészének elemzésével a pszichoanalízis kommunikációs újításainak egyik vezető javaslata. A nyelvi folyamatok információelméleti elemzésével pedig, amit Miller (1951) úttörő próbálkozásai után Fónagy korában egyedül Goldman-Eisler (1968) vitt tovább, abba a máig központi vonulatba illeszkedik, amely a nyelvi megértést alapvetően predikációs folyamatnak képzelel el (pl. Altmann és Mirkovi, 2009). Fónagy Iván különleges érdekessége a mai kognitivisták számára, hogy emlékeztet: a predikcióban gondolkozva az izgalmas mindig az, amikor a jóslat kudarcot vall. Fónagy rámutatott arra, hogy ezekben a helyzetekben érhetjük tetten mind a szépséget, mind a lelki élet „mélyebb erőit”.

Felhasznált irodalom

Altmann, G. T. M. – Mirkovi, J. (2009). Incrementality and Prediction in Human Sentence Processing. *Cognitive Science*, 33, 583–609.

Bateson, G., Jackson, D. D., Haley, J., Weakland, J. (1956). Towards a Theory of Schizophrenia. *Behavioral Science*, 1, 251–264

Bühler, K. (1932). Das ganze der Sprachtheorie, ihr Aufbau und ihre Teile. In: G. Kafka (ed.) *Bericht über den XII.Kongress für exp. Psychologie*, 95–122, Jena.

Bühler, K. (1933a) *Ausdruckstheorie*. Jena.

Bühler, K. (1933b). L’onomatopée et la fonction representative du langage. *Journal de Psychologie* (Újra megjelent, az 1933. évi nyelvi tematikájú különszám jó részével együtt: J. C. Pariénté (szerk.): *Essais sur le langage*. Paris, 1969. 111–132.)

- Bühler, K.** (1934). *Sprachtheorie: Die Darstellungsfunktion der Sprache*. Jena.
- Dell, G.** (1995). Speaking and misspeaking. In: Gleitman, L. és Liberman, M. (szerk.): *An Invitation to Cognitive Science. Vol 1. Language*. Cambridge, MA: MIT Press, 183–208.
- Erdélyi, M. H.** (1985). *Psychoanalysis: Freud's Cognitive Psychology*. New York: H. Freeman.
- Erdélyi, M. H.** (2006). The unified theory of repression. *Behavioral and Brain Sciences*, 29, 499–511.
- Eriksen, C. W.** (1960). Discrimination and learning without awareness: A methodological survey and evaluation. *Psychological Review*, 67, 279–300.
- Erős F. – Szilas J.** (1997) Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 8, 42–58
- Fónagy I.** (1959): *A költői nyelv hangtanából*. Budapest: Akadémiai.
- Fónagy I.** (1960). A hang és a szó hírértéke a költői nyelvben. *Nyelvtudományi Közlemények*, 62, 73–100.
- Fónagy I.** (1963a): A stílus hírértéke. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 1, 69–76.
- Fónagy I.** (1963b). Érzelmek kifejező mozgása a gége szintjén. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 20, 206–216.
- Fónagy I. (1966). A beszéd kettős kódolása. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 4, 69–76.
- Fónagy, I.** (1971). Double coding is speech. *Semiotica*, 3, 189–222.
- Fónagy, I.** (1990/1991). The chances of vocal characterology. *Acta Linguistica Hungarica*, 40, 285–313.
- Fónagy I.** (1995). A hangkarakterológia esélyei. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, 18, 23–42.
- Fónagy I.** (1996/97). Nyelvi jelek dinamikus szerkezete. *Nyelvtudományi Közlemények*, 95, 45–81.
- Fónagy I.** (1999). *A költői nyelvről*. Budapest: Corvina.
- Fónagy, I.** (2001). *Languages within Language*. Philadelphia: Benjamins.
- Fónagy, I. – Fonagy, P.** (1995). Communication with pretend actions in language, literature and psychoanalysis. *Psychoanalysis and Contemporary Thought*, 18, 363–418.
- Freud, S. (1958). *A mindennapi élet pszichopatológiája. Elfelejtésről, elszólásról, elvételről, babonáról és tévedésről*. Budapest: Bibliotheca.
- Fromkin, V.** (1980, szerk.). *Errors in Linguistic Performance: Slips of the Tongue, Ear, Pen and Hand*. New York: Academic Press.
- Goldman-Eisler, F.** (1968). *Psycholinguistics*. New York: Academic Press.

Hermann I. – Fónagy I. (1963). A hangerő önvezérlése szokatlan körülmények között. *Magyar Nyelv*, 59, 317–321.

Jakobson, R. (1972). *Hang — Jel — Vers*. Budapest: Gondolat.

Kiefer F. (2005). Fónagy Iván (1920-2005). *Magyar Tudomány*, 166, 1170–1172.

Lacan, J. (1966). *Écrits*. Paris: Seuil.

Martinkó A. (1961). Fónagy Iván: A költői nyelv hangtanából. (ismertetés). *Irodalomtörténeti Közlemények*, 65, 363–364.

Miller, G. A. (1951). *Language and Communication*. New York: McGraw Hill.

Paulhan, H. (1929). *La double fonction du langage*. Paris, Alcan.

Peirce, C. S. (1975). A jelek felosztása. In: Horányi–Szépe (szerk.): *A jel tudománya*. Budapest: Gondolat.

Pléh, Cs. (1984). Karl Bühler nyelvelmélete és a mai pszicholingvisztika. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok*, XV, 237–256.

Pléh, Cs. (2011a). A tudatos és a nem-tudatos problémája a kísérleti pszichológia és a kognitív tudomány tükrében. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 66, 47–74.

Pléh, Cs. (2011b). Kísérleti és neurális Freud-értelmezés ma. *Imágó Budapest*, 1(2), 45–76.

Pléh Cs. (2016). Thienemann nyelvpszichológiája a pszichoanalízis és a pszicholingvisztika határán In: P. Müller Péter (szerk.): *Thienemann Tivadar és a mai szaktudományok*. Pécs: Kronosz, 177–187.

Saussure, F. de (1916/1998). *Bevezetés az általános nyelvészetbe*. Budapest: Corvina.

Szende T. (2008). Ivan Fonagy (1920–2005) – Leitmotifs in his Oeuvre. *Acta Linguistica Hungarica*, 51, 131–143.

Thass-Thienemann, T. (1967). *The Subconscious Language*. New York: Washington Square Press.

Thass-Thienemann, T. (1973). *The Interpretation of Language. Vol. 1.: Understanding the Symbolic Meaning of Language. Vol. 2.: Understanding the Unconscious Meaning of Language*. New York: J. Aronson.

Werner, H. (1932). *Prinzipien der Sprechphysiognomie*. Lipcse: Bart.

Faluvégi Katalin

Nyelvészeti kapcsolódások a korai pszichoanalitikusoknál: Freud, Ferenczi, Spielrein, Hollós

I. Elméleti háttér

Hiány és inspiráció

Freud „Über den Gegensinn der Urworte” (Az ősi szavak ellentett jelentése) című rövid tanulmányát az alábbiakkal zárja:

„Az álommunka bevezetőben kiemelt sajátosságainak és a legősibb nyelveknek a nyelvtudós által feltárt egyezőségei igazolhatják azon felfogásunkat, amelyet az álombéli gondolat kifejezésnek a regresszív, archaikus voltáról vallunk. És tagadhatatlan a feltételezés, hogy mi, pszichiáterek, az álmok nyelvét jobban értenénk és könnyebben lefordíthatnánk, ha a nyelv fejlődéséről többet tudnánk” (Freud, 1910, 184.).¹

Jelen írás tárgya szempontjából az idézet második mondata figyelemre méltó. Ez a mondat tartalmazza ugyanis azt az igényt, mely szerint a pszichiáterek munkáját megkönnyítené, ha a nyelv fejlődéséről behatóbb ismeretekkel bírnának.

Tudjuk, hogy Freud és munkatársai számára mennyire fontos volt a természettudományos látásmód, egyidejűleg azonban a szellemtudományok segítségével hívása is a pszichoanalízis „kitalálásakor”. Mindez igaz volt viszont is: a pszichoanalitikus munkából nyert tapasztalatokat hasznosítani kívánták a szellemtudományokban (elegendő csak az *Imago* folyóirat alcímében is deklarált célkitűzésére gondolnunk). Tudható az is, hogy a fenti idézet forrásául szolgáló Freud-írás valójában egy nyelvészeti tanulmányról írott beszámoló.² Freud láthatóan

¹ Freud említett tanulmánya nincs meg magyarul, így az idézet a cikk szerzőjének fordítása. Ugyanez vonatkozik a tanulmányban később idézendő, csak németül elérhető szövegek magyar tolmácsolására.

² A Freud-írás címét is adó „Über den Gegensinn der Urworte” Carl Abel (egy esetben Karl Abelként írva) nyelvésznek 1884-ben, Lipcsében publikált, összehasonlító nyelvészeti tárgyú, nagyobb lélegzetű tanulmánya, amelyet Freud az *Álomfejtés* koncepciójának a kidolgozásakor ismerhetett meg. (Az *Álomfejtés* VI. fejezetének C) pontjában, egy lábjegyzetben található is konkrét utalás a műre. [Freud, 1900/1985, 227.]) 1910-ben erről a tanulmányról írt beszámolót. Bővebben vö. Faluvégi, 2013.

kívánatosnak tartotta, hogy a nyelv fejlődését kutató tudomány(ok),³ első sorban a nyelvtudomány is bekerüljenek a pszichoanalízis vonzáskörébe.

Szűk évszázaddal később, „Nyelvészet és pszichoanalízis” címmel, a *Thalassa* folyóiratnak adott életútinterjújában (Fónagy, 1997) Fónagy Iván a beszélgetés több pontján is beszél nyelvészet és pszichoanalízis egymásra hatásáról (vö. különösen i. m. 51-53., 55-57.). Ezek a gondolatmenetek részben arról számolnak be, hogy Fónagy hol látott lehetőséget a két tudomány ötvözésére, illetve hogyan valósította ezt meg (i. m. 51-53.). Részben azonban hangot adnak Fónagy afölötti hiányérzetének is, hogy a két tudomány nem szimmetrikusan „épít” egymásra. „Bátran mondhatjuk, hogy a pszichoanalízis és a nyelvészet kapcsolata aszimmetrikus. Az analitikusokat jobban érdekli a nyelv, mint a nyelvészeket a pszichoanalízis” (i. m. 56.). Ugyanennek a gondolatmenetnek mintegy konklúziójaként pedig oda jut, hogy

„nagyon sokat hozna a nyelvészetnek, a nyelvtörténetnek, a leíró nyelvészetnek, hogyha ezt az irányt [vagyis a pszichoanalízis tapasztalatait is figyelembe vevőt – F. K.] komolyan vennék. Előbb-utóbb nyilván sor is kerül rá. Kétségtelen, hogy analitikusoknak elméletileg is, gyakorlatilag is sokat jelent a nyelv és a nyelvtudomány. Freud azt írja valahol, hogy az analitikus képzés során nyelvészettel is kell az eljövendő analitikusnak foglalkoznia.⁴ Archeológiával, nyelvészettel, irodalommal, ezt Freud nagyon világosan látta” (i. h.).

Mindezekkel a gondolatokkal (és talán ezek kifejezésmódjával is) visszajutottunk a kiindulásként választott Freud-idézethez, azzal a lényeges kiegészítéssel, hogy a pszichoanalitikusok már nyitottak a nyelvészet irányába, a következő lépést immáron a másik oldalnak kellene megtennie. Tapasztalataim szerint az érdeklődés és a nyitottság még húsz évvel Fónagy Iván idézett gondolatai után is inkább a pszichoanalitikusok részéről tapasztalható, és Fónagy munkássága sem igazán talált folytatásra.⁵

Freud és Fónagy tehát – bár közel száz év különbséggel, és mindketten a saját (elsődleges) szakmájuk felől közelítve – ugyanannak a hiányát fájlatják: pszichoanalízis és nyelvészet kiegyensúlyozott együttműködését. Ennek a hiányérzetnek a mindkét oldalról történő megfogalmazása, valamint a pszichoanalitikusok részéről tapasztalható nyitottság emlegetése jelentette számomra néhány évvel ezelőtt az elsődleges inspirációt, hogy elkezdjek „utánajárni”: fellelhető-

³ A nyelv keletkezésével és fejlődésével Freud korában sem kizárólag a nyelvtudomány foglalkozott, erre utal a zárójelbe tett többszámjel.

⁴ Talán Freud fentebb idézett kívánságára gondolt Fónagy?

⁵ A Pléh Csaba és Lukács Ágnes szerkesztésében 2014-ben napvilágot látott *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (Pléh, Lukács szerk., 2014) Pléh Csaba által írott pszicholingvisztika-történeti áttekintő fejezete (Pléh, 2014a) több olyan 20. századi magyar nyelvész említ, akiknek a nyelv keletkezéséről, fejlődéséről és működéséről vallott nézetei látszólag nem állnak távol a pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok gondolatvilágától. Köztük vannak Gombocz Zoltán, Klemm Antal, a méltatlanul elfeledett (vagy fel sem fedezett) Lux Gyula (akinek a közelítésmódja talán a legerősebben állítható párhuzamba a pszichoanalitikusokéval). A sort – talán ez sem véletlen – Fónagy Iván zárja, akit Pléh Csaba nyelvészként és gyakorló pszichoanalitikusként határoz meg.

Annak boncolgatása, hogy ez a gondolati rokonság mennyire látszólagos, mennyire közeli, túlfeszítené jelen írás kereteit. Annyi bizonyos, hogy köszönhető a közös műveltségbeli-gondolkodásbeli alapnak (újgrammatikus hagyományok, Wundt hatása, gyermeknyelvi kutatások, pszichologizmus stb.), amelyek az immár önállóvá váló nyelvészet és pszichológia fejlődését a 19. század végétől alapvetően meghatározták (vö. Pléh, i. m. 92-103.).

e, és ha igen, milyen formában, a korai pszichoanalitikusoknál, Freudnál és munkatársainál bármiféle nyelvészeti munkásságnak a nyoma.⁶

Pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód, nyelvész pszichoanalitikusok?

Fónagy Iván a már többször idézett életútinterjúban mindjárt ad is némi támpontot, ki az Freud körében, akinél találhatunk nyelvészeti munkásságra utaló nyomot (i. m. 42-45., 56.). Nem is méltányos nyomról beszélni, hiszen a szóban forgó analitikus pszichiáter, Hollós István egy teljes, pszichoanalitikus alapokra épülő nyelvelméletet kívánt írni, és ebből a hangtani rész el is készült. (Hogy folytatás nem lett, és így Hollósnak ezt a művét nyelvelméleti töredékként emlegetik a szakmában, az vélhetően sokkal inkább a körülmények alakulása, mintsem Hollós ambícióinak feladása miatt történt.)

A nyelvelméleti töredéket a *Thalassa* 2002-ben közölte teljes terjedelmében (Hollós, 2002), és Takács Mónikának a szöveghez írt előszava (Takács, 2002), valamint magának Fónagy Ivánnak a „Beszámoló”-ja (Fónagy, 2002) sok releváns információt nyújt a szöveg tartalmi és filológiai vonatkozásairól egyaránt.⁷ Hollós műve nemcsak önmagában ad bepillantást egy Freud-munkatárs nyelvészeti kutatásaiba, hanem egyben határozottan orientálja is az olvasót, hogy merre induljon tovább, ha más pszichoanalitikusok nyelvészeti tárgyú munkáját kívánja olvasni. Bevezetesként bőséges szakirodalmi áttekintést nyújt a nyelvet pszichológiai közelítésmóddal (is) vizsgáló szerzők (nyelvészek, pszichológusok, orvosok, gyógypedagógusok) műveiből.⁸ Az áttekintésben felsorolt szerzők és művek között – nyilván nem szándék nélkül – utolsóként jelenik meg az, aki és amely Hollós számára érzékelhetően fontosabb az egyebekben felsoroltak bármelyikénél. Ez a szerző Sabine (sic)⁹ Spielrein, a szóban forgó mű pedig a „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” („A papa és mama szavak keletkezése a gyermek nyelvében. Néhány gondolat a nyelvfejlődés különböző szakaszairól”, Spielrein, 1922).

⁶ Ennek során kifejezetten olyan nyomok után kutattam, amelyek Freudnak és munkatársainak nyelvészeti, és nem általánosabban értelmezett, nyelvi kérdések iránti érdeklődését tükrözik. Ezt azért lényeges külön hangsúlyozni, mert a pszichoanalízisnek talán legfontosabb „munkaeszköze” a nyelv, és Freudtól kezdve a modern pszichoanalitikusokig vélhetően mindenkinek a munkásságában előkerül a nyelvvel való, valamilyen hangsúlyú elméleti és/vagy gyakorlati foglalkozás. Csupán példaként néhány ilyen lehetséges terület: hogyan definiálja, mire és hogyan használja a pszichoanalízis a nyelvet; milyen megjelenési formáit különíti el, illetve ezeket a terápiás gyakorlatban hogyan alkalmazza; hol vannak a pszichoanalízisben a nyelv teljesítőképességének a határai; pszichoanalízis és [nyelvi] kreativitás; pszichiátriai betegek nyelvi „produkciói” stb.). A pszichoanalízis és a pszichoanalitikusok nyelvi kérdések iránti érdeklődését különböző nézőpontból tárgyaló szakirodalom könyvtáryai. Ebből néhány: Szummer, 1993, 2014; Hárs, 2005; Kóváry, 2012, 2018, különös tekintettel a pszichoanalízis és a (nyelvi) kreativitás szempontjára; Arrivé, 1992; Gedo, 1996.

⁷ Hollós német nyelven írta szövegét, a magyar fordítás Gromon András munkája. A nyelvelméleti töredékről több írás is született a főszövegben említettekén kívül: Takács, 2008; Takács-Miklós, 2015; Faluégi, 2017.

⁸ A hivatkozások formája az írás keletkezési idejének elvárásaihoz igazodik, így a filológiai azonosítás nem mindig egyszerű, és időnként sajnos a tévedés lehetősége sem zárható ki.

⁹ Ritkán fordul elő Spielrein esetében a Sabine írásmód, a Sabina alak az elterjedt. Tudomásom szerint csupán a *Zeitschrift für Psychoanalytische Pädagogik* c. folyóiratban megjelent két publikációjában szerepel a Sabine Spielrein-névváltozat. (Richebächer, 2005, 365.).

„Alapvető fontosságú lépést tett meg *Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama* című művében Sabine Spielrein. Mégsem ismerte föl munkájának heurisztikus értékét, nemhogy továbbfejlesztette volna. Feltételezése szerint a sikertelen szopás következtében keletkezik olyan hang, a MÖ vagy a PÖ, amely ennél fogva az anyától származó táplálék jelentéshordozójává válik. [...] A számunkra fontos elem itt annak a feltárása, hogy az első értelmes hang, a MÖ biológiai eredetű. Spielrein e munkája megteremtette számomra az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához, ahhoz, hogy meg tudjam magyarázni további értelmes hangok biológiai keletkezését” (Hollós, 2002, 81-82., kiemelések az eredetiben – F. K.).

Ezekből a sorokból is kiolvasható, hogy Hollós legfőbb inspirátora művének megírásához Spielrein volt. Spielrein és emlegetett műve tehát egy újabb elem Freud munkatársainak nyelvészeti tematikájú munkásságában.

Hollós művét tovább olvasva újabb fontos forrás válik „beazonosíthatóvá”: Ferenczi „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes” című műve („A valóságérzék fejlődési fokai és patológikus visszatérésük”, Ferenczi, 1913/2000 [i. m. 88.]). Hollós nyelvelméleti töredékéből elindulva és belőle kitekintve, Spielrein és Ferenczi életművét tüzetesebben átnézve, találunk más olyan tanulmányt is, amely a szerzők nyelvészet iránti nyitottságát tükrözi. Így Spielrein doktori értekezése, az „Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox)” (Spielrein, 1911), valamint Ferenczi írása, az „Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit” („A trágár szavakról”, Ferenczi, 1911), illetve a „Psychogene Anomalien der Stimmlage” (A hangképzés pszichogén rendellenességei, Ferenczi, 1915).¹⁰

A felsoroltakból egy kb. harminc évet felölelő (1910-1940), hét egységből álló forráslista állt össze (Freud egy, Ferenczi három, Hollós egy, Spielrein két művéből), amely számszerűségét tekintve nem nagy, az eredeti megjelenések terjedelméből kiindulva azonban már jóval tekintélyesebb: mintegy 180 oldal. Ennél sokkal lényegesebb szempont azonban ezeknek a forrásoknak a tartalmi koherenciája, amelyről a részletes szövegelemzés meggyőződött. Ez adott reményt arra, hogy a talált anyagokból kihüvelyezhetőek egy kifejezetten a korai pszichoanalitikusokra jellemző nyelvészeti szemléletmód elemei, és az elemekből megkonstruálható ennek a szemléletmódnak a váza.¹¹

Hollós nyelvelméleti töredékében utal még egy forrásra, amely a fentebb felsorolt szövegek tartalmi koherenciájába korlátozottabban illeszkedik, azonban a korai

¹⁰ Spielrein életműve könnyebben áttekinthető Ferencziénél, így nem zárható ki, hogy a későbbiekben Ferenczitől a pszichoanalitikus nyelvészet szempontjából további releváns forrásokra akadok még. Az már most is biztosan kijelenthető, hogy a *Klinikai napló* számos bejegyzése ilyen.

¹¹ Hiányérzetet kelthet, hogy Freud afázia-tanulmányát (Freud, 1891) nem emeltem be a források közé. Azért jártam el így, mert a tanulmány egy olyan kórképet tárgyal, amelynél a nyelvi következmények a legmeghatározóbbak, ám a tanulmány neuro- és pszichopatológiai fókuszú, és ebben a minőségében mérföldkő a pszichoanalízis elméleti vázának a kidolgozásában. Épp ezért a mégoly szoros nyelvi vonatkozások ellenére is szétfeszítené egy olyan kutatás jelen kereteit, amely a korai pszichoanalitikusok kifejezetten nyelvtörténeti, leíró nyelvészeti érdeklődésének nyomait kívánja feltérképezni (vö. Fónagy fentebb már idézett gondolatait [i. m. 56.]). Az afázia azonban „gyakorlatibb” szempontból is előkerül a korai pszichoanalitikus nyelvészeti gondolkodásban: Spielrein egy 1923-as, francia nyelvű cikkében a regresszióban jellemző mechanizmusok megnyilvánulási terepeiként helyezi egymás mellé a gyermekek és az afáziában szenvedők gondolkodásmódját, valamint a tudattalan folyamatokból megismerhető gondolkodási mechanizmusokat (Spielrein, 1923a).

pszichoanalitikusok nyelvészeti munkásságának nyomait kutatva releváns: Hans Sperber „Über den Einfluss des sexuellen Momentes auf die Entstehung der Sprache” című, 1912-es tanulmánya¹² (Sperber, 1912). A művet a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjának a vizsgálatában két körülmény teszi „különutassá”. Ezekre a szempontokra a 4. pont végén még visszatérek.

A pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód főbb elemei

Ha visszaidézzük, és tartalmilag közelebbről megnézzük, miként méltatta Hollós a fentebbi rövid idézetben Spielreint, mindjárt van három olyan elem, amely a továbbiak, azaz a források közös jellemzőinek számba vételének szempontjából figyelemre méltó. A szövegrészből kiolvasható, hogy Spielrein a) gyermeknyelvi megfigyeléseket folytatott; b) a nyelvkeletkezés kérdése foglalkoztatta; c) ezt Hollós kommentárja explicite is kimondja: ő (vagyis Hollós – F. K.) Spielreintől kapta az alapot a bio-lingvisztikus gondolat továbbgondolásához (Hollós, i. h.).

A fentieket is figyelembe véve, a szövegek mindegyikéből az alábbi közös tájékozási pontok azonosíthatóak:

- a) a korai pszichoanalitikusoknál a nyelv fogalma alatt a teljes, hangzó, emberi beszéd (modern nyelvhasználattal a természetes nyelvi állapot) értendő;
- b) e mögött az elért állapot mögött egy hosszadalmas fejlődési utat tételeznek fel. Épp ezt a fejlődési utat óhajtják feltárni, amelyen a biológiai előfeltételeket már felmutató, nyelv előtti állapotból elindulva az ember eléri a teljes, hangzó nyelvi állapotot, és képessé válik a beszédre (vö. Fónagy, 2002, 74.);
- c) a b) pontból következően a korai pszichoanalitikus nyelvészek érdeklődésének középpontjában a nyelv keletkezése és fejlődése áll;
- d) ez a keletkezési és fejlődési folyamat nézetük szerint biológiai alapú (vö. Hollós a „bio-lingvisztikus gondolat” továbbgondolásáról beszél);
- e) a hét forrás szerzőjének mindegyike beszámol – közvetlen vagy közvetett – gyermeknyelvi megfigyelésekről;
- f) a keletkezés- és fejlődéstörténetben összekapcsolják a gyermeket és az emberi nemet, azaz filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggését feltételezik;
- g) a források gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ívet vázolnak fel;
- h) a nyelvkeletkezés és -fejlődés vizsgálatában a „szavaknak nevezett hangegyüttesek képzése” (Ferenczi megfogalmazása, 1913/2000, 133.) áll a fókuszban;
- i) a d) pontban emlegetett, biológiai alapú közelítésmód a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő lélektani fejlődésével állítja párhuzamba, és kiemelt szerepet tulajdonít a csecsemő-anya kapcsolatnak;

¹² Sperber művének pontos címe, amellyel az *Imagoban* megjelent: „Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache”, illetve, a szövegközlésben rövidítve: „Über den sexuellen Ursprung der Sprache”. Hans Sperber nevét és nyelvészeti-analitikusi munkásságát Fónagy Iván is említi az életútinterjúban (Fónagy, 1997, 56.), és Ferenczi, valamint Spielrein is hivatkozik rá (Ferenczi, 1913/2000, 133.; Spielrein, 1922, 359.). Neve felbukkan a Freud-Ferenczi levelezésben is (Freud-Ferenczi, 1912, I/2. 154-155., 1916, II/1. 188.).

- j) az előző pontban leírt, biológiai és lélektani alapú magyarázó keret ösztönlélektani és -élettani alapon nyugszik, és hangsúlyos szerepe van benne a tudattalannak;
- k) a csecsemő- és a gyermeknyelvi megfigyelések mellé a korai pszichoanalitikusok odaállítják saját tapasztalataikat a regrediált állapotokban tetten érhető nyelvi megnyilvánulásokról;¹³
- l) a regrediált állapotok megnyilvánulásait egyszerre értelmezik két irányba: vissza és előre ható folyamatként. Ilyen módon a regresszióban megfigyelhető nyelvi sajátosságokból nemcsak „visszafelé”, a nyelv keletkezéséről szerezhetünk ismereteket, hanem ezek egyben a kreativitás motorjaként is szolgálhatnak (vö. különösen Hollós, i. m. 95., és ezt tárgyalja Fónagy Iván szinte teljes életműve).

Van-e a felsorolt elemek közt olyan, amely csak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjára jellemző?

Mennyire „korszellemhez” kötöttek, és/vagy mennyire a pszichoanalitikusok nyelvészeti érdeklődésére jellemzőek ezek a tájékozódási pontok? A kérdés megválaszolásához talán közelebb visz, ha röviden bepillantunk a nyelvkeletkezés és -fejlődés kutatásának tudománytörténetébe.

A nyelvkeletkezés és -fejlődés tudománytörténetében tájékozódva¹⁴ látható, hogy a korai pszichoanalitikusok ezirányú gondolkodását erősen meghatározta a biológiai-evolucionista szemléletmód.¹⁵ Ennek keretében a biológiából, az antropológiából és a viselkedéstanból nyerhető tudásból próbáltak következtetni a nyelv keletkezésére és fejlődésére, és a területen a legnagyobb hatást vélhetően Darwin munkássága tette. Egyidejűleg jelen volt azonban a gondolkodásmód alakításában a korabeli humántudományi fővonal is: a néplélektan, előfutárai és korai képviselői (Moritz Lazarus, Heymann Steinthal), majd – a korai pszichoanalitikusok esetében a

¹³ A regrediált állapotok mibenlétének a meghatározása meglehetősen szerteágazó, az általam használt források szerzőinél is (sokszor ugyanannál a szerzőnél is) különböző definíciót találunk. Jelen dolgozatnak nem tárgya a regresszióról vallott nézetek bemutatása vagy ütköztetése, így csupán néhány olyan jegyet és jelenségpéldát említek, amelyek forrásaim szerzőinél egyöntetűen megjelennek. Regrediált állapotnak tekinthető szerintük az, amelyben visszatérünk egy korábbi érettségi fokra; ahol az örömelev „írja felül” a valóságelvet; ahol a primer (tudattalan) mechanizmusok tetten érhetőek stb. Ilyenek többek között az álom, a mitologikus és a gyermeki gondolkodás, és – forrásaim szempontjából különös hangsúllyal – a neurotikus és pszichotikus állapotok és az ezekben megfigyelhető nyelvi megnyilvánulások. (Bővebben vö. Freud *Álomfejtésének* fejezete a regresszióról [Freud, 1900/1985, 371-383.]; illetve forrásaimban: Ferenczi, 1913; Spielrein, 1911, 1922). Spielrein egyébként a pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód tekintetében csak közvetetten releváns, ezért a források közé fel nem vett, 1931-es „Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen” című művében is részletesen foglalkozik a regresszióval (Spielrein, 1931, 361-362.).

¹⁴ Ezt tekinti át tömören és informatívan az 5. lábjegyzetben már hivatkozott *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* ugyancsak Pléh Csaba által írt, „A nyelv evolúciója” című fejezete (Pléh, 2014b). Amikor most elhelyezem a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódját a nyelvkeletkezés és -fejlődés tudománytörténetében, alapvetően erre az összefoglalóra támaszkodom. Ez természetesen vonatkozik a műszóhasználatra is.

¹⁵ Pléh Csaba „korai evolucionizmusnak” nevezi ezt a korszakot (i. m. 1033., 1035.), kibontakozása az 1870-es évektől számítható.

legmeghatározóbban – Wundt.¹⁶ Ugyanez elmondható a nyelvészeti orientációról is: a szemléletmód egészében és a hivatkozásokban konkrétan is megjelennek az újgrammatikus iskola képviselői (Hollós szakirodalmi áttekintésében említi többek között Karl Brugmann és Berthold Delbrück munkásságát [i. m. 79-80.]).

Mindezekre figyelemmel, ha közelebbről szemügyre vesszük az a)-l) pontokban felsorolt jellegzetességeket, amelyek a korai pszichoanalitikus forrásokból rajzolódtak ki szerzőik nyelvészeti szemléletmódjával összefüggésben, az mondható el, hogy szigorúan véve csupán az i)-l) pontokban megfogalmazott sajátosságok azok, amelyek kifejezetten a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjára jellemzőek. A c)-h) pontokba foglaltak teljesen „belesimítják” ezt a szemléletmódot a nyelvkeletkezésről folytatott korabeli diskurzusba. Az a) és a b) pontok jegyei (a nyelv fogalmának az értelmezése, ill. a nyelv keletkezésének és fejlődésének folyamata) szintén sajátos értelmet kapnak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti gondolkodásában, ám ezek – ha eltérő hangsúlyokkal is – a nyelvkeletkezés és -fejlődés teljes tudománytörténetén végigkövethetők.¹⁷

Az i)-l) pontokban leírt sajátosságok azonban olyanok, amelyek a korai pszichoanalízis lényegéből következnek (tudattalan, ösztöntényezők, regresszió stb.), és a korszak nyelvkeletkezési és -fejlődési elméleteihez olyan „hozzáadott értéket” nyújtanak, hogy talán nem elfogultság pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmódról, illetve – Hollós megfogalmazásához visszatérve – pszichoanalitikus bio-nyelvészeti szemléletmódról beszélni.

E pont lezárásaként essék még néhány szó az „ellenpontként” említett Sperber-tanulmányról. Hans Sperber skandinavista nyelvész.¹⁸ Az *Imagoban* publikált, terjedelmes tanulmánya két részre tagolódik: egy nyelvkeletkezés-elméleti alapvetésből és egy szókészlettani-etimológiai gyűjteményből áll. Az írás, túl azon, hogy „főfoglalkozású” nyelvésztől származik, két alapvető kérdésben mutat eltérést az analitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjától.

Az egyik: Sperbernek ebben a gondolatmenetében a nyelv egyértelműen hanghoz kötődik, és közlési szándékot elégít ki (i. m. 407-408.). Ilyen módon a fejtegetésekben nem kerül szóba a gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ív, és Sperber azt sem vizsgálja, hogy a nyelv vajon minden körülmények között közlési szándékkal funkcionál-e, vagy esetleg lehet más szerepe is. Valószínűleg ezekre gondolt Hollós, amikor nyelvelméleti töredékének bevezetőjében azt írta, hogy „ő (Sperber – F. K.) is már az ember beszédképes állapotából indult ki” (i. m. 78.).

¹⁶ Hollós nyelvelméleti töredékének (egyik) inspirálója minden bizonnyal Wundt nyelvkeletkezéssel kapcsolatos gondolkodása lehetett (vö. Hollós, i. m. 77-78.); ha erősen közvetett módon is, de ezt alátámaszthatja a forrásaim között nyolcadikként, „ellenpontként” említett Sperber-tanulmány is. Ez ugyanis tartalmaz egy Wundt-idézetet (Sperber, 1912, 406-407.), amelyről gyanítható, hogy Hollósnak a nyelvelméleti töredék bevezetéseként megfogalmazott kritikáját ihlette. A szálak bogyozásában további segítséget nyújthat, hogy Hollós ebben a bevezetőben név és mű szerint is említi Sperbert (i. m. 78.).

¹⁷ Annak „kiszűrésére”, hogy melyek azok az elemek, amelyek valóban csak a korai pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjában érhetőek tetten, más, a korból származó, ám nem pszichoanalitikus nyelvkeletkezési elképzelésekben és azok forrásaiban tájékozódtam. Ehhez részletesebben vö. D’Alonzo, 2016, ill. lásd még az 5. lábjegyzetben írtakat.

¹⁸ Fónagy Iván azt mondja Sperberrel, hogy „nyelvész, aki analitikus lett” (i. m. 56.). Magam a szakirodalomban csupán analitikus érdeklődésének és műveltségének alátámasztását találtam meg (vö. Utz Maas, é. n.).

A másik lényeges eltérés: míg az analitikusok a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő (ösztön)lélektani fejlődésével állítják párhuzamba, és különös jelentőséget tulajdonítanak a csecsemő-anya kapcsolatnak, addig Sperber a szexuális ösztönöket tartja meghatározónak. Ez utóbbiakat a kulturális fejlődéssel, ezen belül pedig a munkavégzés és a munkaeszközök növekvő szerepével hozza összefüggésbe (i. m. 411-412.). Célkitűzéséről így beszél: „Reményeim szerint hihetővé tudom tenni, hogy az ősi, eszközökkel végzett tevékenységeket hívószószzerű megnyilvánulások kísérték, azért, mert ezek (a tevékenységek – F. K.) szexuális töltetűek voltak” (i. h.).

A nyelv keletkezésének és fejlődésének a kulturális fejlődés részeként való tárgyalása, sőt, maga a „munkaelmélet” sem ismeretlen a korban. (Ludwig Noiré elmélete kifejezetten erre épül, vö. 17. lábjegyzet.) Noha mindezeknek a szexuális ösztönökkel való összekapcsolása meghökkentő, Sperber érvelésének egészét tekintve nem logikátlan. Sperber számára ugyanis a nyelv fejlődése szempontjából a leglényegesebb momentumnak az tűnik, hogy keletkezzék egy minimális szókincs, amely biztos alapot nyújt további szavak kialakulásához, és ezt az alapot a szexualitás által motivált munkavégzésben véli megtalálni. A csecsemő-anya kapcsolat meghatározó voltával szemben éppen az a legerősebb érve, hogy a csecsemő-anya kapcsolat talaján nem tud elégséges számú szó kialakulni, így az nem is szolgálhat egy nyelv szókincsének bázisául (vö. i. m. 410.). A tanulmány második részét alkotó dán, svéd, norvég etimológiák éppen azt hivatottak demonstrálni, hogy a munkavégzéssel (földműveléssel) kapcsolatos legalapvetőbb szókincsben, amelyre egy nyelv lexikája a továbbiakban ráépül, mindig jelen van a szexualitásra utaló jelentésjegy.

II. Sabina Spielrein és a nyelvészet

A nyelvészeti tematika az életműben

Ahogy már szó esett róla, Hollós István nyelvelméleti töredékéből kiderül, hogy nyelvészeti gondolkodásának és művének fő inspirátora Sabina Spielrein volt, mindenekelőtt 1922-es tanulmánya, a „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über verschiedene Stadien in der Sprachentwicklung” (A papa és mama szavak keletkezése a gyermek nyelvében. Néhány gondolat a nyelvfejlődés különböző szakaszairól) (Spielrein, 1922, a későbbiekben: Papa und Mama). A tanulmány az *Imago*ban jelent meg.

Spielrein élete és – immáron szerencsére – szakmai munkássága is egyre ismertebbé válik a pszichoanalitikus diskurzusban. Ennek a szakmai munkásságnak figyelemre méltó elemei a nyelvészeti gondolkodásmódot (is) érintő írások. Hogy Spielreinnál érdemes nyelvészetre vonatkozó mondanivaló után kutatni, az vélhetően Hollós Istvánnak köszönhetően tudható. Ha a mennyiségre szűkösebb, ám annál tartalmasabb életműben alaposabban tájékozódunk, kiderül, hogy bár látszólag csak egy tanulmány, a Hollós által említett releváns a nyelvészet szempontjából, vannak Spielreinnak egyéb olyan írásai is, amelyek elmélyült nyelvészeti érdeklődésről és

kiemelkedő problémaérzékenységről tanúskodnak.¹⁹ Ráadásul, ha e művek keletkezési idejét megnézzük, az is láthatóvá válik, hogy a nyelvészettel való foglalkozás nyomai az életmű egészében, a korai művektől a késeiéig, folyamatosan fellelhetőek. Ilyenek a fentebb, a források között felsorolt, 1911-es doktori értekezése, valamint két 1923-as tanulmánya (Spielrein, 1923a és 1923b). E két utóbbi írás tematikájában egymással szorosan összefügg. A dolgozatok a gyermeki, az afáziás és az álomgondolkodásban megfigyelhető hasonlóságokat emelik ki, és az ezekből a nyelvfejlődésre levonható következtetésekről beszélnek (vö. 11. lábjegyzet hivatkozása).²⁰

Joggal feltételezhetjük, hogy a nyelvek és a nyelvészet iránti nyitottságot Spielrein családi-szellemi háttere eleve meghatározta. Olyannyira tudatosan többnyelvű családban nőtt föl, hogy négy nyelvet (orosz, német, francia, angol) szisztematikusan, a hét napjai szerinti beosztásban használt a család (Richebächer, i. m. 33.). Ez a körülmény valószínűleg már önmagában lehetővé tette, hogy Spielrein egyetemi tanulmányainak, majd szakmai pályafutása első 12 évének színtere a német (és kis részben a francia) nyelvterület legyen, és hogy publikációit német (és megint csak kis részben francia) nyelven írja.²¹

A sokszínű nyelvi környezetén kívül azonban még minden bizonnyal az érdeklődés és a finom megfigyelőképesség is ott volt a nyelvészeti orientáció háttérében. Erre enged következtetni egy 1901-es naplóbejegyzése:

„Nem sokkal ezelőtt olvastam egy újságcikket arról, hogy az oroszok könnyebben tanulnak idegen nyelveket, mint más népek fiai. Véleményem szerint ez egy nehéz kérdés. A németek, franciák és angolok számos nyelven beszélnek, kiváló kiejtéssel. Ami azonban az oroszra illeti, ennek a kiejtési szabályai teljesen eltérőek más nyelvekétől. Észrevettem, hogy az ezeket a nyelveket beszélő kisgyermek a mássalhangzókat először »lenyelik«, és a magánhangzókat erősen megnyújtják, különösen az »r« hang előtt, amelyet a felnőttek is puhán ejtenek ki. A mi kicsinyeink azonban csak a hangsúlyos magánhangzókat nyújtják meg, másokat pedig érthetetlenül és rosszul képeznek, vagy fölöslegesen mássalhangzókat kapcsolnak hozzájuk. Ahogy megfigyeltem, a németek a mássalhangzóra végződő szavakban csak az utolsó hangot ejtik ki többé-kevésbé érthetően, az előtte lévőt nem. A franciához hasonlóan az »e« néma; az »i« nem »ie«, és nem szókezdő helyzetben keményen és röviden ejtik; az »n« »g« előtt úgy hangzik, mintha orron keresztül ejtenék; a szavak végződése többnyire puhák, míg nálunk mindez fordítva van stb., nem tudok mindent felsorolni [...]. Ez túl bonyolult kérdés, és nem való egy naplóba” (idézi Richebächer, i. m. 55-56.).²²

¹⁹ Spielrein már hivatkozott svájci biográfusának, Sabine Richebächernek (l. 9. lábjegyzet) a monográfiája filológiai apparátusát tekintve is informatív és megbízható. Eszerint a Spielrein-életmű valamivel több mint 40 önálló, kisebb-nagyobb tanulmányt ölel föl. Ezekon kívül vannak még a nehezen számszerűsíthető, ám komoly forrásértékkel bíró *Selbstzeugnis*-ok: naplók és magán-, illetve szakmai levelezések, amelyek közül egyre több lát gyűjteményben vagy önállóan napvilágot (Richebächer, i. m. 363-366., legújabban *Imágó Budapest*, 5(1): 88-105.).

²⁰ Mindkét tanulmány a genfi időszakban született, szoros együttműködésben a genfi nyelvészekkel, leginkább Charles Ballyval.

²¹ Ennek a műveltségi háttérnek a többnyelvűség csupán egyetlen eleme. Spielrein szellemi érése, és ennek során a nyelvek és a nyelvészet kérdései iránti fogékonyságának a kialakulása is részletesen megismerhető a hivatkozott monográfiából (különösen i. m. 13-63.).

²² A naplóbejegyzés valószínűleg orosz nyelvű, Richebächer német fordításban közli.

Az idézet fonetikai-fonológiai helytállóságának a megítélésére nem vállalkozom, az azonban szembetűnő, milyen éleslátása, elmélyült megfigyelő- és analízáló képessége van a naplóbejegyzés csupán 16 éves szerzőjének.

A doktori értekezés

Spielrein tíz évvel később készült doktori értekezésének (Spielrein, 1911) alapjául egy esetfeldolgozás szolgál. Az eset egy Burghölzliben, Spielrein által kezelt, kikövetkeztethetően a harmincas évei elején-közepén járó, felső-középosztálybeli, intelligens és művelt nőbetegé, akinél Spielrein a „dementia praecox paranoid formájának” diagnózisát állította föl (i. m. 332.). A bevezetőben a doktori értekezés célkitűzéseként a nő asszociációinak és gondolkodási mechanizmusainak a lehető legalaposabb feltárását határozza meg. Ennek megvalósításához a választott módszer a beteg beszédének a leghívebb, lehetőleg szó szerinti lejegyzése, és ennek a „beszédfolyamnak” az elemzése. Spielrein megkísérli az első benyomásra sok helyütt értelmetlen mondathalmaznak tűnő beszédprodukció értelmezését, belső összefüggéseinek feltárását. Így remél „a beteg lelki folyamataiba való minél mélyebb betekintést” (i. m. 330.) kapni.

A tanulmány a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjához (legalább) három szempontból köthető. Ezek a következők: a) a dolgozat konkrét nyelvi produkciók tárát nyújtja egy olyan személytől, aki a korai pszichoanalitikusok felfogása szerint regrediált állapotban van; b) az ezekből nyert megfigyeléseket a Burghölzli-iskola elméleti háttérével összekapcsolva tanulmányában Spielrein olyan következtetéseket von le, amelyek a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával való összhangot konkrétan meg is mutatják; végül, de nem utolsón, c) a doktori értekezés néhány olyan gondolatot is fölvet, amelyek az 1922-es Papa und Mama-tanulmányban újra felbukkannak, illetve a két írást együtt szemlélve válnak értelmezhetővé.

Jelen tanulmány terjedelmi korlátai nem teszik lehetővé a nyelvi produkciók teljes számbavételét. Az értekezést lezáró összegző gondolatok (i. m. 396-400.) azonban megengedik, hogy néhány típust megemlítsék, és hogy legalább utalják azokra a következtetésekre, amelyek megmutatják a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával való összhangot.

a) A nyelvi produkciók

A betegnél megfigyelt nyelvi megnyilvánulások²³ között tipikus a közelebről meg nem határozott, elvont jelentésű fogalmak használata (nem egy konkrét nőről beszél, hanem a női nemről általában). Ugyancsak gyakori, hogy a beteg egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyben fogalmaz (nem én élek át valamit,

---

²³ A példák említésekor a nyelvhasználat egészét meghatározó tendenciák kiemelésére törekedtem, ezért nem szerepelnek a bemutatásban pl. neologizmusok, szótevesztések, szótagfelcserélések stb. A dolgozatban ilyenekre is bőven hoz példát Spielrein.

hanem ő él át valamit). E két jelenségnek a magyarázata Spielrein szerint azonos törekvésben keresendő:

„Egy elvont jelentésű fogalom mindig tekinthető sok egyedi, konkrét képzetből származó összegzésnek, amely az idők során megtapasztaltakból rakódik össze. Ezért mond sokkal többet, mint egy konkrét, élesen körülhatárolt jelentéssel bíró szó. Valamely anyag pontos, tudatos feldolgozásakor az absztrakt fogalmak inkább terhet jelentenek számunkra, ugyanis mindenki saját értelmezést adhat nekik, és ezáltal elvész az egzaktság. Épp ennek az egzaktságnak, meghatározottságnak a hiánya azonban az a körülmény, amely ezeket az általános fogalmakat oly alkalmassá teszi a skizofrén beteg álomvilágának a megmutatására. Minél kevésbé körülhatárolt egy fogalom, annál kevésbé utal valami meghatározottra, konkrétára; annál inkább alkalmas ugyanakkor a lehető legkiterjedtebb képzettartalom megragadására. Ezért gondolom úgy, hogy a szimbólumok eredete a komplexusoknak a kitágítás, az általános szellemiben való feloldódás iránti törekvésében keresendő. A legkisebb mérvű kitágítás a saját komplexus másban történő megjelenítése: egyes szám első személy helyett egyes szám harmadik személyt használunk. Ezáltal a komplexus megszűnik személyhez kötött lenni” (i. m. 399.).

A kitágítás, az általánosban való feloldás sajátos esete az időhöz való viszonyulás. Spielrein értelmezésében „a tudattalanban valamiféle időtlenséget láthatunk, és ez egyszerre múlt, jelen és jövő” (i. h.).²⁴ Ugyancsak tipikusnak mondja Spielrein az ellentétessel történő kifejezőmódot, és ennek kapcsán hivatkozik az általam is forrásként használt Freud-tanulmányra, az „Über den Gegensinn der Urworte”-ra (i. m. 400.)

b) Spielrein következtetései és a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódja

Ahogy utaltam rá, a konkrét nyelvi adatokból levont következtetések a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjával több ponton is összhangban vannak. Ezek közül a leglényegesebbek: b1) Spielrein regrediált állapotban megfigyelt megnyilvánulásokat elemez; b2) a tanulmány egyik fő törekvése a filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggésének igazolása. Ennek kapcsán felhívja a figyelmet az őseink által megélt tapasztalatok tudattalanban való eltárolására, és ezeknek a tapasztalatoknak a sajátjainkéhoz való hozzákapcsolására, „rég letűnt gondolkodási mechanizmusok máig ható erejére”²⁵ (i. m. 397., 399.); b3) a regrediált állapotok

²⁴ Ezt az értelmezést mélyíti majd el Spielrein a fentebb már hivatkozott, 1923-ban publikált két tanulmányában.

²⁵ Ezek a gondolkodási mechanizmusok a mitológiában is tetten érhetők. A disszertáció egész szellemiségéből, az irodalmi hivatkozásokból is kitűnik, milyen fontosak voltak a Burghölzli-iskolában a mitológiai kutatások. Ez nyilván nem választható el a néplélektan és Wundt már említett hatásától és attól, hogy milyen meghatározó szerepet játszott a mitológia kutatása a humántudományokban, amint erre Spielrein az összegző gondolatokban külön ki is tér (i. m. 396.). Az viszont valószínűleg a Burghölzli-ben folyó munka „hatóerejével” is összefügg, hogy Spielrein doktori értekezésének keletkezési idején a mitológia iránti érdeklődés nemcsak a Burghölzli-ben, hanem más pszichoanalitikusoknál is erős volt. Ugyancsak ezeknek a kutatásoknak az értékére utal, hogy Freud még 1914-ben írt nárcizmus-tanulmányában is – miközben élesen bírálja Jung dementia praecoxról vallott felfogását – a svájciak kifejezett erősségeként említi a felismerést, hogy milyen közel állnak a dementia praecoxban szenvedő betegek és a népi mítoszok fantáziaképződményei (Freud, 1914/2003, 369.).

megnyilvánulásai egyidejűleg a kreativitás, a művészi kifejezőmódok ösztönzői is (i. m. 399.).

c) *A Papa und Mama-tanulmányban visszatérő gondolatok*

A Papa und Mama-ban, a mágia kapcsán, Spielrein konkrétan idéz doktori értekezéséből, és ott is szóba kerül a filogenetikus és ontogenetikus fejlődés párhuzamossága. A Papa und Mama ugyancsak tartalmaz egy itt már érintett gondolatmenetet a papa és a mama hangegyüttesek etimológiájáról és jelentésfejlődéséről.

Spielrein doktori értekezésének még az ilyen vázlatos bemutatása sem zárható le anélkül, hogy legalább említés ne essék arról a törekvésről – és ez ismét nem csak Spielrein sajátja –, hogy az ősi gondolkodási mechanizmusok feltárásától a szimbólumok keletkezésének a megértéséig lehessen eljutni. Ezt a célt szolgálja az értekezés feltáró módszere, és erről tanúskodik az összegző gondolatokban található, idézett mondat is a szimbólum keletkezéséről.

A Papa und Mama-tanulmány²⁶

Spielreinnak ez a dolgozata előadás formájában a VI. Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszuson hangzott el, amelyet Hágában rendeztek meg 1920. szeptember 8. és 11. között.²⁷ A kongresszusra készült Autoreferat (szerzői beszámoló, ma használatos szóval absztrakt [Spielrein, 1920, 401.]) tanúsága szerint az előadásból készült Papa und Mama-tanulmány (Spielrein, 1922, 345-367.) koncepciója ekkor már teljesen készen volt.

A tanulmányból már első, felszínes tájékozódáskor kitűnik, hogy a nyelvészeti gondolatmenetet gyermekmegfigyelések, fejlődépszichológiai megfontolások és Freud *Lustprinzip-Realitätsprinzip* felosztása támasztják alá. Ebben semmi meglepő nincs, hiszen az 1911-ben elkészült doktori értekezés óta eltelt évtizedben Spielrein érdeklődése – a szimbólumképzés megismerése iránti elkötelezettsége megtartása mellett – leginkább ezekbe az irányokba kristályosodott ki, szemléletmódját pedig egyre jobban a freudi gondolkodás formálta.

A szöveget Spielrein két egységre tagolta: az első a nyelv²⁸ különböző megnyilvánulási formáiról szól (gesztusnyelv, látható nyelv, az érintés nyelve stb.), a

²⁶ Spielreinnak erről a tanulmányáról a Pécsi Tudományegyetem Nyelvtudományi Tanszékének egyik konferenciáján beszéltem, és ebből az előadásból, nyelvészek számára, publikáció is készült (Faluégi, 2015.).

²⁷ A kongresszusról részletes beszámoló található az *IZP*, 1920 6(4) számában (Bericht..., 1920, 376-402.). A beszámoló tartalmazza az elhangzott előadások absztraktjait is. A programleírás szerint Spielrein előadására szeptember 11-én, a délutáni szekcióban került sor (i. m. 379.).

²⁸ A pszichoanalitikusok saját műveikben következetesen használják a nyelvészeti műszavakat, sokszor azonban csak a forrás egészéből vagy az adott szerző más művéből tudható meg, mit ért konkrétan egy bizonyos terminus technikus alatt. Így – ahol az egyértelműség feltétlenül megkívánta – magam próbáltam a mozaikokból összerakni a szakkifejezések értelmezését. Ezért rögzítettem a pszichoanalitikus nyelvészeti szemléletmód elemei között, hogy amikor a korai pszichoanalitikusok nyelvkeletkezéséről és -fejlődéséről beszélnek, nyelv alatt a teljes, hangzó emberi beszédet értik, és az ehhez elvezető utat vizsgálják. Ugyancsak ezért élek Ferenczi

második pedig a Papa és Mama hangegyüttesek keletkezés- és fejlődéstörténetét rajzolja meg – pszichoanalitikus keretben.

a) *Első egység: a nyelv különböző megnyilvánulási formái (Die verschiedenen Spracharten)*

Épp a fentebb említett terminológiai egyediségek miatt, valamint amiatt, hogy a szöveg csak németül áll rendelkezésre, nem gondolom szükségtelennek az ebben a részben leggyakrabban használt műszavakat és azok „magyarítását” megadni.

- *Sprache*: nyelv; érzések, gondolatok közlöje, egymás megértésének az eszköze, közvetítője;
- *Rede*: beszéd
- *Melodiesprache*: hangzó nyelv; a hangreakciók, de a nyelv zenei eszközei: ritmus, hanglejtés, hangmagasság, hangerő stb. és maga a zene mint nyelv is
- *visuelle Sprache/Bild(er)sprache*: látható nyelv: a gesztusok, a mimika, de az álmok képi gondolkodásának a nyelve is
- *Wortsprache*: szónyelv
- *Melodiesprache + Wortsprache = akustisch vermittelte Sprachen*: hallható nyelv
- *soziale Sprachen*: a társas érintkezésben használt nyelvek

Az első egység módszertanában és problémafelvetésében is figyelemre méltó: Spielrein első törekvése annak tisztázása, hogy a nyelv fogalma a szónyelven kívül a nyelvnek mely más megnyilvánulási formáit takarja még. Mindjárt az elején kiemeli a látható nyelvet mint az álmokban meghatározó képi gondolkodás kifejezőeszközét (i. m. 345.), és megállapítja azt is, hogy az emberek közötti megértésben és szociális célokra a hallható nyelv a legelterjedtebb.

Ha ezt a két utóbbi megjegyzést alaposabban megnézzük, máris feltételezhetjük, hogy a szövegnek lesz pszichoanalitikus vonatkozása. Az álmok nyelvére való utalás egyértelmű, és a hallható nyelv középpontba állítása is érthetővé válik, ha felidézünk a pszichoanalitikusok nyelvészeti szemléletmódjának azt a sajátosságát, mely szerint gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési vonalat tételeznek fel. Még egyértelműbbé válik ez, ha figyelembe vesszük Hollós István nyelvelméleti töredékének azt a megállapítását, hogy a nyelv fejlődésének a kulcsa a „látható reakcióból a hallható reakcióba történt ugrás” (Hollós, i. m. 90.) volt.

Lényeges, és Hollós gondolatmenetéhez szintén kapcsolható, hogy Spielrein a hallható nyelv alatt nem csupán a szónyelvet érti, hanem figyelemmel van az ösztönös hangreakciókra és a nyelv zenei elemeire is. Ő is amellet érvel ugyanis, hogy a

---

„hangegyüttes” műszavával, hiszen ez a megjelölés alkalmas az ösztönös-érzelemnyilvánító hangreakciótól a szándékolt-intellektuális, megállapodáson alapuló jelentéssel bíró szavak használatáig elvezető fejlődés érzékeltetésére is. Spielrein szándéka az egyértelmű műszóhasználatra, és erre tett erőfeszítései jelen művének több pontján is tetten érhetők (i. m. 345-348., és különösen a 363. lapon található 2. lábjegyzete a „szó” (Wort) mibenlétéről).

szónyelvet időben messze megelőzik olyan hangzó kifejezőeszközök, mint a ritmus vagy a hanglejtés. E két utóbbi még erősen ösztönös, érzelmkifejező, a szó már intellektualizálódott. Spielrein és Hollós egyaránt az ösztönösség, a tisztán érzelmkifejezés és az intellektualizálódás közti átmenetnek, hídnak tekinti a kiabálást, sírást (*Schrei*) (Spielrein, i. m. 346., 350., Hollós, i. m. 83.).

A nyelv különféle megnyilvánulási formáiról szóló fejtegetések között felfigyelhetünk egy lábjegyzetre, amely átvezet a második egységhez, és amelyben Spielrein megelőlegezi a tanulmány egyik leglényegesebb gondolatát: „Hamarosan rátérünk annak tárgyalására, hogy a nyelv eredetileg önmagáért van, és csak később fejlődik másokhoz, a körülöttünk élőkhöz szóló, szociális nyelvvé” (i. m. 346.).

b) Második egység: Papa és Mama (Papa und Mama)

A második egység egyetlen, minden belső tagolást nélkülöző, meglehetősen tömény gondolatfolyam, ezért a jobb áttekinthetőség kedvéért a szövegértelmezéskor célszerűnek gondoltam a főbb megállapításokat a szöveg kronológiája szerint haladva, gondolati csomópontok köré szervezni. A tagolás nem könnyű, és önkényesnek is tűnhet, mivel a terjedelmes szöveg minden pontján lényegében ugyanazok a fő gondolatok bukkannak föl, különböző aspektusokból megközelítve. Három gondolati csomópontot javaslok, annak a törekvésnek megfelelően, hogy bemutassam, hogyan illeszkedik Spielreinnak ez a dolgozata a korai pszichoanalitikusok bio-lingvisztikai szemléletmódjába. A javasolt három csomópont: b1) Az ősök tudattalanjában eltárolt tapasztalatok szerepe a gyermek nyelvi fejlődésében: filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összefüggése;²⁹ b2) Miért éppen papa és mama? Fonetikai és biológiai-pszichológiai szempontok találkozása a nyelvfejlődésben; b3) A nyelvfejlődés három fázisa: az autisztikus, a mágikus és a szociális fázis.

b1) A filogenetikus és ontogenetikus fejlődés összekapcsolása abban a kontextusban merül föl, hogy a gyermeknek vele született és fokozatosan kibontakozó adottsága-e a nyelv, vagy pedig a környezetétől tanulja el azt. A más forrásaikban is feltett kérdést Spielrein nem dönti el, ám megjegyzi, hogy a pszichoanalízisből hozott tapasztalatok segíthetnek a tájékozódásban (i. m. 348.). Álláspontját, és ezzel filo- és ontogenetikus fejlődés összekapcsolását így világítja meg:

„A nyelvet eredetileg a tudattalanból találjuk föl, és – ahogy Freud és munkatársai megmutatták – a tudattalan folyamatosan visszavezet minket gyermekkori élményeinkhez és gondolkodási mechanizmusainkhoz. Sosem téveszthetjük szem elől, hogy a gyermekben ősei szunnyadnak, az ősökben pedig a gyermek. Ha a felnőttek találják föl a nyelvet, akkor ennek legősibb elemeit lelkük gyermeki működési fázisából teremtik meg. Vajon a gyermek is megteremti a maga nyelvét, vagy a felnőttektől kapja? Véleményem szerint a kérdést másként kellene megfogalmazni: vajon a gyermek természettől fogva szociális lény, aki közlési szükséglettel rendelkezik? Ha a közlési szükségletet örökölte, és ez a szükséglet a beszélni tudó népek sajátja, akkor egy nyelvi szükségletet is örökölnie kellett, amely szükséglet arra ösztönzi őt [a gyermeket – F. K.], hogy megkeresse és

---

²⁹ A gondolat már a doktori értekezésben ott volt, vö. az értekezéssel kapcsolatban a b) pontban mondottakat.

feltalálja a nyelvét. A felnőttek természetesen a kicsiny lélek segítségére vannak a küzdelemben azzal, hogy a gyermek által örökölt nyelvi mechanizmusokat mozgásba hozzák. Ennek során az anyák és a dajkák ösztönösen alkalmazkodnak a gyermek nyelvi teremtőképességéhez: beleélik magukat a gyermek lelki működésébe, és ehhez az anyagot lelkük mélyén, saját korábbi fejlődési fázisukból találják meg” (i. m. 348-349.).³⁰

A gondolatsor folytatásából kiderül, hogy ezen az úton juthat a csecsemő az M és a P hangok képzésére szolgáló képesség birtokába. Hogy azonban miért épp e hangok képzésére válik képessé, és vajon csak ezek a hangok szerepelnek-e a hangrepertoárban, arról a fonetikai (hangképzés-fejlődési) fejtegetések között esik szó.

Az idézet kapcsán megjegyzendő még, hogy a kiindulási kontextus: a nyelv veleszületett és/vagy ellesett, eltanult voltának a kérdésében ugyancsak előremutató Spielrein gondolkodása. Kérdésközléséből, hogy vajon örökölt-e a gyermek közlési és nyelvi szükségletet, és a kérdést követő gondolatokból úgy sejthetjük, hogy Spielrein szerint ezek a szükségletek velünk születettek. Mindez a nativista szemléletmódot előlegezi meg. Mindjárt utána azonban, az anya és a dajka szerepének a kiemelésével, rátér a környezet szerepére. A szöveg tehát azt mutatja, hogy Spielrein a velünk született és a környezeti elemek együttes érvényesülését látja a nyelvalkotó munkában, amelynek pszichoanalitikus specifikuma a tudattalanban megőrzött élmények termékenyítő hatása.³¹

b2) Spielrein annak ered nyomába, vajon miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve miért alkalmasak arra, hogy (esetleg) az első szavakká váljanak (i. m. 353.) Gondolatmenetében fonetikai, biológiai, fiziológiai és pszichológiai közelítésmód kombinációjával kísérletezik.

A hangképzésfejlődésben Buffon „Loi du moindre effort”-jához (a legkisebb fiziológiai erő kifejtés elve az artikulációban) nyúl vissza (i. m. 351.). Ennek lényege, hogy a gyermek nyelvi fejlődésében először a legkisebb fiziológiai erő kifejtést megkívánó hangokat, a P-t, a B-t, az M-et, az A-t produkálja, és csak később jelennek meg a nagyobb fiziológiai erő kifejtést igénylő hangok. A hivatkozásokból³² látható, hogy a kor számos tudósa (gyógy- és nyelvpedagógusok, pszichológusok, nyelvészek, orvosok)³³ képviselte ezt az álláspontot, és külön érdekesség, hogy ők is összekapcsolták a fonetikai és a biológiai-fiziológiai-pszichológiai elvet. Spielrein Gutzmann-t idézi: „Természetes, hogy az első beszédhangok az első és a második

---

³⁰ Hasonlóan vélekedik Hollós nyelvelméleti töredékében (i. m. 91., 94-95.).

³¹ Nem meglepő, hogy forrásaim közül azok (Ferenczi és Hollós), akik fölvetik a nyelv veleszületett és/vagy ellesett, eltanult voltának a kérdését, Spielreinhez hasonlóan érvelnek. A korai pszichoanalitikusok ezen a területen is előrevetítik a közelmúlt és napjaink bio-lingvisztikai kutatási eredményeit a nyelvvelsajátítás tanulásméleti, nativista, konstrukcionista felfogásáról (vö. Pléh, 2014b, 1047-1089.).

³² Az a tény, hogy Hollós nyelvészeti gondolkodásának és művének fő inspirátora Spielrein volt, a tudománytörténeti fejtegetésekben idézett szerzők névsorából is kitűnik. Ez olyannyira szembetűnő, hogy Hollós helyenként teljes részeket: hivatkozásokat és idézeteket vesz át Spielreintől. Ilyen a következő mondatban a Gutzmann-idézet is (Hollós, i. m. 80.).

³³ Többek között Felix Franke, Albert Gutzmann, Wendelin Toischer (i. m. 351.).

artikulációs rendszer szintjén jelennek meg: a nyelv hegye és az ajkak azok a részek, amelyeket a szopás már előkészített az artikuláció számára” (i. h.).³⁴

Spielrein figyelmét ugyanakkor nem kerülték el azok a tapasztalatok sem, amelyek részben más kutatók elméleteiből és gyermekmegfigyeléseiből származtak (Wilhelm Preyer, James Sully, Wilhelm Ament, Jules Ronjat stb.), részben pedig maga szerezte őket saját elsőszülött leányának megfigyelése során. Ezek a tapasztalatok ugyanis azt mutatták, hogy a gyermek gagyogásaiban³⁵ olyan, bonyolultabb, nagyobb artikulációs erő kifejtést igénylő hangok is hallhatóak, amelyeket nyelvi fejlődésének későbbi szintjén kezd el tudatosan használni. Ilyenek például a K, a G vagy az R hang.³⁶ Ezekre a tapasztalatokra hivatkozva javasolta Ament – és Spielrein láthatóan osztja nézetét –, hogy a nyelvi fejlődés tárgyalásakor a „legkisebb fiziológiai erő kifejtés elve” helyett inkább a „fiziológiai előnyben részesítés elvéről” beszéljenek. Ez azt jelenti, hogy a gyermek a nyelvi fejlődése során a nagyobb fiziológiai erő kifejtést igénylő hangok helyett a könnyebben artikulálhatóakat választja: ezekkel helyettesíti a nagyobb erő kifejtéssel képezhetőeket (i. h.). Elméletében Ament is biológiai-pszichológiai érvelést állít a fonetikai mellé. Ennek lényege azonos Gutzmannéval: a gyermek azért részesíti előnyben az ajak- és foghangokat, mert ezek a szopás aktusa által különösen jól ismertek a számára (i. m. 351-352.).

Láttunk tehát kézenfekvő fonetikai érvelést a P, az M és a B hangok elsősége mellett. Került mellé biológiai-pszichológiai érv is, mely szerint a szopás aktusa elősegíti ezeknek a hangoknak a használatát. Utaltam ugyanakkor arra is, hogy megfigyelések szerint a primer biológiai hangreakciók között (biológiai-pszichológiai közelítés) nehezebben képezhető hangok (fonetikai közelítés) is megtalálhatóak. A szopás aktusa kapcsán, a biológiai-pszichológiai oldalon azonban meghatározóan jelen van az anya-csecsemő kapcsolat, és ennek hatása a csecsemő éneklésére. Ez utóbbi vonalon halad tovább Spielrein, amikor a „legkisebb fiziológiai erő kifejtés” és a „fiziológiai előnyben részesítés” elve mellé – saját megfigyeléseire alapozva – felsorakoztatja a „pszichológiai előnyben részesítés” elvét (i. m. 353.), s megkülönbözteti a nyelvfejlődés három fázisát. Ezek a fejtegetések egészítik majd ki a választ Spielrein kérdésére: miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve, hogy miért épp ezeknek van jó esélyük arra, hogy idővel az első szavakká váljanak.

b3) Talán kijelenthetjük, hogy a Papa und Mama-tanulmányunk az a gondolatmenete a legeredetibb, amelyben Spielrein a nyelvfejlődés három fázisát: az autisztikust, a mágikust és a szociálist különíti el egymástól.

Emlékezhettünk rá, hogy fentebb szerepelt egy idézet a Spielrein-dolgozat elejéről, amelynek a lényege az volt, hogy igazolni szeretné: a nyelv eredetileg önmagáért van, és csak idővel fejlődik a szociális érintkezésben hatékony, érzéseket, gondolatokat, szándékokat közlő eszközzé, illetve egymás megértésének az eszközévé (i. m. 346.).

³⁴ A fonetika és a biológia-pszichológia együttes szerepe az M hang keletkezésében, még ha kevésbé kiérlelt formában is, de más kutatóknál is előkerül. Ezt igazolja Hollós szakirodalmi áttekintésében Lazarus Geiger és C. Täuber említése (i. m. 79., Täuber keresztnevét nem sikerült azonosítanom).

³⁵ A gagyogás a nyelvemléleti töredékben Hollós szava a német *lallen* igére (i. m. 92.)

³⁶ Valószínűleg erre a jelenségre gondolt Hollós, amikor „biológiailag primer hangreakciókat” emleget, és példaként az M-et, a K-t, az SZ-t és az R-t említi (i. m. 96., 43. lábjegyzet).

Valamivel később azt írja, hogy „a nyelv minden eddigi felfogás szerint nem ismer más működési fázist, mint azt, hogy egy természettől ellesett hangot, akár reflexszerűen keletkezik, akár értelmetlenül ismételtünk, mihelyt szóvá válik,³⁷ a közlés szándékával használunk” (i. m. 353.). Talán nem erőltetett a két idézet egymással összekapcsolni, hisz mindkettő azt emeli ki, hogy a nyelvnek nem tulajdonsága a közlő funkció: ennek a funkciónak az elérése csak az utolsó fázis, amelyhez hosszú fejlődési úton lehet eljutni. Ezt az utat kíséri végig a „pszichológiai előnyben részesítés” elve, amelynek bevezetése minden bizonyonnyal Spielrein újítása. Ugyancsak ez az elv az, amely segíthet a mama és papa hangegyütteseknek a szóvá válásban.

A nyelv harmadik, szociális fázisához Spielrein értelmezésében két megelőző fázison át vezet az út: a már említett autisztikus és mágikus fázisokon. A három közötti fejlődés szervező erejét és dinamikáját Freud *Lustprinzip-Realitätsprinzip* ellentétpárja tartja fent, és Spielrein ezt biológiai-pszichológiai szempontból a szopási aktus, az anya-csecsemő kapcsolat és az énefejlődés, s az ezeket átható pszichológiai előnyben részesítés alakulásával illusztrálja és egészíti ki.

Az idézetekből kiviláglik, mennyire fontosnak tartotta Spielrein annak rögzítését, hogy az autisztikus fázisban a nyelvnek nincs közlő funkciója.³⁸

Az autisztikus fázis lényeges jegye még, hogy a csecsemő világát kizárólag a *Lustprinzip* (öröme)l) határozza meg, és ebben a szakaszban – ahogy Spielrein írja –, „még nem szükséges feltételeznünk, hogy a csecsemő számára külső világ létezne” (i. m. 356-357.). Amit ennek a fázisnak a „nyelvi produkcióival” (reflexszerűen kibocsátott, majd esetleg ismételt hangreakciók) kapcsolatban Spielrein fontosnak tart, az az, hogy ezeket a hangreakciókat elsődlegesen fiziológiai tényezők (légzés, táplálkozás), illetve az ezekhez kapcsolódó mozgás hozzák létre, ám produkálásuk a csecsemőnek egyidejűleg örömet is okoz. A kezdetben érzelmi-ösztönös (*affektiv-willensmäßig*) hangreakció az objektív-intellektuális (*objektiv-intellektuell*) használat irányába fejlődés útjára lép (i. m. 355.; a gondolatmenetet a Stern-házaspártól veszi át Spielrein).³⁹

A gondolatot Spielrein továbbszövi, és a szopás aktusával összekötve kiterjeszti az M és a P hangokra, valamint a M(ö)-M(ö), P(ö)-P(ö)⁴⁰ hangegyüttesekre. A fejtegetések kapcsán rávilágít arra is, hogy a hang- és a hangegyüttes produkálását kísérő mozgást a csecsemőben miféle kellemes érzetek kísérik: melegség, puhaság (az anyai testtel való érintkezésnek köszönhetően), folyékonyság, jóllakottság. Ennek az a következménye, hogy a csecsemő a hangot és a hangegyüttest újra és újra képezni fogja, és – minthogy az ismétléshez mindig ugyanazok a kellemes érzetek kötődnek –

³⁷ Az idézet homályban hagyja, mit is ért Spielrein „szó” alatt, azon kívül, hogy a közlés szándékával használjuk. Ilyen típusú definíciós nehézségről volt szó a 28. lábjegyzetben, épp a „szó” (*Wort*) fogalma kapcsán.

³⁸ Spielreinnak ez a meggyőződése egy újabb érvet szolgáltathat Hollósna ahhoz a megállapításához, hogy a nyelv szempontjából nem specifikus a kommunikáció (i. m. 90.).

³⁹ A Stern-házaspárt már korábban (i. m. 349., 350.) is idézi Spielrein, és gondolkodásuk hatása a tanulmány egészén érezhető. Csak a szerzőre, a műre magára nem hivatkozik, de egyértelműen azonosítható, hogy Clara és William Stern „Die Kindersprache” című, 1907-ben megjelent munkájáról van szó (Stern, C. – Stern, W., 1907). Az említett műben a Stern házaspár „*willensmäßig*” helyett a „*volitional*” szót használja (i. m. 168-170.).

⁴⁰ Az M és P hangot kísérő magánhangzó kezdetben még biztosan nem A. Az Ö középső nyelvállású, labiális hangként Spielreinnál logikus munkahipotézis csupán (i. m. 355.).

a hangegyüttes alakja és a felidézett érzetek közt állandóság alakul ki, az ismétlés pedig ösztönösből az akaratlagossá válás útjára lép. Ám mindezek a folyamatok – egyelőre – csak a csecsemő belső világában zajlanak, önmagukért, a csecsemő örömeire, jóérzésére vannak (i. m. 356.).

Az autisztikus fázis spielreini leírásának van azonban egy olyan eleme, amely előremutat a második, mágikus fázisra. Ez az elem az, hogy a hang és a hangegyüttes ismételt képzése kellemes érzeteket idéz föl (i. h.).⁴¹

A mágikus fázisban a hangok és a hangegyüttesek többletjelentést (*Überbedeutung*) kapnak, amely a valóság felidezésére teszi alkalmassá őket (i. m. 353.). Spielrein emlékeztet rá, hogy Freudnál ez a fázis az autisztikussal még egy egységet képez, annak alapján, hogy mindkettőt az örömelv uralja: „a vágy és a fantáziák még a valóság fölött állnak, a gondolatok pedig mindenhatóak” (i. m. 353-354.). Spielrein ezzel szemben a két fázis elkülönülését hangsúlyozza, és erről a következőket mondja: „Az első, autisztikus fázis annyiban tér el a későbbi, »mágikustól«, hogy a mágia egy külső világot feltételez, amelyet az ember befolyásolni képes” (i. m. 356-357.).

A mágikus fázis bemutatásának középpontjában a szó és a tett, a név és a személy azonosítása áll.⁴² Ennek az azonosításnak alapján kezd a csecsemő tudást szerezni a külvilágról: amikor a gyermek a M(ö)-M(ö) hangegyüttest képezi, beszélőszerveinek a mozgatásával cselekedetet hajt végre. A hangegyüttesnek a kiejtése ugyanazokat a kellemes érzeteket hívja elő, amelyeket a szájmozgások a szopás során. Idővel az érzetek az anyára történő asszociációt is kialakítják, és a mozgás, a tett, a társuló kellemes érzetek, valamint az asszociáció lassan állandósulnak, és így kialakulnak a feltételek, hogy a M(ö)-M(ö) hangegyüttes az anyára vonatkozzék (i. m. 357-358.).

Ebbe a gondolatmenetbe Spielrein beleszövi a csecsemő énefejlődésének alakulását: az éhségérzet fogja felismertetni vele, hogy pusztán a hangegyüttes kimondásával az éhség nem múlik el. Pszichoanalitikusan fogalmazva: a vágyak nem mindig elégíthetőek ki látszatúton (*Scheinweg*), illuzórikusan. Ezáltal tapasztalja meg a csecsemő vágy és ellenállás szembenállását, végső soron azt, hogy az énnel szemben áll valami, ami fokozatosan külvilággá épül föl (i. m. 358-359.).

Mindaz, amit Spielrein a nyelvfejlődés mágikus fázisával kapcsolatban elmond, a csecsemő énefejlődése oldaláról nagyban árnyalódik Hollós István nyelvelméleti töredékéből. Az ebben a fázisban a csecsemő énjében végbemenő változások: a szopás emlékképéhez való odafordulás (a tárgyhoz odafordulás „előfutára”), az én és az ösztön-én differenciálódása, az én és a külvilág elkülönülésének az első lépései, a mindenhatóság érzésének fokozatos korlátozódása Hollós írásából tisztán nyomon követhető (Hollós, i. m. 87-89.). A megértéshez még közelebb visz a Hollós által is hivatkozott, forrásaim között is szereplő Ferenczi-tanulmány, az „Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes” („A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus

⁴¹ A mágikus fázist (sőt, már a szociálist is) megelőlegező szempont lehet a Stern házaspártól idézett fejlődés az érzelmi-ösztönöstől az objektív-intellektuális irányába.

⁴² Szó és tett, név és személy azonosítása Spielrein doktori értekezésében is előkerült már, betege gondolkodási mechanizmusának egyik fő elemeként. A mágia kapcsán a „Papa und Mamá”-ban is erre hivatkozik (i. m. 355.).

visszatérésük”).⁴³ Nehezen tartom elképzelhetőnek, hogy Spielrein ne ismerte volna Ferenczinek ezt a tanulmányát, és egyelőre arra sincsen érdemleges magyarázatom, hogy ha ismerte, miért nem merített belőle tanulmánya talán legösszetettebb és legnehezebb részének megírásakor.⁴⁴

A mágikus fázisban a gyermek az én és a külvilág szembenállását mind mélyebben megtapasztalja, és mindinkább megéli a vágyak és a valóság különbözőségét. Amint ezen az úton egyre messzebb jut, érhet el a nyelv harmadik fejlődési fázisába, a szociálisba. Spielrein szavaival: „A gyermek lassan megtanulja magát a külvilágtól annyira elválasztani, hogy saját magát embertársai szemszögéből lássa. [...] Az ember megtanulja, hogyan korlátozza a vágyait, és hogy a hangegyütteseknek fakultatív⁴⁵ jelentést adjon. Mindenhatóságunk korlátozottságának és a külvilágtól való függésünknek a felismerésével egyre sürgetőbben érezzük embertársaink támogatásának a szükségességét. Szeretnénk közölni, szeretnénk magunkat megértetni, és végül, embertársainkat megérteni. Ezzel lép a nyelv fejlődésének harmadik, »szociális« fázisába” (i. m. 364.). Szembeszökő, hogy a tanulmányban a nyelvfejlődés harmadik, szociális fázisáról esik a legkevesebb szó. Valószínűleg azért, mert a nyelvről való köznapi gondolkodásunkhoz ez áll a legközelebb, amikor nyelvről beszélünk, magától értetődően ezt a fázist értjük alatta.

A Papa und Mama-tanulmány áttekintése végén vissza kell még térnem a kérdésre: vajon miért azonosak olyan sok nyelvben a papa és a mama hangegyüttesek, illetve miért alkalmasak arra, hogy idővel az első szavakká váljanak (i. m. 353.)? Mielőtt számba veszem a körülményeket, amelyek a hangegyüttes „útját egyengették”, ismételten felhívom a figyelmet arra, hogy Spielrein dolgozatában a szó fogalmára nem találunk explicit meghatározást (vö. különösen 28., 37. lábjegyzet). Emiatt arra támaszkodhatunk, ami a dolgozathoz implicit sejthető arról, mikortól tekinthető egy hangegyüttes szónak. A szövegből kihüvelyezhető, hogy a szóvá válásnak feltétele, hogy a hangprodukció jelentést nyerjen, amit mindenki megért vagy legalább megérteni vél (i. m. 350.). Egy későbbi szöveghely, a mágia kapcsán, a szó és a cselekedet azonosításából indul ki, és a fentebb már idézett állandósulásra koncentrál a mozgás, a tett, a társuló kellemes érzetek, valamint az asszociáció között (i. m. 357-358.). A szöveg egészéből még arra is következtethetünk, hogy a szóként funkcionálás feltétele az állandó hangalak is.

Ezek után lássuk, melyek azok a körülmények, amelyek az M és a P hangot, a M(ö)-M(ö), P(ö)-P(ö) / Mama, Papa hangegyüttesek sok nyelvbeli azonosságát, illetve fokozatos szóvá válását elősegítik.

- (1) A hang és a hangegyüttes alapvető szükséglethez, a szopáshoz kapcsolódik;
- (2) Kevés erő kifejtést igénylő mozgásokkal képezhető;

⁴³ A nyelvfejlődés mágikus fázisával kapcsolatos spielreini fejtegetések jobb megértéséhez a Ferenczi-tanulmányból a mindenhatóság négy fokozatának: a feltétlennek, a mágikus-hallucinatorikusnak, a mágikus taglejtésekének és a mágikus gondolatokénak és szavakénak a bemutatása fontos, valamint az a gondolatmenet, amelyet Ferenczi a beszéd kialakulásáról kifejt. (Ferenczi, 1913/2000, 99-102.)

⁴⁴ Fónagy Iván gondolatai a gesztusokról, hangképző mozgások és tett viszonyáról ugyancsak segítenek Spielrein megértésében.

⁴⁵ Egyelőre nem sikerült teljes bizonyossággal megfejtennem, mit ért Spielrein „fakultatív jelentés” alatt. A szövegösszefüggésből arra következtetek, hogy a környezet, az embertársak megértését és a valóságot is figyelembe vevő, a beszédhelyzethez illeszkedően kiválasztott jelentés lehet a szakkifejezés mögött.

- (3) A hang és a hangegyüttes ott képződik, ahol az azt létrehozó cselekvés, a szopás történik (szó és cselekvés azonosítása);
- (4) A hang és a hangegyüttes képzését a csecsemő kedvtelésből, libidinózan is gyakorolja;
- (5) Kellemes érzeteket idéz föl (melegség, puhaság, édesség, anyamell, folyékonyság, jóllakottság stb.);
- (6) Az anya (gondozó) személyéhez köthető.

A felsorolt szempontokat egészítheti ki a Spielrein-dolgozat végén található jelentéstörténeti adalék, amely a Mama, Papa „anya, apa” jelentése és a „táplálék”-jelentés közti összefüggésre világít rá (i. m. 364.). Ez az utalás – jelentéstörténetileg még tovább kiterjesztve: a nemzőre, a táplálóra – megjelenik már Spielrein doktori értekezésében is (Spielrein, 1911, 369.).

Ugyancsak fontos megemlíteni, hogy Roman Jakobson 1959-ben egy rövid tanulmányban fejtette ki – a korai pszichoanalitikusok nézeteivel erősen összhangban lévő – gondolatait az M, a P, a B és az A hangok elsőségéről a gyermek nyelvvelsajátításában (Jakobson, 1959, 538-545.).

Konklúzió

Dolgozatomban szerettem volna felhívni a figyelmet a korai pszichoanalitikusok (Freud és munkatársai) tevékenységének egy eddig kevésbé kutatott területére: arra, hogy tetten érhető-e munkájukban, és ha igen, milyen formában, a nyelvészeti gondolkodás nyomai. Miután a kérdésre a válasz egyértelmű igen volt, a talált források alapján összeállítottam egy listát azokból a jegyekből, amelyek a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjára jellemzőek voltak. Ez az elméleti háttér adta a dolgozat első részét.

A második részben egyik forrásom, Sabina Spielrein munkásságában igyekeztem kimutatni a nyelvészeti érdeklődés és problémaérzékenység jelenlétét, majd pedig 1922-ben megjelent, „Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama” című tanulmányának elemzésével az volt a célom, hogy egy konkrét szövegen mutassam be a korai pszichoanalitikusok bio-nyelvészeti szemléletmódjának érvényesülését. A szövegelemzés a jellemző jegyek közül az alábbiakra szolgált példakkal:

- (1) A tanulmány a nyelv keletkezését és fejlődését kutatja;
- (2) Spielrein az M és a P hangok biológiai eredetének igazolásával a keletkezési és fejlődési folyamat biológiai megalapozottságára hívja föl a figyelmet;
- (3) A dolgozat gyermeknyelvi megfigyeléseket tartalmaz;
- (4) A tanulmány utal a filo- és az ontogenetikus fejlődés párhuzamosságára;
- (5) Spielrein gesztusnyelv → hangzó nyelv fejlődési ívvel számol;
- (6) A tanulmány a nyelv keletkezését és fejlődését a csecsemő énefejlődésével állítja párhuzamba, kiemeli a csecsemő-anya kapcsolat szerepét;

- (7) Spielrein regrediált állapotokban tetten érhető mechanizmusokat is elemez;
- (8) A tanulmány felvázol egy lehetséges utat, amelyen az ember a biológiai előfeltételekkel már rendelkező, nyelv előtti állapotból eljuthat a teljes, hallható nyelv (beszédképesség) állapotába.

Spielrein nyelvészeti gondolkodásának elemeit – látszólagos visszhangtalanságuk ellenére – számosan vitték tovább. A Hollós István általi folytatás a legegységesebb, és ez egyre jobban fel is van dolgozva: jelen dolgozatban magam is gyakran hivatkoztam Hollósra. További izgalmas szellemi utazást ígér Spielrein genfi nyelvészekkel és Piaget-val való együttműködésének, illetve a Szovjetunióba való hazatérés utáni, sajnálatosan gyéren dokumentált pedológiai tevékenységének lehető legalaposabb feltárása.

Felhasznált irodalom

Arrivé, M. (1992). *Linguistics and Psychoanalysis*. Franciából angolra ford. James Leader. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Bericht über den VI. Internationalen Psychoanalytischen Kongreß im Haag (1920). *Internationale Zeitschrift für Psychoanalyse*, 6(4): 376-402.

D'Alonzo, J. (2016). Ludwig Noiré and the Debate on Language Origins in the 19th Century. *History and Philosophy of the Language Sciences*. <https://hiphilangsci.net/2016/09/28/ludwig-noire-and-the-debate-on-language-origins-in-the-19th-century/> Utoljára letöltve: 2018. aug. 21.

Faluvégi K. (2013). Létezik-e pszichoanalitikus (biológiai megközelítésű) nyelvelmélet? In: Szöllősy É., L. Prax., A. Hoss (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben* (78-89). Pécs: PTE Nyelvtudományi Doktori Iskola.

Faluvégi K. (2015). Sabina Spielrein nyelvészeti munkássága. In: Prax, L.-Hoss, A.-Nagy, T. (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 2. Hagyomány és modernitás* (59-66). Pécs: PTE BTK, Film-Virage Kulturális Egyesület.

Faluvégi K. (2017). Hollós István nyelvelméleti töredékének főbb gondolatai. In: L. Prax, A. Hoss, A. (szerk.): *Találkozások az anyanyelvi nevelésben 3. Szabályok és/vagy kivételek* (65-75). Pécs: PTE BTK Nyelvtudományi Tanszék, Film, Virage Kulturális Egyesület.

Ferenczi S. (1911). A trágár szavakról. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (131-138). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. (1913). A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (97-105). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. (1915). A hangképzés pszichogén rendellenességei. In: Erős F. (vál., s. a. r.): *Ferenczi Sándor* (146-148). Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 2000.

Ferenczi S. – Freud, S. (1912; 1916). *Levelezés. I/2., II/1.* Ford. Berényi Gábor, Schulcz Katalin. Szerk.: E. Brabant, E. Falzeder, P. Giampieri-Deutsch. Budapest: Thalassa Alapítvány-Pólya Kiadó, 2002.

Fónagy I. (1997). Nyelvészet és pszichoanalízis. Beszélgetés Fónagy Ivánnal. *Thalassa*, 8(1-2): 42-58.

Fónagy I. (2002). Beszámoló Hollós István „Der Aufstieg von der Triebsprache zur menschlichen Sprache” című kéziratáról. *Thalassa*, 13(1-2): 74-76.

Freud, S. (1891). *Zur Auffassung der Aphasien. Eine kritische Studie.* Frankfurt am Main: Fischer Verlag, 2001.

Freud, S. (1900). *Álomfejtés.* Ford. Hollós István. Budapest: Helikon Kiadó, 1985.

Freud, S. (1910). Über den Gegensinn der Urworte. *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* II, Erste Hälfte: 179-185.

Freud, S. (1914). A narcizmus bevezetése. Ford. Berényi Gábor. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud. Válogatás az életműből* (362-388). Budapest: Európa Könyvkiadó, 2003.

Gedo, J. E. (1996). *A pszichoanalízis nyelvei.* Ford. Bogár Krisztina. Budapest: Animula Kiadó, 2007.

Hárs Gy. P. (2005). *Pszicho Ana Logosz.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.

Hollós I. (2002). Felemelkedés az ösztönnyelvtől az emberi beszédhez. Ford. Gromon András. *Thalassa*, 13(1-2): 77-117.

Jakobson, R. (1959). Why „mama” and „papa”? In: *Selected Writings I: Phonological Studies* (538-545). The Hague: Mouton, 1962.

Kőváry Z. (2012). *Kreativitás és személyiség.* Budapest: Oriold és Társai Kiadó.

Kőváry Z. (2018). *Alkotás és élettörténet.* Budapest: L’Harmattan Kiadó.

Maas, U. (é. n.). *Verfolgung und Auswanderung deutschsprachiger Sprachforscher 1933-1945.* <http://zflprojekte.de/sprachforscher-im-exil/> Utoljára letöltve: 2018. aug. 21.

Pléh Cs. (2014a). A pszicholingvisztika története. In: Pléh Cs., Lukács Á. (szerk.): *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (3-117). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Pléh Cs. (2014b). A nyelv evolúciója. In: Pléh Cs., Lukács Á. (szerk.): *Magyar pszicholingvisztikai kézikönyv* (1033-1089). Budapest: Akadémiai Kiadó.

Richebächer, S. (2005). *Sabina Spielrein. Eine fast grausame Liebe zur Wissenschaft.* Zürich: Dörlemann Verlag.

Sperber, H. (1912). Über den Einfluß sexueller Momente auf die Entstehung und Entwicklung der Sprache / Über den sexuellen Ursprung der Sprache. *Imago*, 1(5): 405-453.

Spielrein, S. (1911). Über den psychologischen Inhalt eines Falles von Schizophrenie (Dementia Praecox). *Jahrbuch für psychoanalytische und psychopathologische Forschungen* III, Erste Hälfte: 329-401.

Spielrein, S. (1922). Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama. Einige Betrachtungen über die Stadien der Sprachentwicklung. *Imago*, 8(3): 345-367.

Spielrein, S. (1923a). Quelques analogies entre la pensée de l'enfant, celle de l'aphasique et la pensée subconsciente. *Archives de Psychologie* XVIII: 305-322.

Spielrein, S. (1923b). Die Zeit im unterschwelligem Seelenleben. *Imago*, 9(3): 300-31.

Spielrein, S. (1931). Kinderzeichnungen bei offenen und geschlossenen Augen. Oroszból németre ford. Nyikolaj Spielrein. *Imago*, 17(3): 359-391.

Stern, C. – Stern, W. (1907). *Die Kindersprache*. Leipzig: Verlag von Johann Ambrosius Barth.

Szummer Cs. (1993). *Freud nyelvjátéka. A pszichoanalízis mint hermeneutika és narráció*. Budapest: Cserépfalvi, MTA Pszichológiai Intézet.

Szummer Cs. (2014). *Freud, avagy a modernitás mítosza*. Budapest: L'Harmattan Kiadó.

Takács M. (2002). Előszó Hollós István nyelvelméleti kéziratához. *Thalassa*, 13(1-2): 66-73.

Takács M. (2008). Ösztönkésztetés és ikonicitás. In: Erős, F., Lénárd, K., Bókay, A. (szerk.): *Typus Budapestiensis. Tanulmányok a pszichoanalízis budapesti iskolájának történetéről és hatásáról* (261-278). Budapest: Thalassa Alapítvány.

Takács, M. – Miklós, B. (2015). „Az élő hang” – a nyelv ösztönlélektani alapjai. *Lélekelemzés*, 10(1): 109-127.

Indries Krisztián

Nihon no Seishinbunseki¹

A japán nyelv és írás tudattalanjának szemiotikája

Az ún. *nihonjinron* (日本人論), azaz a „japánságot”, a japán nemzeti karakter és kultúra sajátosságait leíró émikus,² önorientalista antropológiai tanulmányok központi témája a japán nyelv „egyedisége”, lefordíthatatlansága, spirituális minősége (Befu, 1987, 2003). A némi nacionalizmussal átszőtt *nihonjinron*³ kontextusában a japán pszichoanalízis néplélektanként konceptualizálható, melynek egyik fő tézise, hogy a japán nyelv és írás nyomán a japán pszichoanalízis a *Nihon no seishinbunseki* más, különleges jellemzőkkel bír a nyugati mélypszichológiához képest. A japán nyelven zajló pszichoanalízis különleges jellegét a japán nyelv pszichoanalitikus vizsgálata is igazolja.

A japán nyelvről Xavéri Szent Ferenc 16. századi jezsuita misszionárius úgy tartotta, hogy az nem más, mint az ördög találmánya, amit a Gonosz azért eszelt ki, hogy hátráltassa a keresztény evangélium terjesztését a felkelő nap országában. A pszichoanalízis terjedését azonban nem akadályozta a japán nyelv és írásrendszer „ördögi” bonyolultsága, mindazonáltal a japán nyelv sajátosságai, szociolingvisztikai jellegzetességei, a jelölteknek a jelekhez való kapcsolata meghatározta a pszichoanalízis recepcióját. A japán nyelv mélylélektani nyelvészeti vizsgálatát leginkább a japán lacani pszichoanalitikus irányzat helyezi fókuszba, de más irányzatok is érzékenyek a japán nyelvi sajátosságokra (Fülöp, 2004), melynek nyomán egy autentikus etno-pszicholingvisztikára épülő japán etno-pszichoanalízis került kidolgozásra. Jelen tanulmányban a japán írás és beszéd kapcsolatát vizsgálom a mélylélektani nyelvészet szempontjából.

A nyelvi relativizmusként ismert antropológiai nyelvészet elmélete értelmében a nyelv alapjaiban meghatározza az emberi szubjektivitást (Sapir, 1971). A Lacan nevével fémjelzett pszichoanalitikus nyelvi antropológia a szubjektum nyelv általi determináltságát a tudattalanra is kiterjeszti (Lacan, 1998). Lacan szerint „a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv”.

¹ Japán pszichoanalízis (日本の精神分析)

² Émikus magyarázatok egy vizsgált kultúra saját referencia- és fogalomkeretére, a lokális diskurzusokra alapozó antropológia

³ A *nihondzsinron* (日本人論), Hepburn-átírással *nihonjinron*: értekezések/elméletek a japán emberről; olyan írások összefoglaló neve, melyek a japán kultúra, társadalom és nemzeti karakter jellemzőivel foglalkoznak. A kifejezés magában foglalja a „japánosság” egyedi, lényegi természetének meghatározására tett kísérleteket.

A tudattalan és a japán beszéd és írás komplex jelrendszerének kapcsolata kiemelt szerepet kap a japán lacani mélylélektanban; részben a fent említett kulturális antropológiai szempontok miatt, és természetesen a jelrendszer sajátosságai miatt is. Roland Barthes „a jelek birodalmának” (*L’empire des signes*) nevezte a japán kultúrát (Barthes, 1970), és azonos című könyvében előrevetítette a japán pszichoanalitikus nyelvelmélet és jelelmélet kidolgozásának lehetőségét.

A japán nyelv moraikus jellege és ennek mélylélektani jelentősége kiemelt hangsúlyt kap a japán pszichoanalízisben. A japán beszélt vagy írott nyelv egysége nem a szótag, hanem a fonetikából és verstanból ismert idő-alapegység, a *mora*. A mora (fonémikus egység), megfeleltethető a *kana*-nak nevezett írásos egységeknek. A világon rendkívüli népszerűségnek örvendő japán verselés is eredetileg moraszámláló, így például a háromsoros haiku versforma az öt mora / hét mora / öt mora ritmusszerkezetre épül. A kanák száma korlátozott, a 46 féle kanával és néhány módosító jellel 106 féle fonémikus egységet lehet képezni, ezáltal a japán nyelvben jóval kevesebb hang-kombináció lehetséges, mint például a magyarban, ezért különösen gyakoriak az azonos hangalakú, de különböző jelentésű szavak. Az angol vagy más idegen eredetű magán- és mássalhangzó egységű szavak kiejtése nehézkes a moraikus japán nyelvet beszélő számára, és sokszor nehéz a japánok által beszélt angol megértése más nyelvek beszélői számára. Például Sigmund Freud nevét a japánok *Dzsikumunto Furoitonak* ejtik.

Bár minden japán szó leírható a japán kana írásjelek (hiragana vagy katakana) segítségével, mégis többek között a homofóniák frekvenciája miatt megtartották a kandzsival, a kínai karakterekkel történő írást. A japánoknak az 5. századig nem volt saját írásuk; ekkor Koreán keresztül átvették a kínai jelírást, ezeket nevezik kandzsinek (漢字), azaz a Han dinasztia írásjeleinek. A kandzsik az írott nyelvben egyszerre ideogrammaként és fonogrammaként funkcionálnak, azaz hol a kínai értelmét figyelmen kívül hagyva úgy írták egymás mellé őket, hogy azoknak a kínai olvasata a leírni kívánt japán szóval egyezzen meg, később a kandzsi értelmének, jelentésének megfelelően japán szavakat rendeltek a kínai jelhez. Ezért a legtöbb kandzsinek kétféle, ún. on-yomi (azaz hangzás) és a kun-yomi (vagyis jelentés) szerinti japán olvasata, illetve kiejtése van.

Lacan 1970-ben Japánban tett utazása után a „Lituraterre” című előadásban is reflektál a japán írásra, amely sokban gazdagíthatta Lacan felfogását „a betű instanciájának” működéséről a tudattalanban (*l’instance de la lettre dans l’inconscient*). „Most tértem vissza egy utazásból, melynek során Japánt is meglátogattam. [...]. A japán nyelv szellemességét az írás működteti, amennyiben a japán nyelvben benne foglalják az írás hatása, az íráshoz kapcsolódik, vagyis az írás hatásának a hordozója, ami egy olyan sajátos írás, amelynek különböző olvasatainak vannak: az on yomi és a kun yomi” (Lacan, 2001).

Lacan az *Écrits* japán fordításának előszavában így ír a japán nyelvről: „Japánban lehetetlen pszichoanalízist végezni, de ott nincs is szükség ilyesmire. [...] Nem mindenkinek adatik meg az a szerencse, hogy kínaiul beszéljen a saját nyelvében, vagyis ennek egy dialektusában. Ebben legfontosabb dolog az, hogy egy idegen írást rendeltek a nyelvükhöz, ami által a távolság a beszédétől a tudattalanig kézzelfoghatóvá vált, vagyis az a rés, amit oly veszélyes megnyitni a világ nyelveiben, és ami

szükséges ahhoz, hogy pszichoanalízist végezhessünk, Japánban nyitva áll” (Lacan, 1981).

A japán nyelv tudattalanjának egységei, valamint a homofóniák a felkelő nap országának lacani mélypszichológiájában központi jelentőséggel bírnak. Lacan 1970-es tokiói előadására, illetve az *Écrits* című munkájának japán nyelvű kiadásához írt rövid előszavára alapozva a japán lacaniánus pszichoanalitikusok sajátos pszichoanalitikus nyelvészeti antropológiát dolgoztak ki, amely illeszkedik az ún. *nihonjinron*hoz, a japán nemzeti karakter és kultúra sajátosságait vizsgáló kultúraleíró irányzathoz. Shingu Kazushige (1989, 2004), Asada Akira (1989), Karatani Kōjin (2007), Shin’ya Ogasawara (1996) és más japán lacanisták sajátos *nihonjinron* diskurzust kreáltak, melyben a kulturális unikalitás tézisének alátámasztandó a francia mester, Lacan elméleteire építenek.

Mint láttuk, Lacan az *Écrits* című kötetének japán kiadásához írt előszavában kijelenti, hogy Japánban „lehetetlen pszichoanalízist végezni, de ott nincs is szükség ilyesmire”, ugyanis „a japánoknak nincs tudattalanja”. Lacan a japánokon kívül a katolikusokat is analizálhatatlannak tartotta, és magabiztos, ugyanakkor váratlan kijelentései sokáig foglalkoztatták a japán posztmodern „boom” értelmiségét. Lacan 1963-ban és 1970-ben is járt Japánban, és tanulmányozta a japán nyelvet és írásrendszert is, és a kandzsikról is szerzett valamilyen szintű tudást. Ami felkelthette az érdeklődését, az a nagyszámú homofónia a japán nyelvben, és az ebből adódó poliszémiák, hiszen a többértelműség, a többértelmű megfogalmazások kiemelt jelentőséggel bírnak a pszichoanalízisben. Freud kifejezésével élve a többértelmű szavak mintegy verbális hidakat (*wortbrücke*) képezhetnek a tudattalan felé viccekben, elszólásokban, illetve az álmok esetén a manifeszt és a látens tartalom között. Példaként a poliszémia és a homofóniák tudattalannal való kapcsolatának illusztrálására Lacan a következő hangsort választotta: a francia nyelvben a „Tu es ma mère” (Te vagy az anyám) azonos hangsor, mint a „Tuer ma mère” (megölni az anyámat) (Lacan, 1977, 269.).

Japán egyik legismertebb lacaniánus pszichiátora, Shingu Kazushige szerint a kandzsik tanulmányozása hangsúlyosan hozzájárulhatott Lacan a betű instanciájának tudattalan működését leíró elméleteihez. Shingu (2007) úgy véli, hogy „a japán szubjektum megosztottan, mint értelmező van jelen az írás és beszéd aktusa között”, hiszen a japán nyelvben egy hangsornak akár hatvan jelentése is lehet, és a nagyszámú homofón szó dekódolásának szükségessége miatt a szavak poliszémiája folyamatosan tudatosul a beszélőben és valamennyire az olvasóban is.

A pszichoanalitikus befogadó a verbális anyag esetén a morák, a mora-sorok, és az ezekhez kapcsolódó a kanák, a kana-sorok, kandzsik potenciális jelentéseit, esetleg olvasatait is számba veszi, így keresve többé-kevésbé tudatosan a szöveg mélyén rejtőzködő jelentést. Nyilván ez a poliszémiára való érzékenység a pszichoanalitikus helyzetben fokozottan van jelen. Shingu (1988, 1989, 2004, 121 skk.) szerint a japán jelek mélyreható ismerete nélkül a japánul beszélő analizált szabad asszociációja, álomszövege csak hiányosan érthető meg. Példaként említi, hogy a komplexebb kandzsik kandzsi-gyökök kombinálásából származnak, mely gyökök gyakran testrészeket jelölnek, így látszólag semleges szövegnek is lehet szexuális utalása. A kandzsik mint önálló jel-komplexumok esetében a tudattalan működését az

álommunka Freud által leírt két tudattalan mechanizmusa, a sűrítés és az eltolás alapozza meg. A japán írásrendszerben azonban vizuálisan is megnyilvánul a sűrítés (*Verdichtung*) mechanizmusa, amit Lacan a metaforának feleltet meg. Több alapkandzsi átmenetet képez a betűk, illetve a nonfonetikus kópírás, mondhatni a hieroglifák között. Shingu (2004, 121 skk.) szerint ezért az olvashatatlan kandzsi az álomban magát a tünetet jelezheti. A (lacani) pszichoanalitikus poliszémia elemzésénél nem annyira a strukturált nyelv, a „*langage*” kerül értelmezésre, mint inkább ennek az ellentéte, a nyelv játékos mélysége, amit Lacan *lalangue*-nak nevez. (Ami már önmagában is szójáték, homonímia és homofónia, hiszen franciául „*la langue*” annyit tesz. mint „a nyelv”, és utalhat a nyelv többértelműségével való játékra, a lallalázó, kaotikus, folyamatosan változó mélységre, a nyelvképzés strukturálatlan archeomuzikalitására, amiből kiemelkedik a nyelv a maga struktúráival).

A japán nyelvben rendkívül gyakoriak a homofóniák, azaz a hasonló hangalakú szavak, melyek írása és jelentése különböző. Ez azzal magyarázható, hogy a beszélt és írott nyelv egysége nem a hang/betű, hanem a mora (fonemikus szótag), amely megfeleltethető az írásos egységeknek, a kanáknak (仮名), amelyek száma viszonylag korlátozott (46 hiragana (平仮名) és 46 katakana (片仮名) létezik, a diakritikus jellel ellátott karakterek száma 71 mindkét kana típusból), így jóval kevesebb kombináció lehetséges, mint pl. a magyar nyelvben vagy más nyelvekben (még annál is kevesebb, mint a kínaiában). Azért is gyakoriak az azonos hangalakú, de különböző jelentésű szavak, mert a japán nyelvben számos, a kínaiából átvett szó van, amelyek eredetileg nem voltak homofónok, ugyanis a kínai tonális nyelv, így ezeket a szavakat eredetileg négyféle tónussal ejthették ki; viszont a japánban nincsenek tónusok, vagyis a különböző tónusú kínai szavak a japán nyelvben azonos hangalakúvá váltak.

Lássunk két példát a pszichoanalízis klinikai alkalmazása során tapasztalt poliszémiára és ennek pszichológiai értelmezésére. Shin'ya Ogasawara (1996) interpretációja szerint, ami a betű instanciája a francia nyelvben, az a „japán tudattalanban” morákból, azaz hiraganákból vagy katakanákból áll, a járulékos hangalak szerinte nem számít. A hiraganák leegyszerűsített kandzsi, amelyeket eredetileg női írásjegyekként tartottak számon, és így kerültek használatba a japán morák jelölésére. A katakanák a férfi írás, az idegen eredetű szavak moráit jelölik.

A hiragana tudattalan működésére példaként Shin'ya egy kényszeres páciens álomelemzését mutatja be, aki egy indulatilag feszült áttételi szakaszban Nakazawa Shin'itchiről, az ismert japán vallás-antropológusról álmodott. A közismert antropológust a média hevesen kritizálta, mert kiállt egy veszélyes szekta mellett. A páciens álmában Nakazawa Shin'itchi előadást tart a pszichoanalízisről. Az álomrészlet az egy éjszaka alatt álmodott álomsorozat harmadik álmából való, ahol az első két álomban az analitikus pozitív fényben tűnik fel, és csak a harmadik álomból olvasható ki az agresszivitás, ellenségesség, az analitikusnak a kritizálás általi „megtámadása”, ha elfogadjuk, hogy Na-ka-za-va Shin'ichi neve az álomban az analitikus, azaz Ogasawara Shin'ya nevét helyettesíti. A két név kandzsi jelei még csak nem is hasonlítanak, viszont hiraganával, azaz fonetikus karakterekkel leírva öt kana is egyezik Ka (Ga)sa (za), wa, shi (a Ga mora annyiban különbözik a ka-tól, hogy egy apró vonással több van rajta, hasonlóképpen a za és sa-hoz).

Kandzsival leírva:

Na-ka-za- wa Shin'ichi 中沢新一

Ogasawara Shin'ya 小笠原晋也,

Ugyanez hiraganával leírva (az azonos kanak vastaggal írva):

Na-ka-za- va Shin'ichi なかざわ しんいち

Ogasawara Shin'ya おがさわら しんや

Egy másik példa a jelekhez fűződő olvasati poliszémikus kapcsolódásra Shingutól származik, aki ugyancsak saját nevével illusztrálja a tudattalan szimbolizáció folyamatát, ami a kandzsik különféle olvasataihoz köthető. Kazushige Shingu (新宮一成) egyik páciense Niimura Izuruval álmodott (新村出), akinek a neve hangzásra egyáltalán nem hasonlít Shingu nevére, viszont az első kandzsi mindkét névben ugyanaz (新), jóllehet különböző olvasatban használják őket: shin (on yomi) vagy nii (kun yomi), így az álomban a két személy felcserélhető (Shingu, 1988).

Kazushige Shingu 新宮一成

Niimura Izuru 新村出.

Shingu professzor szerint minden a japán nyelvet magas szinten beszélő ember „látens lacaniánus” a nyelvi poliszémia dekódolási műveletének a szükségessége miatt, ami számos kulturális jelenségben megnyilvánulhat a hétköznapi beszédértéstől kezdve a költészetten át bizonyos hiedelmekig. Ilyen a japán hagyományos költészetnek nagyban poliszémiára épülő kakekotoba (掛詞) nyelvi játéka, amit gyakran *hiragana*-val írnak, hogy felhívják az olvasó figyelmét a poétikus többszörös jelentésre. Például egy waka vers természeti képében a fenyő (*matsu*) homofóniás szinten utalhat a várakozásra (*matsu*), mely ige hangalakja azonos a fenyővel (*matsu*). A nyugati irodalomban a *kakekotoba*-hoz hasonló nyelvi játékok például James Joyce *Finnegan ébredése* című alkotásában jelennek meg először hangsúlyosan.⁴

A *kotodama* (言霊) babonája szerint a szavak „szelleme” mágikus jelleggel ruházza fel a kimondott szavakat, melyek ereje megváltoztathatja a világot. Kórházakban nincs 4-es kórterem, mert 4-es szám hangalakja, a *shin* hasonló a halált jelentő *shinu* 死ぬ 【しぬ】 szóhoz. De kilences kórterem sincs, mert a 9-es szám *ku* hangalakja hasonló a *kurushimu* 苦しむ 【くるしむ】 szenvedés, aggodalom szóhoz.

---

⁴ Kenneth Rexroth *One Hundred Poems from the Japanese* című könyvében mutatja ki a *kakekotobák* nyugati megfelelőit Joyce *Finnegans ébredése* című művében. Hasonló szójátékokat Esterházy Péter és más posztmodern szerzők alkotásaiban is találunk.

A kotodama miatt tilos (tabu) a körömvágás este (yotsume 夜爪), hiszen az majdnem homofón a *yo o tsumeruval* (世を詰める), azaz a „rövidre vágod az életed” jelentésű hangsorral, és a hiedelem szerint, aki este vágja a körmét, az hamarabb fog meghalni, mint a szülei.

Osamu Kitayama japán pszichoanalitikus egy tanulmányában felveti a kérdést, hogy változik-e a pszichoanalízis a nyelv függvényében, és a nyelvi különbségek esetleg különféle pszichoanalitikus módszereket igényelnének-e (Kitayama, 1987). A japán Lacant követő analitikusok úgy tartják, hogy nyelvükben a lacani értelemben vett elfojtás nem teljes, következésképpen a „nyelvi kasztráció” hiánya nem teszi lehetővé a „nyugati típusú” pszichoanalízis végzését Japánban (Shingu, 1989, 2005, 2007).

Lacan az Ödipusz-komplexus allegóriájában a nyelvelsajátítást analóg folyamatoknak tekinti, így a lacani pszichoanalízisben a nyelvi, a kulturális, a társadalmi, a biológiai-szexuális, valamint a tudattalan működés szorosan összefügg. A lelkes lacanisták vallják, hogy a japán embereknek kultúra-specifikus pszichoanalízisre, „*nihon no seishinbunsekire*”, azaz japán pszichoanalízisre van szükségük, amely szemiotikai elméleti megalapozását tekintve markánsan különbözik a nyugati pszichoanalízistől. Shingu kételkedik Lacan azon állításában, miszerint „a japánok nem analizálhatóak, és nincs is szükségük analízisre”. Valószínűnek tűnik, hogy a japán nyelvet beszélőknél a más nyelvekben tudattalan tartalmak a tudatelőtt nyelvi dimenziójából hívhatók elő, hiszen a homonimák nagy száma miatt a cizellált kommunikátorok fokozottan figyelnek a hangsorok potenciális jelentéseire. A japán nyelv befogadója előtt, hogy megértse az üzenetet, a homonimák nagy száma miatt a dekódolás során végigperegnek az elhangzottak lehetséges – hiragana, katakana és kandzsik által jelölt – jelentései, és ebből választja ki a megfelelő jelentést. Ez a mechanizmus folyamatosan zajlik a nyelvértés során. Ez a folyamat hasonló lehet ahhoz, amikor a számítógép billentyűzetének használata közben romajival (római betűkkel) beírjuk a szótagot, és először előugranak a hiraganák, majd azok a potenciális kandzsik, amiket a kana-sor jelölhet, és amikből ki lehet választani azt a kandzsit, aminek jelentését a hangsor jelöli. A jelek és jelentések eme sajátos viszonya miatt a japánok számára Lacan mozgó jelölőláncai (*glissement*), melyeknek nincs lehorgonyzott jelentés-centruma, evidenciák. Shingu (2007) szerint a japán beszélő szubjektum számára természetes, hogy „az írásra való utalás és a beszéd aktusa között interpretátorként létezen, miáltal a pszichoanalitikus értelmezés fölöslegessé válik” (Shingu, 2007).

A pozitivista kutatások is leírták a japán írásjeleknek, a tudattalan piktogramjainak, ideogrammáinak és a kanák felismerésének, felidézésének biológiai-neurális vonatkozásait. Agyi képalkotó eljárások kimutatták, hogy a kandzsi felismerésekor az intuitív, művészibb, formafelismerésért felelős jobb agyfélteke fokozott szerepet játszik, míg a kana olvasás, hasonlóan a római karakterek olvasásához inkább a bal féltekét dolgoztatja meg. A PET vizsgálatok azt is kimutatták, hogy a kandzsi jelek felismerése csaknem kétszer akkora területet mozgósít az agyban, mint a kanaké, és az ehhez igénybe vett többletaktivitás főként az érzelmi rezdülésekre érzékeny jobb féltekében jelenik meg (Sakurai et al., 2000). A kandzsival, hiraganával, katakanával írt szövegek szerteágazó jelentésrétegei

úgyszólván a tudattalan nyelvén írónak és mondódnak ki, „jobb agyféltekével”, halláson át olvashatóak, hasonlóan ahhoz, ahogyan a gyakorló pszichoanalitikus lebegő figyelemmel kíséri a szabad asszociációk folyamát.

Japánban a klinikum mellett meglepően erős a pszichoanalízis kulturális hatása is. Ennek fő oka, hogy a japánok Freud módszerében – más nyugati „vívmányokhoz” hasonlóan – olyan eszközt láttak, amelyet saját képükre alakítva felhasználhatnak a japán kulturális és nemzeti, olykor politikai identitás artikulálásában. Viszont a homofóniák metonimikus értelmezésére más ázsiai nyelvekben is találhatunk példát, ami cáfolja a japán nyelv unikalitását. Kínában például a denevér a szerencse jele, és bár a 福 (*fu*) szerencse írásjel nem szerepel a denevér szóban, de mivel a denevér 蝙蝠 (*bianfu*) szó egyik írásjelének *fu* az olvasata, így a denevér a bőség, a szerencse szimbóluma Hong Kongban és Kínában. A denevért ábrázoló, szerencsét hozó tárgyak hangzásában ott szerepel a szerencsét hozó mágikus kana is. Vélhetően ez a példa összefüggésbe hozható a kínai jelrendszer fejlődésével is: eredetileg a piktogram jeleket a képileg nem megjeleníthető, de hangzásban hasonló jelentés jelölésére használták.

Hasonló jelenségre találunk példát a héberben is, amelynek eredetileg csak a mássalhangzók jelölésére szolgáló jelei voltak, így a magánhangzók behelyettesítésével esetenként több olvasatot/jelentést lehetett találni, amit nagyszerűen kihasználtak a rabbinikus midrás értelmezések – ebből az exegetikus módszerből eredeztetik Freud hermeneutikáját is (Bókay, 1997). David Bakan (1958) *Freud and the Jewish Mystical Tradition* című könyvében azt vizsgálja, hogy melyek a pszichoanalízisben sajátosan a zsidósághoz kötődő elemek. Mint Bakan kifejti, a pszichoanalízis technikája, értelmezési módszere sokat köszönhet a Tórának, illetve a Tórárt értelmező kabbalisztikus hagyományoknak.

Japán a Meidzsi-restauráció óta két pólus vonzásában fejlődött: az erőltetett nyugatosodás és a tradicionalista kulturális autarchia ideálja között. A szigetország természetesen megpróbálta megtalálni az arany középutat, amely képes összebékíteni a két alternatívát, és a két kultúra előnyeit ötvözi. Ez volna az ún. „japán szellem, nyugati technológiával” (*wakon yōsai*, 和魂洋才).⁵ Ezek a próbálkozások a két világháború között elvakult nacionalizmushoz vezettek, végül pedig a vesztes világháború szörnyű katasztrófájába torkolltak. Tanulmányomban bemutattam, hogy a japán pszichoanalitikus nyelvelmélet köthető a nihonjinron szellemi mozgalmához. A nihonjinron fókuszában a japánok nemzeti és kulturális identitása, valamint a nyelvi sajátosságok állnak. A japán nyelv és írás vizsgálatában a klinikum és a nyelvantropológia autentikus elméletei illeszkednek a japán kultúrát elemző önorientalista diskurzusokba. A japán pszichoanalízisnek a nyelvi, jel-elméleti aspektusai euro-atlanti perspektívából csak halványabban rajzolódnak ki, mivel megértésükhöz szükséges a japán nyelv ismerete. Tanulmányomban úgy próbáltam a pszichoanalitikus nyelvelmélet egy szeletét bemutatni, hogy az japán nyelvtudás nélkül is érthető legyen. Érdemes tovább tanulmányozni a kultúrák tudattalanját, a tudattalan kultúráit, vagy ha úgy tetszik, a kultúrák pszichoanalízisét, esetleg más kelet-ázsiai kultúrák lencséjén keresztül rátekinteni a saját kultúránkra, saját

---

⁵ Hirakawa, 1976; Indries – Szummer, 2018.

jelrendszerünkre, saját nyelvünkre. Ahogy Lacan is tette, amikor hagyta, hogy hasson rá a japán írás és beszéd, és kidolgozta elméletét a betű instanciájának működéséről a tudattalanban.

Felhasznált irodalom

Asada Akira (1989). *Infantile Capitalism and Japan's Postmodernism: A Fairy Tale*. In: M. Miyoshi, H. D. Harootunian (eds.): *Postmodernism and Japan*. Durham, NC: Duke University Press.

Bakan, David (1958). *Sigmund Freud and the Jewish Mystical Tradition*. Princeton, NJ: D Van Nostrand.

Barthes, Roland (1970). *L'Empire des Signes*. Paris: Seuil, 2005.

Befu Harumi (2003): *Hegemony of Homogeneity: An Anthropological Analysis of „Nihonjinron”*. *The Journal of Asian Studies*, 62(1): 276-278.

Befu Harumi (別府春海) (1987). *Ideorogī toshite no nihonbunkaron (イデオロギーとしての日本人論): Nihonjinron as an ideology*. Tokyo: Shisō no Kagakusha.

Bókay Antal (1997). *Irodalomtudomány a modern és a posztmodern korban*. Budapest: Osiris, 33-36.

Fuhito Endo – Karatani Kojin (2002). *The Return of the Thirties: Psychoanalysis in/of Japan*. *The Semiotic Review of Books*, 13(1): 3-4.

Fülöp Márta (2004). *A pszichoanalízis története és alkalmazhatósága a japán és a kínai kultúrában*. *Thalassa*, 15(2): 3-25

Handelman, Susan (1978). *Freud's Midrash: The Exile of Interpretation*. In: Jeanine Parisier Plottel, Hanna Charney (eds.): *Intertextuality: New Perspectives in Criticism*. New York: Library of Congress.

Hirakawa Sukehiro (平川祐弘) (1976). *Wakon Yōsai no keifu (和魂洋才)*. Kawade Bungei Shinsho, 1992.

Indries Krisztián – Szummer Csaba (2018). *Freud és a felkelő nap országa. A pszichoanalízis Japánban*. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem, L'Harmattan.

Joyce, James (1992). *Finnegan ébredése. Részletek*. Ford., bev., jegyz. Bíró Endre. Budapest: Holnap Kiadó.

Karatani Kōjin (2007). *Nihon no seishinbunseki*. (Japanese psychoanalysis) Paperback Bunko Publisher's House.

Kitayama Osamu (1989). *Metaphorization-Making Terms*. *International Journal of Psychoanalysis*, 68, 499-509.

Lacan, Jacques (1977). *Écrits: A Selection*. Trans. A. Sheridan. New York & London: Norton.

Lacan, Jacques (1981). Preface to the Japanese Edition of the *Écrits*. In: *La lettre mensuelle de l'École de la cause freudienne*, 3: 2-3.

Lacan, Jacques (1998). *The Four Fundamental Concepts of Psycho-Analysis*. London: W. W. Norton & Company.

Lacan, Jacques (2001). *Lituraterre. Avis au lecteur japonais. Postface au Séminaire XI*. In: *Autres écrits*. Éd. J.-A. Miller. Paris: Seuil.

Rexroth, Kenneth (1956). *One Hundred Poems from the Japanese*. Tokyo: C. E. Tuttle Publisher, Rutland, Vermont.

Sapir, Edward (1971). *A nyelvészet mint tudomány. Az ember és a nyelv*. Budapest: Gondolat, 43-52.

Shingu, Kazushige (1988). (新宮一成, 1988年): 『夢と構造』 (Álom és struktúra) (弘文堂) Tokio: Koubundou Kiadó.

Shingu, Kazushige (1989). (新宮一成, 1989年) 『ラカンの精神分析』 (Lacan pszichoanalízise) (講談社現代新書), Tokio: Kodansha Kiadó.

Shingu, Kazushige (2004). *Being Irrational – Lacan, the Objet and the Golden Mean*. Trans. Michael Radich. Tokio: Gakujū Shoin.

Shingu, Kazushige (2007). Freud, Lacan és Japán, *Thalassa*, 18(1): 27-41.

Shin'ya Ogasawara (1996). *The Instance (Agency) of the Letter in the Japanese Unconscious*. Trans. Jack W. Stone. University of Missouri.

Sakurai Yasuhisa et al (2000). Different cortical activity in reading of Kanji words, Kana words and Kana nonwords. *Cognitive Brain Research*, 9(1): 111-115.

Dmitrij Olsanszkij

Az eseményekből formálódó szubjektum*

Gilles Deleuze az eseményt a szingularitások metszéspontjaként határozta meg: „a szingularitások metamorfózisa és újraeloszlása”.ⁱ

Ez azonban valószínűleg a struktúráknak csak egy korlátozott számára igaz, mégpedig azokra, melyekben van szingularitás. De mi van a többivel? Felmerül a kérdés: lehetséges-e *esemény* azokban a struktúrákban, ahol nincs szingularitás? Lehet-e az eseménynek másféle állapota, vagy pedig ez elvileg lehetetlen?

Nézzük meg például a neurotikus kötődési struktúrájú egyént, aki ismétlődően ugyanazt lépi, ugyanazokat a hibákat követi el, ugyanazokat a tevékenységeket valósítja meg. Itt nem létezik semmiféle szingularitás a valós világban, csupán az ismétlés, tevékenységek sorozata és a menekülés az eseménytől. Ez az ember, aki nem tanul a hibákból, s ismétli azokat, cselekszik, vagy éppen elkerül valamit? Mondhatjuk-e, hogy az esemény számára elérhetetlen? Vagy ebben az esetben az eseményt másképpen ítéldjük meg – például az ismétlés megtöréseként, melyen keresztül megjelenik a véletlen és a szingularitás? Vagy ahogy Bahtyinⁱⁱ mondja Bovarynéval kapcsolatban: nem *történnék* az események, csak a „létezés” van. Az ő világa az ismétlődő létezési forma, melyből igyekszik kiszakadni – ez azonban lehetetlen; a szakítás maga végzetesnek bizonyul. Ez a kényszeres világából való hisztériás kiszakadás katasztrófához vezet.

Egy másik változat: milyen lehet egy esemény azokban a struktúrákban, melyek egyetlen szingularitásból állnak, nincs változójuk, a jelölők nem metszik egymást és nem helyettesíthetők? Ha a halmazt egyetlen elem képviseli, akkor ennek a halmaznak nyilván nem lehet metszéspontja. Olyan pszichotikus struktúrára gondolok, amely egyetlen elem köré szerveződik, nem szenved veszteséget, nem cserélődik, nem kapcsolódik metaforához, vagyis ez az *Egy* – plótinuszi értelemben.ⁱⁱⁱ Ebben a struktúrában semmiféle metszéspontról, metamorfózisról és átrendeződésről nem lehet szó. Miféle eseményről beszélünk akkor a pszichózisban? Nevezhetjük-e a pszichózis kialakulását, a skizofrén krízist egy ilyen eseménynek? Nyilvánvaló, hogy adott

* Eredeti cím: Субъект как бриколаж событий. Az itt közölt írás előadás formájában a Belgrádi Egyetemen hangzott el, 2016. június 25-én, orosz nyelven: http://www.lik-bez.ru/archive/zine_number6120/zine_clever6125/publication6154 A szerző a szentpétervári M.P. Koncealovszkijról elnevezett Klinikai Medicina és Szociális Munka Intézete, valamint a párizsi Institut des hautes études en psychanalyse munkatársa, a Kelet-Európai Pszichoanalitikus Intézet tagja; a Szentpétervári Egyetemen végzett filozófiai tanulmányokat, analitikus képzését Párizsban folytatta. Privát praxisban dolgozik. (<https://www.youtube.com/user/lacanalys/videos>)

esetben itt a pszichés struktúra elkerülhetetlen összeomlásával van dolgunk, az esemény azonban teljesen más felépítésű, mint a kényszerneurotikus törés. Az utóbbi esetben kiszabadul a szorongás, pszichózis esetében viszont a szubjektum teljes összeomlása történik.

Végül nézzük meg a harmadik struktúrát, melyről szinte semmit sem tudunk – a perverz struktúrát, ahol az esemény nem valami rendhagyó, ami megtöri a struktúrát vagy valami katasztrofális; ellenkezőleg, az esemény a perverz számára teljes mértékben bejósolható és tervezhető. Sőt, azt is mondhatjuk, „meg van írva”, szerződéssel meg van erősítve. Nem véletlen, hogy a társadalmi szerződés elméletének egyik kidolgozója és a jogrendszer egyik legnagyobb reformátora Franciaországban Sade márki volt. Az esemény a perverz világában teljesen rendben lévő dolog, az nem teszi őt tönkre, nem rengeti meg őt alapjaiban; sőt, ellenkezőleg, viszonylag könnyen annullálódik. A perverz eltűnik mint szubjektum, dologgá válik; könnyen a tárgy állapotáig süllyed; ez például a neurotikus esetében elképzelhetetlen és traumatikus. A perverz könnyedén átlényegíti magát, pszichés világát mindenféle veszteség nélkül annullálja.

Végül is úgy tűnik, nem tudunk felállítani egy bármely emberi állapotra és emberi létezésre igaz egységes koncepciót, ezért nem is helyes egyes számban beszélni *eseményről*, csakis *eseményekről*. Soha nem csak a struktúrából kell kiindulnunk – bemutattam, hogy az események minden struktúrában teljesen eltérőek, úgy formájukat, mint következményeiket tekintve –, hanem figyelembe kell vennünk azt a pszichés regisztert, melyen belül az események történnek.

Az esemény mint a valóság annullálása

Képzeljék el, hogy egyszer csak Jeruzsálemben találják magukat, a világ teremtésének 3791-ik évében, s egyszer csak szembetalálkoznak a városba érkező Krisztussal. Képzeljék el, mit érzékelnek ebben a pillanatban. Milyen élmények lepik meg Önöket a vele való találkozásakor? Ha bármit is észlelnek, akkor Önök alighanem megszállottak. Az Evangélium kimondja, hogy csak a gonosz által megszállottak ismerték fel Krisztusban a megmentőt és volt diszkomfort-érzésük, míg mások ebből semmit sem éreztek.

καὶ εὐθὺς ἦν ἐν τῇ συναγωγῇ αὐτῶν ἄνθρωπος ἐν πνεύματι ἀκαθάρτῳ καὶ ἀνέκραξεν λέγων τί ἡμῖν καὶ σοὶ Ἰησοῦ Ναζαρηνέ ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς οἷδᾶ σε τίς εἶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ.

Vala pedig azok zsinagógájában egy ember, a kiben tisztátalan lélek volt, és felkiálta, És monda: Ah! mi dolgunk van nekünk veled, Názáreti Jézus? Azért jöttél-é, hogy elveszíts minket? Tudom, hogy ki vagy Te: az Istennek Szentje. (Márk 1:23-24).

καὶ ἐν τῇ συναγωγῇ ἦν ἄνθρωπος ἔχων πνεῦμα δαιμονίου ἀκαθάρτου καὶ ἀνέκραξεν φωνῇ μεγάλῃ ἑὰ τί ἡμῖν καὶ σοὶ Ἰησοῦ Ναζαρηνέ ἦλθες ἀπολέσαι ἡμᾶς οἷδά σε τίς εἶ ὁ ἅγιος τοῦ θεοῦ.

És a zsinagógában vala egy tisztátalan ördögi lélektől megszállt ember, a ki fennhangon kiálta, Mondván: Ah, mi közünk hozzád názáreti Jézus? Jöttél, hogy elveszíts minket? Ismerlek téged, ki vagy: az Istennek ama Szentje. (Lukács 4:33-34)^{iv}

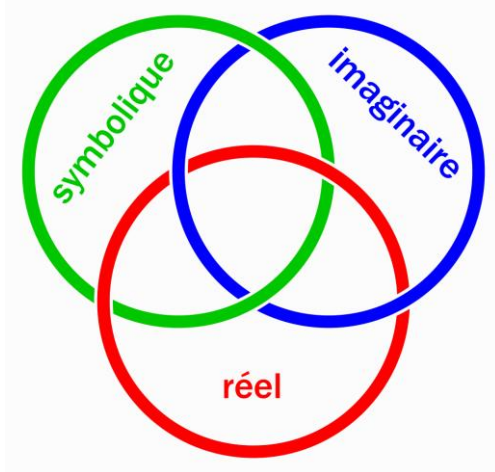
Ez a találkozás csak a megszállottak számára volt esemény, Jeruzsálem összes többi lakója számára a Jézus Krisztussal való találkozás nem jelentett eseményt, és általában észrevétlenül zajlott. Csak a Feltámadás után ismerik fel és értik meg, miféle emberrel találkoztak. Ebből levonhatjuk, hogy az esemény a történés pillanatában észrevétlen, felismeretlen marad, s csak *post factum* rögzül. Minden esemény hozzánk már utóhatásként ér el. Erről mi legfeljebb múlt vagy jövőidőben beszélhetünk – utóbbi esetben sejtésünk sem lehet, milyen formát, milyen alakot fog ölteni az esemény.

Az *esemény* abban különbözik a *történéstől*, hogy az nem egyszerűen csak módosítja a valóságot, hanem megváltoztatja annak koordinátáit, lenullázza a valóság viszonyítási pontjait. Ahogyan a kereszténység megjelenése nemcsak új logikát ad az időnek, s az ember fogalmának, úgy merőben új globális világlátást hoz, ahol nincs se hellén, se zsidó. Ez lényegében a globalizmus első eszméje és a hit alanyának új modellje.

Ahogyan pszichés valóságnak azt nevezzük, ami ismétlődik, úgy az esemény mint a valóság annulálása az, ahol nincs ismétlés. Ahogyan Pascal Quignard^v beszél a szerelem-eseményről: „Amikor először vagyunk szerelmesek, nem vagyunk ennek tudatában, később pedig csak igyekszünk az első eseményt ismételni.” Az esemény ellentmondásossága abban van, hogy az eseményt nem lehet ismételni és újraírni. Mindig egyedi aktussal van dolgunk, mely a múltban valósult meg, eredménye pedig a mi valóságunk és érzékelési formái.^{vi} Amennyire a pszichés valóság mindenkinek a maga sajátja, annyira a szubjektum alapját képező események is számosak. Például soha nem kerülünk olyan választás elé, hogy megszülessünk-e vagy sem, férfiak vagy nők legyünk, vagy esetleg álljunk-e el bármiféle nem választásától, milyen szexuális orientációt részesítsünk előnyben, hogy perverzек legyünk, pszichotikusok, netán hisztériások – ez a választás már megtörtént, adott. Naivitás lenne feltételezni, hogy valamilyen, a szubjektum alapjaiba épült trauma korrigálható vagy felülírható, ahogyan ezt a Freud előtti pszichológia feltételezte, például Charcot módszere.^{vii} Az esemény mindig valami, ami már megtörtént. Visszavonhatatlanul. Az ismétlés csupán kísérlet a szingularitás megérintésére. Például minden ünnep, melyet kényszeresen jegyzünk, kísérlet arra, hogy nyomot hagyjunk az időben és a térben, amit a (proto)esemény által elindított időben és térben.

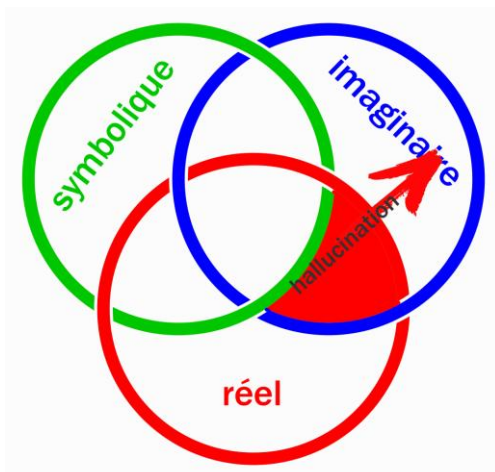
Az esemény hat típusa

Nézzük meg a pszichés apparátus Lacan által 1953-ban kidolgozott modelljét. Első témaként három pszichés regisztert ír le: valós, szimbolikus és imaginárius.

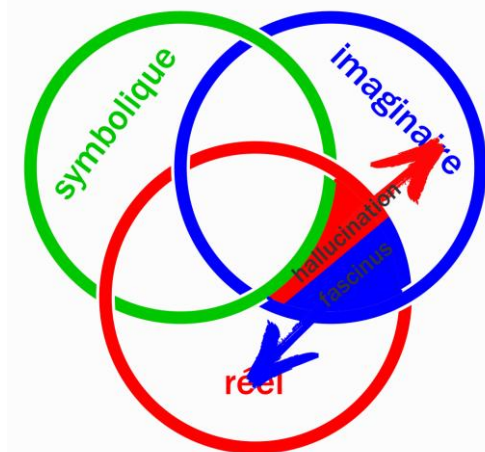

Az eseményt én az egyik pszichés regiszterből a másikba való *átkötésként* tudnám meghatározni. A következőkben a lacani sémából kiindulva az *esemény* hat típusát írom le.

1. A pszichés esemény első típusa – a *hallucináció*, ami a reálisnak az imagináriusba való betörésekor keletkezik, a szimbolikus megkerülésére. Freud erről ír a *Farkasemberben*:^{viii} Amit a páciens nem képes fogadni, az kívülről, hallucináció formájában visszatér. Ami szimbolikusként elutasított, az betör a realitásba. A *Farkasember* esetében a kasztráció elfogadhatatlan ténye a levágott ujjal, hallucináció formájában betör a páciens pszichés világába, azaz a saját szemével látja azt, aminek a szimbolikus világban nem talált reprezentánst, és pszichés terébe be volt írva. Kétségtelen, hogy ez olyan esemény, amely képes a struktúra szétrombolására, hacsak nem jönnek segítségül szimbolikus kellékek, például téveszmék formájában – amit Freud a páciens „öngyógyítási kísérletének” nevez. Miért fenyegető a reális betörése az imagináriusba? Nemcsak azért, mert azt mutatja meg, ami nincs, hanem mert ennek szimbolizációja elvileg lehetetlen.

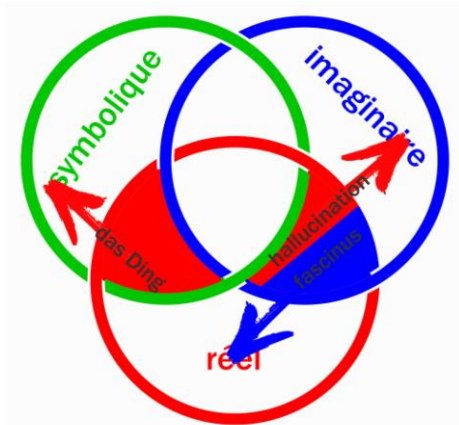

2. Az esemény második típusát *fascinus*nak,^{ix} révületnek neveztem el. Ez Pascal Quignard fogalma,^x mellyel a Medúza^{xi} révületbe ejtő, kővé dermedt tekintetnek lenyűgöző varázsát írja le. A Másik tekintete általi bénultság tulajdonképpen az imaginárius betörése a reálisba, melyet a hipnózis alkalmaz. Ignatij Brjancsanyinov^{xii} teológus leírja a gyönyör bűnét, amikor átadjuk magunkat a tekintet vonzásának. Az effajta révület és paralizáltság klinikai példáját írja le Freud Dóra- esetében^{xiii}, ahol a páciens több órán keresztül nem tudott elszakadni a Sixtusi Madonna freskójától. A jelenkori klinikumban ismeretes az úgynevezett *Stendhal szindróma*,^{xiv} amikor az egyént olymértékben lenyűgözi valamely műalkotás, hogy elveszíti önkontrollját, emlékezetkiesést szenved. A szó szoros értelmében nem lát különbséget tükör és vászon között, a képhez hasonlóan mozdulatlaná dermed. A Stendhal szindróma nem valami „eszementség”; volt egy nőbetegem, akit ötször kezeltek pszichiátriai klinikán, múzeumlátogatást követően, amikor is Van Gogh, Gauguin és Monet vásznaival találkozott. „Amikor megláttam az örvényeket Van Gogh *Éjszakai ég* c. képén^{xv}, megszédültem – az egész testemet bevonzotta.” Lehetetlen nem észrevenni a bűvölet hipnotikus hatásának egy jellegzetes vonását: az örvény „elcsavarja” a testét. A képzeletbeli betör a reálisba, a műalkotás szó szerint átveszi az irányítást a test fölött. A *fascinus* nem ellentéte vagy reciproka a hallucinációnak, hatása nem változtatja vagy szünteti meg a hallucinációt, noha nem kevésbé traumatikus.

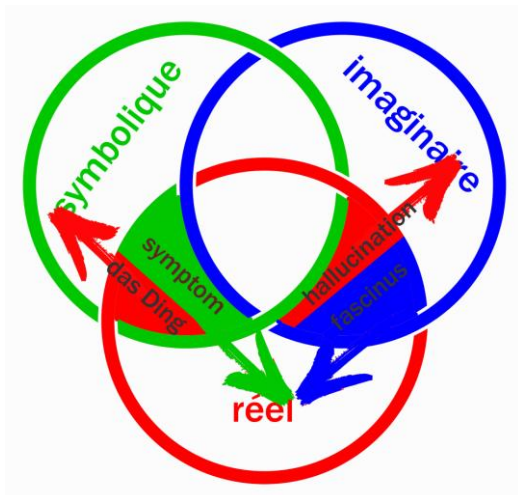

3. Az esemény harmadik típusát a *Ding an sich*,^{xvi} azaz az *önmagában való Dolog* adja, amely a valóságból mozog a jelképes felé. Freud az álomelemzéssel kapcsolatban a tudattalan dologiasulásáról beszél. Megjegyzi, hogy egy bizonyos ponton az értelmezés kiüresedik, tovább nem bogo-zható elemekre bomlik: az értelmezés itt nem a tudattalan vagy az értelmező ellenállása miatt nem lehetséges, hanem magának az anyagnak saját erejénél fogva, melynek szimbolizációja és képviselője a jelölő területén elvileg lehetetlen.^{xvii} Freud ezt az *álom köldökének*^{xviii} nevezi, mely a reálisnak a szimbolikusba való betörésére^{xix} mutat. Ez a reálisnak az a darabja, melyet lényegét tekintve lehetetlen megnevezni, kimondani és szimbolizálni. Bármiféle értelmezésben eljutunk addig a határig, amin túl semmiféle szónak nincs többé értelme. A nyelvnek ez a tartománya az, ami a testhez és a vágy tárgyához kapcsolódik. Gyakran van, hogy a pszichoanalízis valójában akkor kezdődik, amikor a

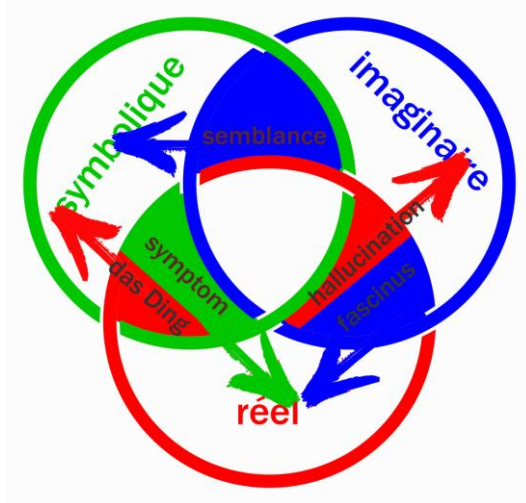
páciensnek már nincs több mondanivalója, amikor a beszéde kiszikkadt, kibeszélte magát, már mindent értelmezett, amit a struktúrája lehetővé tett/megengedett. Rémálmokkal folyó munka során mindennél gyakrabban találkozunk az önmagában való Dologgal, amikor a pszichikum a reális ponthoz közelít, az álom megszakad, az álmodó felébred, hogy ne traumatizálja a valóságos. A pszichikum tulajdonképpen a veszélytelenebb és bejósolható realitásba való menekülést részesíti előnyben, szemben az álomlátás valóságánál. Nemrégiben felfigyeltem az álomnak egy érdekes jelenségére, amikor is a páciens valami nevetségeset lát álmában, és a nevetéstől felébred. Nyilvánvaló, hogy ebben az esetben az álom megszakítása a gyönyörrel szembeni védekezéssel kapcsolatos (ha nem is rettegés, hanem nevetés formájában) – a Dolog azonban egészen más formában jelenik meg. Feltételezhetjük, hogy az aggodalom és a szorongás a Dolognak nem az egyetlen arca, amely mögött a reális számunkra megjelenik, s nem az egyetlen mód, ahogyan a reális a szimbolikusba betör.

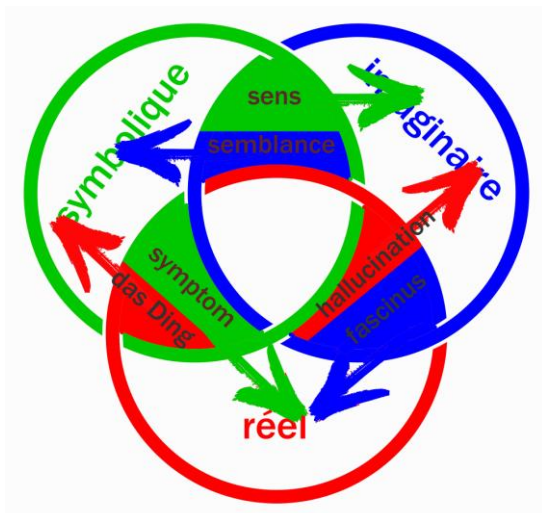
4. Az esemény negyedik típusa a szimbolikusból a reálisba történő átkötést jelent, ez pedig a *tünet*. A pszichoanalízis történetesen annak a ténynek a felfedezésével kezdődött, miszerint a testiség szimbolikusán leképeződik, így a hisztériás tünetek, melyekkel Freud és Breuer kezdetben találkozott^{xx} nem a gyógyítás terén, hanem az értelmezés terén szenvednek hiányt. A pszichoanalízis első lépéseit éppen a testiség szimbolikus struktúrájának és a test szövegének a megértése terén tette.

5. Az *énpép* – ez az, amit az egyén elképzelt önmagával kapcsolatban és az, ami felépíti az ő *szerzői diszkurzusát*. Valahányszor, önmagáról szólva, valamilyen látomásról (avagy önjelöltről) beszélek, ezt tévesen önmagammal azonosítom. A diszkurzus tehát egy látszatnak, egy hamis jelenségnek van alárendelve. Az eseménynek ez a típusa, azaz a valamiféle énpép kisajátításának illúziója nemcsak hogy nem traumatikus, hanem ellenkezőleg, neurotikus struktúrákban széleskörűen elterjedt. A közbevetett kérdésre válaszolva – az esemény vajon minden esetben traumatikus-e, és a valóság megtörése-e – a válaszom: nem. Nem, nem minden esemény ilyen. Például önmagunk felismerése a tükörben nem jelenti a valóság-sablon traumatikus megtörését, s nem bizonyul kóros kísérletnek a saját-én számára, minthogy ez az én még nem létezik: az csak az énpép eseményének következményeként jön létre.

6. Az *értelem* – átmenet a szimbolikusból az elképzeltbe, az imagináriusba. Mindaz, amit Deleuze mond nekünk *Az értelem logikájában*,^{xxi} az eseménynek csak erre a hatodik típusára vonatkozik. A *jelentés mint esemény* bizonyos szimbolikus jellegű fragmentumok individuális megszállása, a szimbólum átnövése a szubjektum személyes tapasztalásába. Az ilyesfajta esemény különleges esete az *insight*, az egyén történetében bekövetkező új jelentésalkotás, mely annak előtörténetét dekonstrukciónak veti alá.

Ez tehát az esemény hat alapvető típusa, melyeket Lacan első pszichikum-modelljéből kiindulva el tudunk különíteni, s klinikai munkánkban tudunk alkalmazni. Lacan második topológiájánál az esemény háromdimenziós modelljében kell gondolkodnunk; ezekkel egy következő alkalommal foglalkozunk.

Következtetéseink már nem illeszkednek a neurózis, a pszichózis és a perverzió strukturális modelljébe, s egészen másfajta klinikai megközelítést igényelnek. Az egyén nemcsak a tagadás három mechanizmusa által meghatározott, hanem az események hat típusa által is; ezek egymásutániságot képeznek, s minden egyénben a teret és az időt, a szemlélet *a priori* módon létrejött formáit alkotják.^{xxii} Következésképpen, klinikai munkánkat is a pszichés események összeillesztett egészéből kiindulva kell elgondolnunk, nem pedig a struktúra adottságaiból. Külön figyelmet érdemelnek a pszichés eseményekkel történő munka pszichoanalitikus technikát érintő kérdései.

Piszker Ágnes fordítása

Jegyzetek

(Ahol másként nem jelezzük, a hivatkozások a fordító kiegészítései.)

ⁱ Deleuze, G.: *Logique du sens*. Minuit, Paris, 1969. 91. (Hivatkozás az eredetiben.)

ⁱⁱ „E kisváros a ciklikusan folyó mindennapi idő helye. Benne nem események zajlanak, hanem csupán minduntalan ismétlődő „léhelyzetek”. Az idő itt teljesen mentes a történelem előrehaladó mozgásától, s szűk körökben mozog: napok, hetek, hónapok vagy az egész élet körében. A napok itt nem napok, az évek nem évek, az élet nem élet. Napról napra ugyanazok a mindennapi cselekvésformák, ugyanazok a beszélgetési témák, ugyanazok a szavak stb. ismétlődnek.” Bahtyin, M.M.: A tér és az idő a regényben. In: Uő: *A szó esztétikája*. Gondolat, Budapest, 1976. 257-302. Ford. Könczöl Csaba.

ⁱⁱⁱ „A plótinosi filozófia középpontjában az Egy áll, amely az abszolút jóságot, abszolút teljességet jelenti. Minden egyes létező levezethető az Egyből és egyetlen létező sem létezhet az Egyen kívül. Az Egyről viszont nem mondható el, hogy létező lenne, mivel az Egy a létezésnél korábbi. Az Egy az első. [...] A testnek az a természete, hogy mikor több részre oszlik, a részek egyike sem azonos az egészsel. Ha egy meghatározott nagyság: lélek, ami ha ennél kisebb lesz, nem lesz lélek, ahogyan minden mennyiség, ha elveszünk belőle, meg szokta változtatni korábbi létét – ha pedig valami, ami nagysággal bír, mikor tömegében csökkenést szenved, minőségét tekintve ugyanaz marad, akkor amennyiben test, és valamilyen mennyiséggel bír, különböző lesz, a minőség tekintetében, mely különbözik a mennyiségtől, képes megőrizni azonosságát. [...] Az érzékelő nem lehet kiterjedt (vagyis test), hiszen így lehetetlen lenne biztosítani egységét... a világ rendje nem vezethető le egyfajta primitív, kaotikus ősállapotból, az elemi testek véletlenszerű kölcsönhatásából: az első princípium az Értelem (vagy az értelmes lélek)...” Plótinosz: *Az Egyről, a szellemről és a lélekről. Válogatott írások*. Szerk., ford. Horváth Judit, Perczel István. Európa Kiadó, Budapest, 1986.

Lásd még: Bene László: A lélek halhatatlanságáról írott értekezés helye Plótinosz életművében. *Magyar Filozófiai Szemle*, 2017/4. 107-119.

^{iv} A magyar szöveg forrása a *Szent Biblia*. Ford. Károli Gáspár. Magyar Bibliatanács, Budapest, 1982.

^v Pascal Quignard francia író, sz. 1948.

- ^{vi} Telegdi Áron: Kant időfelfogása. *Kellék*, 2004, 24. <http://epa.oszk.hu/01100/01148/00019/11telegdi.htm>.
- ^{vii} Didi-Huberman, G.: *Invention de l'Hystérie: Charcot et l'Iconographie Photographique de la Salpêtrière Macula*. 1982. Angolul: *Invention of Hysteria. Charcot and the Photographic Iconography of Salpêtrière*. MIT Press, 2004. Részlet a könyvből magyarul: George Didi-Huberman: A hisztéria föltalálása. Ford. Radics Viktória. *Ex-Symposion*, 1998/21-22. <http://www.c3.hu/~exsymposion/HTML/no/huberman/kerete.htm>
- ^{viii} Freud, S.: Egy kisgyermekkorai neurózis története (A „Farkasember”) [1918]. Ford. Berényi Gábor. In: Freud: *A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II*. Filum, Budapest, 1998. 75-188. (Hivatkozás az eredetiben.)
- ^{ix} A „fascies” egy, a Római Köztársaságból származó hatalmi jelkép volt: vesszőnyalábokat kötöttek össze piros bőrszíjjal, és hozzákötöttek egy kisebb bárdot, melynek éle kifelé állott a kötegből. Az ókori római vallásban és mágiában a fascinus vagy a fascinum az isteni fallosz megtestesülése volt, képmásokon, amuletteken megjelenített hatalomábrázolás, az isteni védelem megidézésére használt varázserő megjelölése. (<https://en.wikipedia.org/wiki/Fascinus>)
- ^x Bahtyin a *Sexe et l'effroi* (1994) c. könyve kapcsán készült interjúban ezt mondja: „En reprenant les textes, je me suis aperçu que le mot phallus n'est jamais employé en latin. Les Romains appelaient fascinus ce que les Grecs nommaient phallos. Du sexe masculin dressé, c'est-à-dire du fascinus, dérive le mot de fascination, c'est-à-dire la pétrification qui s'empare des animaux et des hommes devant une angoisse insoutenable. Les fascies désignent le bandeau qui entourait les seins des femmes. Les fascies sont les faisceaux de soldats qui précédaient les Triomphes des imperator. De là découle également le mot fascis-me, qui traduit cette esthétique de l'effroi et de la fascination.” (<http://www.gallimard.fr/catalog/entretiens/01025213.htm>)
- ^{xi} A Medúza görög mitológiai alak, gyönyörű lány volt, akit Pallasz Athéné büntetésből rúttá változtatott: a haja és nyelve helyén mérges kígyók tekeregtek, és tekintetével minden halandót, aki megpillantotta, kővé dermedtetett (petrifikáció).
- ^{xii} Brjancsanyinov, Ignatij, D.A. (Ignatius) (1807-1867), teológus, orosz ortodox szerzetes (sztarec); püspöki székét adta fel a szerzetesi életért. A lelki józanság és az önmegtagadás hirdetője; Írásai négy kötetben jelentek meg. Lásd még *Vigilia*, 1988, 53(10). Ezeréves az orosz kereszténység. https://vigilia.hu/node/Vigilia_1988_10_facsimile.pdf Ignatius tanítása szerint a gonosz szent ábrázatát öltve jön el az askétákhoz, hamis módon hízeleg önimádatuknak, látomásokkal kápráztatja el őket. Egyéb megszállottakat szerinte a bolondok házába kell vinni. Tőlük eltérően itt a bűbájosság a megkísértett egyetértésére támaszkodik. A bűbájosságot nemritkán illat, fény s édességérzet kíséri, bár van tisztán szellemi bűbájosság is, melyet „vélekedésnek” nevezünk. Avilai Szent Terézt és Assisi Szent Ferencet „nyugati örülteknek” nevezte, akiket az eretnek Egyház szentekké nyilvánít. A gyönyört tartotta kora egyik főbűnének.
- Учение о духовной прелести: Игнатий разработал учение о «прелести», когда бесы, принимая образ святых, приходят к подвижникам и начинают льстить их самолюбию и очаровывают различными видениями. Иных прельщённых, по мысли Игнатия, надлежало передавать в дома умалишённых. При этом прелесть, в отличие от одержимости, опирается на согласие прельщаемого. Прелесть нередко сопровождается чувствами благоухания, света и сладости во рту, но есть и чисто умственная прелесть, именуемая «мнением». Терезу Авильскую и Франциска Ассизского он называл «западными сумасшедшими», коих «их еретическая Церковь выдает за святых». Среди грехов своего времени он особенно выделял «парадерство».
- ^{xiii} Freud, S.: Egy hisztéria-analízis töredéke (Dóra) [1905]. Ford. Lőrincz Zsuzsa. In: Freud: *A Patkányember. Klinikai esettanulmányok I*. Cserépfalvi, Budapest, 1994. 17-110. (Hivatkozás az eredetiben.)
- ^{xiv} „Lüktető szívvel léptem ki a Santa Croce-templomból, mintha kiszippantották volna belőlem az életet, úgy éreztem, mintha zuhannék” – írja Stendhal a firenzei Santa Croce-templomban 1817 februárjában tett látogatásáról. E nevezetes szédülésről kapta a nevét a különös tünetegyüttes, a Stendhal-szindróma. Vö. Tényi Tamás: *Ritka pszichiátriai tünetek és szindrómák*. Animula, Budapest, 2009. „... a műalkotások befogadása során egyfajta »mintha-valóság« teremtése történik, és bár a befogadó intenzív katartikus érzéseket élhet át, mindig tudja (legalábbis normális esetben), hogy a művészet és a valóság nem azonos. [...] Abban az esetben, ha a mű befogadása során ez a minthavalóság-képzés nem következik be, a befogadó a művet mint valóságos történést kezdi percipiálni.” (Szédülés, légszomj, remegés, önkívületi állapot, zavarodottság, sírógörcs kísérheti.)
- ^{xv} Valószínűleg a „Csillagos éj” c. képről van szó.
- ^{xvi} Kant, I.: *A tiszta ész kritikája* [1781]. Akadémiai kiadó, Budapest, 1981.

- ^{xvii} Lacan, J.: *Le Séminaire de Jacques Lacan*. Livre XX: Encore. Seuil, Paris, 1975.; Livre XXII: Réel, symbolique, imaginaire. *Ornicar?*, 1975/2-5.
- ^{xviii} „Úgy sejtem, hogy e rész magyarázata nem elég alapos ahhoz, hogy a rejtett értelem feltáruljon. Ha folytatnám a három nő összehasonlítását, igen messzire elkalandoznék. Minden álomnak van legalább egy olyan pontja, amely kifürkészhetetlen. Ott van a – mondhatni – köldök, melyen keresztül az is-meretlennel összefügg.” Freud, S.: *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Helikon, Budapest, 1985. 88.old. lábjegyzet.
- ^{xix} „Lacan nyomán azt is elmondhatjuk, hogy az álom alapvetően imaginárius képződmény. Egész pontosan az imaginárius és a szimbolikus átkötésében, a kettő között ide-oda járva formálódik.” Az álom köldökének üzenete az, hogy a szubjektum olyan folyamatokból áll, épül fel, amelynek egy bizonyos pont (a test pontja és a jelentés sűrűsödési pontja), azaz a köldök körül egyszerre koncentrálnak és dekoncentrálnak.” Bókay A.: Megjegyzések az álom pszichoanalitikus metapszichológiájához. *Imágó Budapest*, 2013, 3(2): 41-58.
- ^{xx} Breuer, J. – Freud, S.: Studien über Hysterie [1895]. In: G.W., Bd. 1, S. 75-312. (Hivatkozás az eredetiben.) Magyarul megjelent részletei: Tanulmányok a hisztériáról. „Katharina...” Ford. Bart István; „Elisabeth von R. kisasszony”. Ford. Schulcz Katalin. In: Sigmund Freud: *Válogatás az életműből*. (Vál. Erős Ferenc.) Európa, Budapest, 2003. 68-116.
- ^{xxi} Deleuze, G.: *Logique de sense. Collection critique*. Minuit, Paris, 1969. (Hivatkozás az eredetiben.)
- ^{xxii} Kant, I., i. m. Lásd még Erős Ferenc: Jacques Lacan, avagy a vágy tragédiája. *Thalassa*, 1993, 4(2): 29-44. <http://orange.mtapi.hu/thalassa/archivum/932/04eros.htm>

Freud nyelvi modelljei. Sergio Benvenuto beszélgetése Julia Kristevával*

RAI (Olasz Rádió és Televízió): Hogyan gondolkozott Freud a nyelvről?

Kristeva: Freudot olvashatjuk a kortárs analitikus tapasztalatok fényében; ezekben új fejleményként jelenik meg az, amit egy közelmúltban megjelent könyvemben „a lélek új betegségeinek” neveztem, vagyis az autizmustól a pszichoszomatikus megbetegedésekig, borderline szindrómáig, „hamis szelfekig”, „mintha-páciensekig” és egyéb, nárcisztikus zavarokig terjedő tünetek. Ezekben az esetekben az analitikus egy, a nyelven túl elhelyezkedő dologgal találja szemben magát, amit nem lehet megjeleníteni. A humán tudományokban napjainkban megjelenő kognitivisták nyomás hatására gyakori a pszichés tapasztalatok olyan megközelítése, amelynek során kiiktatjuk a nyelv materiális mivoltát, és különböző logikai stratégiákat kényszerítünk rá, alannal vagy anélkül. Így újból megvizsgálhatjuk azt, hogyan gondolkodott Freud a nyelvről. Sokan úgy gondolják, hogy Freudnak egyetlen nyelvkonceptiója volt, pedig legalább három, csak gyakran egységes sémába rendezik őket.

Az első modell Freud korai műveiben jelenik meg, különösen az „Adalékok az afázia fogalmához” („Zur Auffassung der Aphasien”, 1891) és „A tudományos pszichológia projektje” („Entwurf einer Psychologie”, 1895) címűekben, valamint az ugyanebből a korszakból származó néhány más szövegben. Ezek mind a szexuális és a verbális nem megfeleltethetőségéről szólnak. Freud úgy gondolja, a szexuális vágy nyelvi eszközökkel nem ragadható meg; nemcsak nehéz a vágyat nyelvi kifejezni és értelmezni, hanem az intellektus és a nyelv aszimptotikus viszonyban áll a szexuális vágygal, vagyis nincs közöttük konvergencia, szimbiózis, megfeleltethetőség. Ez valószínűleg a neurózisnak tudható be, de talán az ember kezdeti éretlenségének is – a nyelv későbbi fejlemény. Így úr található a testi működés és a beszéd lehetősége között, amit Freud például a kis Hans esetében fejt ki. A test és a nyelv – a szexuális vágy és az intellektus – közti megfeleltethetlenségre alapozza Freud a tudattalan reprezentáció és a szavak közötti fordítás hiányát vagy elégtelenségét, és ebből alkotja meg azt, amit én a nyelv heterogén modelljének hívok, és amelyet bizonyos pszichoanalitikus körök magukénak vallanak, például a Société Psychanalytique de Paris, ahová én is tartozom. A lacani iskola ezzel a modellel sokkal kevésbé

* Eredeti megjelenés: Freudian Models of Language. A Conversation. *Journal of European Psychoanalysis*, 1996/3-4. <http://www.psychomedia.it/jep/number3-4/kristeng.htm> Az interjú 1994 májusában készült Párizsban, az Olasz Kulturális Intézetben, a RAI (Olasz Rádió és Televízió) és az Olasz Filozófiatudományi Intézet Bölcsészettudományok Multimédia Enciklopédiája nevű projektje számára. A magyar szöveg Claudia Vaughn angol nyelvű fordítása alapján készült.

foglalkozik. Freudnak ez az első nyelvkoncepciója azért heterogén, mert űrt tételez fel a szavak reprezentációja és a dolgok reprezentációja között.

Ez a megkülönböztetés megtalálható a *Metapszichológia* C. mellékletében, bár már az „Adalékok az afáziához”-ban megjelenik. Itt a Freud a „szavak reprezentációja” alatt azokat a reprezentációkat érti, amelyek alapvetően a beszéd hangzasképével kapcsolatosak. Amikor kimondok egy szót, a psziché rögzíti a hangzasképet – a szó esszenciáját, bár nem az egyetlen, mert a szó reprezentációjába beletartozik az olvasás, írás és mozgás képe is. A beszéd komplex, de zárt egész. Ám a szavak reprezentációja összekapcsolódik a tárgyak vagy dolgok reprezentációjával, ami egy nyitott egésznek nevezhető, és amely a világ vizuális képét jelenti; például ha kimondom azt a szót, hogy „televízió”, látom magam előtt a televízió mint tárgy képét, de ennek vannak taktilis (megérinthetem) és akusztikus (van hangja és hangereje) elemei is. Freud szerint tehát a pszichés apparátus, amely a dolgok és szavak reprezentációjára összpontosít, heterogén reprezentációt hoz létre a pszichében épp e két alapvető komponens, a szavak és a tárgyak miatt.

„A tudományos pszichológia projektje” című tanulmányában Freud két rendszert vázolt fel. Az egyik a „phi”, amely az embert kapcsolatba hozza a külvilággal, a másik pedig a belső rendszer, a „pszi”. Azt feltételezi, hogy az egyik rendszerből a másikba kvantitatív töltés, hormonális, idegsejti vagy elektromos biológiai energia áramlik, és kvantitatívból kvalitatívba vagy pszichésbe tud átváltozni (a neurobiológia ugrásszerű fejlődésével ez az elmélet nagy jelentőséget kapott, és sokakat foglalkoztat).

A nyelv a két rendszer – az energiatöltés és érzékelés, illetve logikai tevékenység – között helyezkedik el, ezért a tudást és a tudatosságot segíti elő. Freudnál a nyelv kulcsfontosságú helyet foglal el az érzékelés és a logika között, egyikre sem redukálható, hanem közvetít közöttük. Ezt az első freudi modellt tehát a nyelv „rétegzett koncepciójának” (*conception feuilletée*) nevezem, mert nem redukálja a nyelvet a napjainkban használt jelölő/jelölt ellentétpáron alapuló modellre. Ehelyett kapcsolatot teremt a külső világgal az érzékelés, és az intellektussal az emlékek közvetítése révén – ez logikai, sőt metafizikai kapcsolódások bonyolult rendszerét eredményezi. Ennek a modellnek a heterogeneitása azért is érdekes, mert ellentétes irányba vezet, mint az a nyelvészeti tendencia, amely a korai Freudot a saussure-i modellen belül próbálja értelmezni, bár akkoriban még nem fejlődtek erre a szintre a dolgok. Különösen a lacani iskola alkalmazza a saussure-i modellt Freudra, mert ez jobban összeegyeztet a második freudi modellel, amint majd látni fogjuk. Ez az első modell mégis igen érdekes, még ha a lacani megközelítés nem említi is explicit módon, mert Freud biológusi és orvosi tapasztalataira támaszkodik, és figyelembe veszi az érzést, az érzékelést és az energiatöltést. Ezért én ezt a nyelvet „lecsupaszított” modelljének nevezem.

Napjainkban néhány analitikust erősen foglalkoztatja ez a modell, és tudatosan vagy tudattalanul igyekeznek figyelembe venni. Például Bion a *Figyelem és értelmezés* (1970) című művében különbséget tesz a szimbolizáló „alfa funkció” és a nem-szimbolikus „béta-elem” között, ezzel megmutatva a pszichés, mentális (és szűkebb értelemben véve nyelvi) műveletek heterogeneitását.

RAI: Úgy gondolja, hogy Bion későbbi gondolkodását közvetlenül Freud első neurológiai elmélete inspirálta?

Kristeva: Nem tudom, hogy Bionra közvetlenül hatott-e Freud. Csak egy hasonlóságot emeltem ki: Bion, miközben a saját útján haladt, rátalált a nyelv funkciójának heterogeneitására (*langagier*), amely Freud korai tézisében megjelenik. Izomorfizmus vagy párhuzam fedezhető fel Freud és Bion között.

Erre épülnek aztán más művek, mint az én könyvem is, *A költői nyelv forradalma* (*La révolution du langage poétique*, 1973), amely különbséget tesz a szemiotikus és a szimbolikus között. A „szemiotikus” alatt a nyelv eleve meglévőségét, az érzékek egy bizonyos diszpozícióját értem, de azokat az ösztönkésztetéseket is, amelyek a korai csecsemőkorra, az echoláliára, a nyelv előtti állapotokra vezethetők vissza – és amelyek később például a költői nyelvben bukkannak fel újra. Ez a szint, amely a ritmusok, alliterációk és egyéb intralingvisztikus jelenségek formájában manifesztálódik, a késztetések szintjéhez kapcsolódik, és talán azokon túl a jelölő funkció testi és biológiai szintjeihez. Ezzel kapcsolatban azonban nem szabad elfeledkeznünk a másik szintről, amelyet én „szimbolikusnak” hívok, vagyis a nyelv *stricto sensu* területére a jelek, érzések, szintézis és logika formájában. Franciaországban az egyik jelenlegi irányzat éppen ebben az irányban fejlődik; idetartozik például Piera Aulagnier munkássága, mint *Az értelmezés erőszakossága* (*La violence de l'interprétation*, 1975), amelyben egy nyelv-előtti (*pré-langagier*) érzelmi állapotot feltételez, amit ő piktogramnak nevez, és amelyet bizonyos traumás és regresszív állapotokban, valamint a pszichózisban is felfedezett. Ezek a példák mutatják, hogy a modern klinikai gyakorlatnak, amely nehéz pszichopatológiai esetekkel találja magát szemben (különösen a pszichózis gyógyításánál), figyelembe kellene vennie azokat az infra-lingvisztikus, pszichés műveleteket, amelyek Freud első modelljében megjelennek.

RAI: De ez ellen érvelhetnénk azzal, hogy Freud korai elméleteit korának neurológiai elképzelései inspirálták, amelyek mára már túlhaladottak.

Kristeva: Ez igaz: Freudnak nem volt megfelelő neurobiológiai tudása ahhoz, hogy az agysejtek működésével vagy a szinapszissal kapcsolatos elméleteit finomítsa. Ma már ezekre, és általában az idegrendszerre vonatkozóan sokkal fejlettebb tudással rendelkezünk. Leegyszerűsítve két elmélet létezik: Changeux elektromos elmélete, amely egyfajta idegsejt-térképet feltételez, és a testnedv-elmélet, amely szerint az agy ilyen elektromos térképe mögött egy logikai is meghúzódik, amely a testnedveken alapul, és talán dinamikusabb és fluidabb. Mégis, mindezekben az elméletekben, amelyek modernebbek és kidolgozottabbak Freudénál, továbbra is tátong egy űr abban, amit egyfelől az idegsejtekről, másfelől a nyelvről el tudunk mondani: egy űr a biológiai anyag és a nyelvi (*langagière*) megnyilvánulás között. Így kettős determinációval találjuk magunkat szemben a pszichológiai megnyilvánulások, különösen a pszichiátriai vagy pszichoanalitikus tünetek előtt.

Vegyük például a depressziót. A depresszió bizonyos tünetei antipszichotikumok vagy akár elektrosokk segítségével megszüntethetők, vagyis a mentális működés egy része biológiai szinten kezelhető és korrigálható; de ez nem zárja ki a nyelvi szinten történő intervenciót. A pszichoanalízis még egy biológiai sejtre is hatással lehet.

Például bizonyos értelmezések felgyorsíthatják az agyműködést, a szinapszis irányíthatóbbá válik, és akár a szerotonin szintje is megváltozhat. Más szóval, a jelenlegi modellekben, amennyire tovább finomíthatók, mindig előkerül az a kettős, rétegzett modell, amelyet a korai Freud vázolt fel. Én megpróbálom újragondolni ezt a freudi kettősséget: nem elégszem meg vele, hanem rétegezni, sokszorozni akarom, és a mai helyzetre alkalmazni anélkül, hogy szem elől téveszteném ezt a kettős meghatározottságot, amelyek nélkül az agyműködés egysíkúvá válik: vagy ignoráljuk a jelölőt mint faktort és csak a biológiai szintre fókuszálunk, vagy csak a jelölt szintjével foglalkozunk és ignoráljuk a biológiát. A pszichoanalízis csak úgy aktualizálható, ha figyelembe vesszük ezt a kettős meghatározottságot.

RAI: De hiszen az *Álomfejtés*ben Freud maga is teljesen szakít ezzel a neurológiai érveléssel, nem? Vagy Lacan rosszul értelmezi ezt a művet, amikor azt mondja, hogy a tudattalan szerkezetileg a nyelvhez hasonlít?

Kristeva: Ez a kérdés már továbbvezet minket ahhoz, amit én Freud második nyelvi modelljének hívok; ez nagyon hasonlít ahhoz a strukturális modellhez, amit később Lacan dolgoz ki. Freud lassan jut el ehhez az optimista modellhez – miközben elhagyja a neurológia területét –, amikor a szabad asszociációra alapuló pszichoanalitikus gyógy mód tervét megalkotja. 1892 és 1900 között Freud arra a meggyőződésre jutott, hogy az asszociatív elmesélés segíthet a traumatikus tartalom lefordításában. Azt mondta betegeinek: „Mondja el, mi jut eszébe; asszociáljon szabadon, és mondja el a történetet.” Gyógy módját innentől fogva a narratívára alapozza, és ebből egy újabb nyelvközpontú modell születik.

Ennek a második modellnek két sajátos jellemzője van. Egyrészt a nyelvet tudatelőttés köztes kifejezések alkotják (vagyis a nyelv maga a tudatelőttés), így a tudattalant dominálhatja a tudatos. A nyelv tehát köztes és közvetítő jelenség. Freud számára a nyelv mindig a tudatelőttés szférájában marad. Ugyanakkor képes rá, hogy túllépjen a tudatosságon, mert a tudat és a tudattalan között helyezkedik el. De honnan származik a nyelvnek ez a különleges hatalma, hogy tudatosítson dolgokat? Idézzük csak fel az első modellt: mivel a nyelv heterogén konstrukció, amelyet érzékelések és érzések táplálnak, a testben gyökerezik, a biológiai érzékelésben és tapasztalatokban. Tehát köztes helyet foglal el a tudattalan és a tudatos között; ezért preferálja Freud a nyelven alapuló gyógy módot.

Továbbá ahhoz, hogy a tudattalan uralni tudja a tudatot, a tudattalan modelljét is egyre jobban befolyásolja a nyelvi tudatosság. Freud tehát az *Álomfejtés*ben a nyelv egy olyan definícióját dolgozza ki, amely számára ismerős elméletek elképzelésein alapul: ilyen a tudattalan és a nyelvtan párhuzama, az írásban nyomokban megjelenő korábbi jelenségek – például a nyelvet hieroglifákhoz hasonlítja. Más ezoterikus utalások is megjelennek. Freud bizonyos nyelvészek munkáit is olvasta, elsősorban Karl Abelét, akinek kutatásait felhasználta az „Ősi gyökszavak ellentétes jelentése” („Ober den Gegensinn der Urworte”) című esszéjéhez.

Freud ősi gyökszavak iránti érdeklődésének két fontos aspektusa van.

(1) Meg akarta állapítani a tudattalan logikáját, amely különbözik a tudatostól, például nem ismeri a „nem”-et és az ellentmondást.

(2) Ez a logika azonban Freud szerint nem egyszerűen az analitikus elméleti konstrukciója, és nem az analízishez, a neurotikus vagy pszichotikus patológiához kapcsolódik, hanem általában az emberi természet része. Freud tehát olyan nyelvészeti munkákra támaszkodott – tévesekre is, mint Karl Abelé –, amelyek alapján ezt mondhatta: „Amit ma mondok önnek, az a terápiában jelenik meg, de része az ember örökségének, és a múltban is felfedezhető.” Röviden, Freud racionalizálni próbálja felfedezését, és kitágítani az elgondolható határait nemcsak a patológiában, hanem az emberi létben általában. Az *Álomfejtés*ben a tudattalan logikáját úgy próbálja megérteni, hogy egy primitív nyelvhez hasonlítja.

Lacan ezzel kapcsolatos munkája – különösen az az állítása, hogy „a tudattalan úgy strukturálódik, mint egy nyelv” – pontosan és híven tükrözi Freud ezen második elméletét, és explicit módon fejezi ki annak alapvető célját. Ma sok analitikus gondolja úgy, hogy Lacan értelmezése túl extrém, Freud második elméletét túlzottan elviszi a „lingvisztéria” irányába (Lacan maga használja csúfondárosan ezt a kifejezést saját megközelítésére), és hogy az 1960-as évek strukturalista nyelvészete Lacanon keresztül túlságosan egy véglet felé sodorta Freud értelmezését. Ebben az időben történt, hogy a strukturalista nyelvészet, különösen Jakobson munkássága alapján Lévi-Strauss kifejlesztette a strukturalista gondolkodást. Lévi-Strauss a leszármazási rendszereket és a mítoszokat a fonológiából kiindulva vizsgálta, amely a strukturalista gondolkodók – nyelvészek és mások – számára az alapot jelentette. A tudattalan matematikai képletekre való átalakítása – ahogyan azt a lacani iskola és bizonyos értelemben a mai kognitívizmus teszi – kapcsolódik Freudnak az *Álomfejtés*ben felvázolt nyelvi modelljéhez. Freud ugyanis egy olyan modellt keres – kora nyelvészeti elméletei között, ahogyan ő látta azokat –, amelynek segítségével a tudattalant a tudat kontrollja alá helyezheti. Lacan és a kognitivisták más modelleket keresnek, de ők is úgy vélik, hogy a nyelv és az azzal párhuzamba állított tudattalan megragadható koruk tudományának bizonyos modelljein keresztül.

Freudnak ezt a második nyelvi modelljét „optimista modellnek” hívom, mert akkoriban Freud úgy gondolta, hogy a szabad asszociáció segítségével minden tünetet feltárhatunk, és ennek segítségével minden trauma, ösztönkésztetés, szexuális és pszichés zavar megjeleníthető a nyelv eszközeivel. Ez az optimizmus azonban teret hagy egy másik freudi modellnek is, amely továbbra és rétegzett és heterogén. Ebben arról beszél, hogy az ösztönkésztetések – amelyek nem nyelvi jellegűek –, valamint az elsődleges és másodlagos folyamatok bizonyos logikáknak engedelmessé válnak.

Elsődleges folyamatoknak nevezzük az eltolást és a sűrítést. Például a páciens ahelyett, hogy álmában valami olyasmit látna, ami számára szexuális okokból zavaró vagy nehezen elfogadható – például egy nővel történt traumatikus együttlét –, egy botanikai tanulmányról álmodik. Freud saját híres álmára utalok itt a botanikai értekezésről, amely nagyon tudományos könyv; ennek az álomnak az értelmezése feltárja, hogy egy eltolásról van szó, egy traumatikus szexuális élményről, amely a virághoz és a nőiséghez kapcsolódik.

A sűrítés a metaforához hasonlítható; például összekapcsolunk két jelenséget, az „embert” és a „hajladozó nádszálát”. Amikor Pascal azt mondja: „az ember gondolkodó nádszál”, metaforát alkot. De a sűrítésen keresztül sok álomban az egyik motívumhoz több oneirikus gondolat kapcsolódik, és az álom több gondolata ebben

találkozik. A botanikai értekezés egyszerre eltolás és sűrítés, hiszen ez szimbolizálja az álmodó viszonyát a nőiséghez, a tudományhoz, a publikáláshoz, a kultúrához stb. Az álom egyik eleme tehát sűrítésnek tekinthető, bár itt nem tudatos folyamatról van szó. A másodlagos folyamatok viszont tudatos folyamatok (Freud saját kifejezése), ami alatt Freud a szintaxist, a logikát, az érvelést érti. Az ösztönkésztetések az elsődleges folyamatok szintjén működnek, de később a másodlagos folyamatokban jelennek meg.

RAI: Mondhatjuk-e ennek ellenére, hogy az elsődleges folyamatokban is megjelennek nyelvi jelenségek?

Kristeva: Freud maga is utalt erre, amikor azt mondta, hogy az álmoknak megvan a maguk retorikája és nyelvtana. Erre alapozva Lacan már explicit módon metaforáról és metonímiáról beszél, Jakobson kategóriáit rávetítve a freudi fogalmakra. Ez a második freudi modell fontos továbbfejlesztése. És bár Lacan továbbviszi ezt a gondolatot, hű marad Freud második modelljéhez.

RAI: Tehát Lacan Freud klinikaibb modelljét követi? Hiszen Freud első elmélete inkább neurológiai, és meglehetősen távol áll a neurológia valós, konkrét klinikai tapasztalataitól. Mondhatjuk-e tehát azt, hogy Freud második elmélete közelebb áll saját klinikai gyakorlatához?

Kristeva: Nem hiszem. Freud különböző elméletei egy életmű részei, amely egyben maradt ránk. Ha feltesszük a kérdést, releváns-e napjainkban a pszichoanalízis, ehhez fontos látnunk a gondolat előtörténetét és megnyilvánulását, honnan jön, milyen elemei születtek vagy maradtak el hosszú fejlődése során, amelyek azonban továbbra is hatással voltak rá. Például Freud, a neurológus nemcsak neurológus, hiszen az afáziáról szóló könyvében meglehetősen elhatárolódik Meynert és Wernicke neurológiai elméleteitől.

Freud a különböző neurológiai elméletekre alapozva a nyelv egy olyan modelljét alkotta meg, amely nem rendszer, hanem az ő szavaival élve a nyelv területe, egyfajta mutáció vagy fluiditás. Ezen a területen belül azok a központok, amelyeket a kor neurológusai feltételeztek, nem stabil pontokként funkcionálnak, hanem inkább egyfajta küszöbök, amelyeken keresztül az energiák anélkül haladnak át, hogy az agy beazonosítható zónáin mennének keresztül. Vagyis kialakul egyfajta neurológiai szerkezet, amely a nyelvi (*langagière*) struktúra működése mögött meghúzódik. Ezt a nyelvi struktúrát ráadásul befolyásolja a beszélő és hallgatósága közötti viszony. Innentől tehát „a nyelv rétegzett reprezentációja” kidolgozásában veszünk részt. Ez valamilyen mértékben neurológiailag meghatározott, mégis „nyelvi területet” képez, ahol az energia átalakul és küszöbökön halad át (vagyis nagyon fluid és dinamikus szerkezet). Másfelől, a reprezentációnak ezen a szintjén a szó és a dolog reprezentációját is megtalálhatjuk. Harmadrészt adott egy alany, aki (szükség esetén) birtokában van ennek a funkciónak, de Freud nem beszél róla explicit módon: az első elméletében még nem jelenik meg a szubjektivitás és az alanynak másokkal való kapcsolata (a második elméletében már igen), a rétegzett modell ugyanakkor már ott van. A szubjektivitás fogalma, amely olyan szorosan kapcsolódik a nyelvkoncepcióhoz az *Álomfejtés*ben, csak később áll össze, ahogyan a szabad asszociáció elmélete is. A freudi elmélet később sem foglalkozik az áttétellel, ami elég

meglepő, hiszen Freud alkotta meg a pszichoanalízist mint kezelési módszert, ami a másik emberhez való beszéden alapul.

Vagyis az alany másikkhoz való viszonya alapvető fontosságú. Freud egyértelműen tudatában volt az áttételes kapcsolatnak, sőt – bár ezt gyakran elfelejtik – még a viszont-áttételről is beszél, vagyis arról, hogy még az analitikus is csak akkor értheti meg kliensét, ha helyébe képzeletben magát, és kivetíti rá saját, többé vagy kevésbé traumatikus élményeit, múltját és emlékeit. Ám a kétfajta áttétel ilyen találkozását Freud nem említi explicit módon, és nem is fejleszti tovább; ezt későbbi elméletalkotók, Lacan és elődei teszik majd meg. Ezt a második freudi modellt azonban nem szabad úgy kezelnünk, mintha ez lenne az egyedüli freudi modell. Az az elképzelés, hogy a nyelv a kezelés alapja, és hogy a tudattalan hasonlít a nyelvhez, fontos eleme az *Álomfejtés*nek, de más elemek is megjelennek, például az első vagy akár a harmadik freudi modell nyomai.

RAI: 1912-ben úgy tűnik, Freudot már nem a nyelv érdekli, hanem a törzsfelfejlődés, vagyis az emberiség biológiai és pszichológiai öröksége. Hogyan értelmezzük a filogenetikai eredetmítoszt, amely olyan sok későbbi analitikusnak gondot okozott?

Kristeva: 1912-től vagy 1914-től fordulat áll be Freud gondolkodásában, és ez csak radikálisabbá válik a háború kitörése után, amely komoly következményekkel járt Freud saját pszichéjére. A *Totem és tabu* (1912) ismétlődő tevékenységekkel foglalkozik pszichés reprezentáció nélkül.

Freud egy primitív hordát tételez fel, amely fivérek szövetségén alapul, ugyanis a nők mindig csak a cseretárgy szerepét töltik be; ezek a fivérek részt akarnak kapni a nőkből, de sikertelenül, mert apjuk mindet megtartja magának. Először, hogy megkapják a nőket, a fivérek megölik az apát – innen származik a gyilkolás vágya és ennek a gyilkosságnak a megismétlése. Vagyis az ismétlés kényszere (ez klasszikus freudi terminus) ahhoz a halálösztönhöz kapcsolódik, amely a primitív hordában élő fivéreket motiválja. És azután, ennek a kényszeres ismétlésnek a során megjelenik valami új: a totemlakoma. Az apát megeszik, interiorizálják, és ezáltal orálisan kialakul egy szimbolikus megállapodás: az apai zsarnokság nem zsarnokság többé, hanem autoritás. A fivérek felismerik a törvény létezését.

Innentől már nem a megjeleníthetetlen ösztönről – a halálösztönről és annak erőszakosságáról – van szó, hanem egy szimbolikus egyezményről, amely az emberiség történetében a Homo sapiens megjelenésével esik egybe. Freud azért meséli el a primitív horda történetét, hogy bemutassa: az ember mint társas lény többé nem a zsarnoksággal, hanem az apával, az autoritással azonosul, és ezáltal kialakul a kultúra.

1912-től Freud folyamatosan finomít ennek a mesének a pszichés reprezentációját. A totemlakoma megjelenésével az ölést már nem végrehajtjuk, csak szimbolizáljuk (megjelenítünk magunk számára valakit, akivel azonosulni tudunk), így képessé válunk a gondolkodásra, a beszédre, a logikára – egyszóval a kultúrára. Ezen a ponton már a pszichében vagyunk. Néhány későbbi munkájában Freud új variációt alkot meg erre a pszichés reprezentációra, erre a belső életre, amely a totemisztikus cselekedet pillanatában jelenik meg: a nárcizmust. A nárcizmust tehát megkülönbözteti az autoerotizmustól, és úgy véli, hogy még az Ödipusz-komplexusnál is korábbi jelenség. 1915-ben az ösztönkésztetésekre vonatkozóan nem a „tárgy”, hanem az „alany” szót

használja. Napjainkban sok vita folyik a tudattalan és a pszichoanalízis alanyáról. Freud akkoriban nem használta ezt a szót; énről (Ich), ösztönéről (Es) és felettes énről (Über-Ich) beszél, azonban 1915-ben az ösztönkésztetésekkel kapcsolatban megjelenik az „alany” szó, ugyanis megkülönbözteti az ösztönkésztetés alanyát és tárgyát. Az orális késztetés esetén például az alany én vagyok, a tárgy pedig az a gyümölcs vagy zöldség, amelyet elfogyasztok. Csak ilyen szempontból – mint egyfajta ösztönös megnyílás (*frayage*), amely egy szükséglet kielégítésére készlet – használja Freud az alany/tárgy megkülönböztetést, nem pedig az ösztönkésztetések szempontjából. Később ezt nem fejleszti tovább, hanem új témát nyit. Az úgynevezett első téma, amelyet már az *Alomfejtésben* felvázolt, a tudattalannal, a tudatelőttessel és a tudatossal foglalkozik. A második témában az énnel, az ösztönénnel és a felettes énnel. Az ösztönkésztetésekkel kapcsolatban azonban felmerül alany fogalma: az ösztönkésztetésnek van egy alany-tárgy tengelye, de egy élvezet-kellemetlenség tengelye és egy aktív-passzív tengelye is. Az aktív-passzív tengellyel helyettesíthető be a domináns-dominált tengely, amelyből a szadomazochisztikus kapcsolat kialakul. Ezt a *Metapszichológiában* fejleszti tovább, amely alapvető fontosságú mű a freudi gondolkodás fejlődésében.

Freud 1917-ben jelentette meg a *Gyász és melankóliát*, amely alapmű mindazok számára – köztük az én számomra is –, akiket érdekel a depresszió. Itt mélyebben belemegy az alany és tárgy közötti ambivalencia logikájába. Bár nem vázol fel egy explicit elméletet az alanyról (ezt napjaink pszichoanalízise teszi majd meg), a melankolikus tárgy ambivalenciájáról beszél, vagyis arról, hogy a melankóliát okozó tárgy ambivalens érzéseket kelt: „egyszerre szeretek és gyűlölök valakit”. Ezért nem tudok megszabadulni tőle még akkor sem, ha fájdalmat okoz nekem; magamba zárom, de mivel ő egy ambivalens tárgy, én is ambivalenssé válok. Nem tudom már egyszerűen csak szeretni magam, hanem gyűlölöm és alulértékelem magam, depressziós leszek, és akár az öngyilkosságig is eljuthatok. Freud tehát mélyebben belemegy a szubjektivitás problematikájába, minden oldalon ambivalenciát talál, de nem alkot részletes episztemológiát az alanyra vonatkozóan, és ez problémát okoz.

1920-ban jelenik meg az a gondolat, hogy a halálösztön az életösztön fő mozgatórugója. Az emberben megvan a halálösztön, amely – a közhiedelemmel ellentétben – nem azonos az agresszivitást kiváltó ösztönnel. Az agresszivitás valójában már az erotikának része; amikor megtámadok valakit, ez a támadás Erósznak, a vágyaknak a része.

RAI: Tehát ön nem ért egyet azokkal az analitikus trendekkel – például Klein elméletével –, amelyek a halálösztönt szinte kizárólag az agresszivitással azonosítják?

Kristeva: Ez a halálösztön fogalmának nagyon korlátozott értelmezése. A halálösztön sokkal inkább arról szól, hogy meglazul vagy megszűnik a kapcsolatunk a másikkal, visszatérünk az elszigeteltség állapotába, közel kerülünk a szervesetlen létezéshez, sőt akár a semmihez. Úgy tekintem a halálösztönt, mint például André Green vagy Bion: olyan elszakadásnak, amely a pszichózishoz közelebb álló pszichopatológiákra emlékeztet, a melankóliára és talán az autizmusra, ezeknek pedig nem ugyanaz a mozgatórugója, mint az Erósznak. Az Erósz magába szippant vagy ellök, szeret vagy gyűlöl, de nem szakítja meg a kapcsolatot. Amikor megszakítjuk a kapcsolatot, egy sokkal komolyabb, radikálisabb pszichés szimptomatológiában

vagyunk, amelyben ellökjük a másikat és minden kapcsolódást a nyelvhez és az érzékekhez.

Még ha igaz is, hogy a nyelven keresztül a pszichés működés teljes spektrumához hozzáférhetünk – a nárcizmuson, az alany és tárgy ambivalenciáján, a halálösztönön stb. keresztül –, Freud harmadik elmélete akkor is egy igen érdekes kérdést vet föl napjaink analitikusai számára. Egyfelől szkeptikussá válik: ellenállások jelennek meg, az analízis nem mindig működik, az eredmények nem túl érdekesek, az analitikus gyógy mód nem jut túl messzire, vagyis a módszernek egyértelmű korlátai vannak. Másfelől viszont (és itt mélyebb kétségek merülnek fel) nemcsak a nyelven keresztül közelíthetjük meg a tudattalant, mint a korábbi optimista modellben. Ahogy fokozatosan kialakul az ellenállás, ahogy mélyebben behatolunk a pszichés élet ambivalenciáiba, a melankólia, pszichózis, halálösztön stb. vizsgálatába, szembesülünk azzal, hogy a nyelv is tartalmazhat hallucinációkat és tévedéseket. Lehet, hogy kimondok egy szót, de a hangzása alapján nem arra a tárgyra gondolok, amire utal, hanem valami teljesen másra; ennek a hallucinációnak a hatására elveszíthetem a kapcsolatot a valósággal, megtévedek, félrebeszélék. A nyelv tehát nem feltétlenül az igazságban gyökerezik, akár érzékelésről, akár tudattalan traumáról van szó. A nyelv is tévedhet, és mégis, mindennek ellenére, kénytelenek vagyunk a nyelven keresztül kommunikálni.

Freud tehát felfedezi, hogy a nyelv olyan, mint futóhomokon járni. Lacan később ezt fejleszti tovább bizonyos értelemben – bár mindent függőben hagyva –, amikor a *semblant*-ról, a látszatról beszél. A nyelv a látszat területére vezet minket, ami nem feltétlenül akadály a analízisnek, de analízis során ennek tudatában kell lenni. De most még mindig a filogenetikus mítosznál tartunk. Amikor Freud szembetalálkozik a nyelv által támasztott nehézségekkel, egyre kevesebbet beszél róluk – mint „Az ősvilág és az én”-ben. Itt ahelyett, hogy mélyebben megvizsgálná a nyelv ambivalenciáit, kétértelműségeit és nehézségeit, egyszerűen félreteszi őket és visszatér a primitív ember filogenetikus mítoszához. Amikor ismét felveszi ezt a fonalat, visszatér majd a jégkorszaki helyzethez, a nyelv megjelenéséhez és ahhoz, hogy nehézségek esetén nemcsak az egyéni ellenállásokkal kell foglalkozni, hanem egységben látni az élők világát, az amőbáktól az emberig. Később megjelent munkáiban Freud az emberi történelem egészével foglalkozik, és bizonyos tünetegyütteseket bizonyos történelmi korokkal kapcsol össze. Például nemrég megjelent néhány részlet *A transzferencianeurózis áttekintése (Übersicht der Übertragungsneurose, 1915)* című munkából, amelyben az emberré válás egy bizonyos szakaszával kapcsolta össze a kényszerneurózist, a hisztériát egy másikkal, a pszichózist egy harmadikkal, és így tovább. Még a *Mózes és az egyistenhit*ben is felfedezhetjük azt a szándékát, hogy a filogenetikára való nyitottság segítségével újragondolja az emberi történelmet.

RAI: Az, hogy Freud egy ponton ilyen jelentőséget tulajdonít a filogenetikának, értelmezhető úgy, hogy elfogadja Jung kollektív tudattalan-elméletét?

Kristeva: Nem hiszem. Sok analitikus úgy értelmezi Freud filogenetika iránti nyitottságát, hogy ez egyfajta freudi fikció. Szerintük, mivel akkori állapotában képtelen volt feldolgozni a nyelvhez való kétértelmű viszonyt és az áttétel-viszontáttétel nehézségeit, egy fikcióba menekül, személyes fantáziáit meséli el,

mintegy megmutatandó, hogy még az analitikus is a saját fantáziáival dolgozik. Már a kortársak közül is sokan az elmélet túlzott szubjektivizmusára figyelmeztettek, mintha Freud a saját fantáziáit osztaná meg. Mintha az apa megölésének történetével Freud saját ödipuszi vágyait tárná föl. Talán van ebben némi igazság; és ha csak ennyiről lenne szó, akkor is megemelném a kalapomat Freud előtt, amiért így fel merte tárni, és elemzés tárgyává tenni saját tudattalanját. Mert felmerül a kérdés: mivel elemez az analitikus, mi az eszköze? Csak az elmélet? A retorikai eszközei? Netán a kultúrája? Egyesek szerint az analitikus gyógyítás közben az erogén zónáit mobilizálja. Szerintem pedig a saját tudattalanját elemzi; de ehhez az kell, hogy az történet formájában a rendelkezésére álljon. Az analitikus tehát az adott kapacitásával elemez, narratív formába öntve saját fantáziáit. És Freud itt erre mutatott példát, az emberiség történetét próbálta felvázolni, amelyre saját vágyait vetíti ki. Ez az egyik lehetséges magyarázat, miért lépett a filogenetika a nyelvi elméletek helyébe.

De én másképp értelmezem a helyzetet: szerintem Freud a külső pszichével szembesül. Bebizonyította, hogy nem szükséges a pánpszichizmusba bezárkózni, és hogy kiterjeszthetjük a gyógymódot egy másik dimenzióba, amelyet „filogenetikának” nevezett el, kora tudományos elméletei alapján, és amely legalább annyira lenyűgözte, mint Abel vagy más nyelvészek munkássága. De amit mondani akart, az megragadható Nietzsche „monumentális történetírás” vagy Heidegger „létező”-fogalmával. Freud nem akart megrekedni a pánpszichizmusban, egy szűk egygenerációs keretben; azt akarta, hogy az analitikus vegye figyelembe a „létezőt”, a külső pszichét. Sajnos sok későbbi analitikus letért erről az útról, bár Lacan visszautalt rá, csak nem fejlesztette tovább, amikor a beszélő lényt „*parlêtre*”, „beszédlény” névvel illette, ezzel Heidegger nyomdokaiba lépve. De nekünk még tovább kell mennünk, és figyelembe venni a külső pszichét a pszichológiai vizsgálatok során. Kénytelenek vagyunk kortárs szimptomatológiákat követni, hiszen klienseink nyilvánvalóan a nyelv útján kommunikálnak velünk; de – ha fel akarunk emelkedni a kortárs szimptomatológia szintjére – a nyelven keresztül egy biológiai jelenséget közvetítenek felénk, és azon túlmenően a „monumentális történetírást”, a heideggeri Historialét.

Hadd mondjak egy példát arra, hogyan lehet egyszerre figyelemmel lenni erre a három modellre: 1) a biológiaiakra 2) a Lacan által is képviselt „nyelv mint struktúra” modellre és 3) a külső pszichére (ahogyan a Létező és – bár esetlen, de szimptomatikus módon – a filogenetikai eredetmítosz elvezet hozzá).

A példa saját klinikai tapasztalatomból származik. Bulimiás betegemet hányásrohamok gyötrik, életveszélyes állapotban van. Néhány ülés után a tünetei megszűnnek; ekkor egy hagyományosabb típusú analízisbe kezdünk, amelynek során nyugodtabban tudja rekonstruálni saját történetét és szabad asszociációkkal dolgozni. (Freud az ilyen asszociációkra alapozta azt az elméletét, hogy a nyelv a gyógy mód megélt tapasztalata – ezt hívom én a második vagy optimista modellnek.) Az analízisnek ebben a szakaszában, amit én az optimista nyelvfelfogással kapcsoltam össze, a kliens elmesélt egy álmot, ami valójában inkább fedőemlék. Nem emlékszik rá pontosan, de mintha a tengerhez utaztak volna a szüleivel; a hálószobájukban találja magát, mert az egész család egy szobában aludt a szálláson, és szemtanúja lesz az ősjelenetnek (születési szexuális aktusának). Számára azonban ez a jelenet megélhetetlen,

mert két azonosulási mintát kínál egyszerre, a férfit és a nőt. Nagy nehézségébe kerül függetlennek lenni és szexuálisan elkülöníteni magát, és ebben a jelenetben egy szexuális katasztrófával szembesül. Ő saját maga mindkét szülője egyszerre, nem tud választani közöttük. És ennek az álomnak az emléke – vagy ez a fedőemlék –, amelyet az ülés során a nyelv segítségével mesél el, a lehetetlenség és az eltűnés állapotába sodorja. Mindehhez hozzájárul, hogy azóta már normalizálódott az élete, sőt (az analízisnek köszönhetően) szexuális partnert is talált, ám szembesül azzal, hogy partnere nagyon hasonlít az anyjára. Újabb konfliktus jelenik meg tehát: szexuális kapcsolatra lép egy olyan férfival, aki egyszerre az anyja is – ezt biszexualitásában elviselhetetlennek tartja.

A nyelv tehát felszínre hozott egy traumát, amely ennek a bulimiás betegnek a pszichés rendszerében dekompenzációhoz vezetett. Képtelen lett asszociálni. Hosszú ülések következtek bármilyen verbalizáció nélkül, egyfajta kábulatban, mintha elértünk volna egy infraverbális szintet, az ösztönkésztetések szintjét, amely közel áll az első freudi modell energiatöltéseinek biológiai állapotához; egy olyan szintet, amely képtelen továbblépni a szimbolizáció felé. Megkímélem önöket a hosszú terápia részleteitől. De megemlítenék két eszközt, amelyet használtam, és amelyek rezonálnak a korábban felvázolt három modellel. Az első az volt, hogy az érzékelésről beszéltem neki, mintegy helyettesítőként. Beszéltem az egyedüli pszichés állapotokról, amelyeket meg tudott élni. Képtelen volt beszélni, csak evett és hányt; számára ez azt jelentette, hogy megtölti, majd kiüríti önmagát, ami nagyon archaikus, ösztönszerű cselekedet, a nyelv bármilyen megjelenése nélkül. Tehát elmondtam neki, hogyan képelem el azt, amit evés közben érzékelt: édeset, sósat, kellemeset, undorítót... Érzékelések teljes skáláját térképeztük fel, amiben fokozatosan ő is egyre jobban részt vett. Az érzékelések megnevezésén keresztül tehát megpróbáltam először eljutni egy infra-lingvisztikus, érzékelés szintű tapasztalathoz, majd egy szenvedő, sötét, megnevezhetetlen testhez. A másik gyógy mód a második értelmezéshez kapcsolódik: a hányásrohamok, amelyeket a gyerekkori utazás emléke indított el a kliensben, a saját élettörténetével is kapcsolatban álltak. A kliens ugyanis az egyetemen korábban Céline *Halál hitelbe (Mort à crédit)* című regényét tanulmányozta, amelyben van egy szörnyű hányásjelenet; ezt *A rettenet hatalma (Pouvoirs de l'horreur)* című könyvemben én is elemeztem. Ez a jelenet sokkoló ábrázolása az anyai elutasítás borzalmas hatásának: a narrátor lehányja saját anyját, mert a hányás erőszak. Itt előjön az az ösztönkésztetés, amiről korábban beszéltünk: vajon pusztán erotikus és agresszív? Vagy továbbmegy ennél, és mindkettőt megszünteti? Azt mondtam a kliensemnek, hogy amikor ezekről a hányásrohamokról beszél, gondoljon Céline-nel kapcsolatos kutatására. Ez a felidézés, amely nem pusztán az érzékelés vagy pusztán a nyelv szintjén történt, a történelmet jelenítette meg, az extra-pszichés szintet, amely az énen/énképen kívül zajlott, sőt saját élettörténetén is kívül, a kultúra történetében, sőt Céline-en keresztül a történelem minden szintjén. Céline jelentős figura volt a populáris irodalom történetében, ugyanakkor kapcsolatban állt a francia fasiszta mozgalommal, és írt durván erőszakos antiszemita pamfleteket és hasonlókat is. Céline neve körül tehát egy teljes történelmi konfliktus sűrűsödik össze és alakul át, így Céline nevének említése segítette a kliensnek, hogy valamivel kijjebb jusson saját pszichés börtönéből. Írni kezdett – eleinte nagyon tömény, elliptikus verseket, amelyek kicsit megnehezítették számára a gondolatok összekapcsolását, így nem tudta könnyen és rugalmas transzpozíciókkal

feltárni a tudattalanját. Ezért feladta a versírást és áttért a novellákra, amelyek jobban illettek pszichés élete meglehetősen kötött és strukturált fejlődéséhez. Ebből kiindulva a pszichés élet néhány olyan dimenzióját érintettük, amelyek ha nem is nyúlnak vissza az emberiség őskorába, de történelmi tapasztalatot nyújtanak – talán nemcsak a hétköznapi értelemben vett történelem, hanem a Historiale szintjén is. Mindenesetre ez a gyógyulás helye; mert ha valaki kizárólag a két alany közötti térre koncentrál, nem fogja meglátni mindazt az ösztönző gazdagságot, amely Freud felfedezésének alapját adja.

Béres-Deák Rita fordítása

Charlotte Balkányi

A verbalizációról*

Noha első látásra úgy tűnhet, hogy a verbalizáció fogalma nem kap gyakran említést a pszichoanalitikus irodalomban, valójában a pszichoanalízis elméletének lényegéhez tartozik. Freud azonosította a verbalizáció funkcióját, és ő mutatott rá a lelki működésben betöltött szerepének jelentőségére. A „verbalizáció” kifejezés azonban a legutóbbi időkig nem jelent meg a pszichoanalízis fogalomrendszerében. Freud nem tette verbalizáció tárgyává a fogalmat. A német nyelvben nem létezik megfelelője a „verbalizáció” szónak. Freud ismerte ugyan a kifejezést, mégsem használta. Erre később még visszatérek.

Amennyire meg lehet állapítani, Robert Fliess (1949) használta elsőként a verbalizáció kifejezést pszichoanalitikus összefüggésben. Igaz ugyan, hogy Fenichel is használja a szót „A neurózis pszichoanalitikus elmélete” című tanulmányában (Fenichel, 1945), de pusztán leíró értelemben. Amikor a szűkebb értelemben vett verbalitásról ír, Fenichel továbbra is beszédként utal rá. Fliess tanulmánya bevezető soraiban a beszédtevékenységet úgy határozza meg, mint a „verbalizáció egy megkülönböztetett szakaszát”, később azonban figyelmen kívül hagyja ezt a megkülönböztetést. Miután bevezette a verbalizáció fogalmát a pszichoanalízis fogalomrendszerébe, Fliess felfedezte, hogy Ella Sharpe „Metafora” című érdekesítő tanulmánya („Metaphor”, 1940) nem csupán a beszéd és a nyelv, hanem a verbalizáció jelenségeit is vizsgálat tárgyává teszi. Erre világosan rámutat Fliess az említett tanulmány 1950-ben megjelent második kiadásához írt előszavában. Maga Sharpe nem használja a kifejezést 1940-ben megjelent írásában. 1937-ben Édouard Pichon rávilágított a beszéd és a gondolkodás összefüggésére. Művei igen értékes elméleti és terápiás megfontolásokkal szolgálnak a verbalizáció problémájára vonatkozóan, melyre ő „a pensée linguistique-spéculative” (nyelvi-spekulatív gondolkodás) kifejezéssel utalt (Borel-Maisonny és Pichon, 1937; Pichon, 1936).

1949 óta egyre elterjedtebbé válik a verbalizáció kifejezés használata. Számos szerző helytelen módon továbbra is leíró értelemben, a beszéd szinonimájaként használja a szót. Más szerzők munkái jelentősen hozzájárultak a gondolkodás, illetve a beszéd jelenségeinek megértéséhez, ugyanakkor nem szenteltek külön figyelmet a verbalizációnak. Mindeközül Anny Katan (1961) az egyetlen pszichoanalitikus, aki a verbalizációt mint énfunkciót tette vizsgálat tárgyává. Magam nem ismertem a szót,

---

* Eredeti megjelenés: Charlotte Balkányi: On Verbalization. *International Journal of Psycho-Analysis*, 1964, 45: 64-74.

mielőtt Angliába költöztem. Ez az oka annak, hogy „Egy dadogó lány pszichoanalízise” (Balkányi, 1961) című tanulmányom angol nyelvű kiadásának előkészítése során nem kívántam változtatni a 1948-ban írt eredeti szöveget, melyben a következőképpen fogalmaztam meg a dadogás lényegét: „E zavar a tudatelőttés, az érzelmek szavakba öntésének zavara.”

A beszéd és a verbalizáció nem azonos fogalmak. A beszélő közvetlenül a tényleges beszédet megelőzően, a másodperc töredéke alatt verbalizálja a gondolatait. A beszédtevékenység első szakasza a verbalizáció, a beszéd csupán a második. A hallgatóban egy ugyancsak két szakaszból álló folyamat megy végbe fordított irányban: először hallja a beszédet, majd deverbalizálja a hallott szavakat¹ (Penfield és Roberts, 1959). A deverbalizáció nonverbális elemekkel dolgozik: a hallott szó érzelmi választ vált ki és emlékképeket idéz fel. A beszéd és a hallás, valamint a verbalizáció és a deverbalizáció képezi a dialógus két síkját, melyeken minden párbeszéd, így a páciens és az analitikus párbeszéde is zajlik.

A beszéd a verbalizációnál tágabb fogalmi kategória. A beszéd egyfelől az érintett erogén zóna működéséhez kapcsolódó teljesítmény, másfelől a kommunikáció eszköze. A verbalizáció a személyiség egyik funkciója, intrapszichikus funkció. A jelen tanulmányban nem foglalkozom a beszéddel. Ugyancsak mellőzöm a verbalizáció bizonyos kérdéseit, úgymint a verbalizáció és az ösztönfejlődés közötti kapcsolatot, valamint a verbalizáció és a kommunikáció viszonyát. A tárgyalt jelenségek körülhatárolása magától értetődő módon mesterséges megkülönböztetéseken alapul. Tanulmányom funkcionális szempontból vizsgálja a verbalizációt, azt az énfunkciót, melynek révén készítéseinket szavakká formáljuk. Amellett érvelek, hogy a verbalizáció metapszichológiáját maga Freud dolgozta ki. Rávilágított, hogy a lelki apparátus mely tartományában zajlik a verbalizáció, valamint leírta működésmódját és a lelki energiaháztartásban betöltött szerepét. Freud e metapszichológiát nem valamely meghatározott művében fejti ki, hanem egész munkásságán végigvonul a gondolat, 1891-től egészen 1938-ig.

A verbalizáció problémája azért kerülhette el mindeddig a legtöbb pszichoanalitikus figyelmét, mert a klinikai anyag általában nehezen tehető elméleti vizsgálódás tárgyává. Az analitikusok magától értetődőnek tekintették, hogy minden páciens képes a verbalizációra, holott ez nem minden esetben igaz. A pszichoanalízis mind mostanáig nem tárta fel a patológiás verbalizáció tüneteit, annak ellenére, hogy maga Freud megnyitotta a tünetek megértéséhez vezető utat: egyfelől a skizofrénia esetében behatóan foglalkozott a verbalizáció patológiájával (Freud, 1915/1997), másfelől Emmy v. N esettanulmányában elemezte a patológiás beszéd és verbalizáció jelenségeit (Freud, 1895/1998, 2003]; Glauber, 1958).

A patológiás verbalizáció tanulmányozására legalkalmasabb klinikai anyagot az ún. beszédserült páciensek esetei szolgáltatják, akik a beszéd, illetve verbalizáció valamely zavarától szenvednek. A pszichoanalízis csekély figyelmet szentelt az ilyen eseteknek, mivel – éppen a verbalizáció zavara miatt – nem kínálnak megfelelő tárgyat az analitikus megközelítés számára, így van ez az afáziás és a süketnéma páciensek

---

¹ Az olvasás esetében a folyamat kiegészül egy megelőző szakasszal, így a közreműködő mechanizmusok sorrendje a következő: írott szóforma látványa – hangalak felidézése – szó deverbalizációja.

esetében, illetve a klasszikus pszichoanalitikus terápia eredménytelennek bizonyul, például a dadogás kezelésében. E nehézségek ellenére tanulmányom az említett zavarokban szenvedő páciensekkel szerzett terápiás tapasztalatokon alapul.

A verbalizáció kifejezés Hughlings Jacksontól származik. Az agy kettős természetéről („On the Nature of the Duality of the Brain”, 1874) szóló művében Jackson a következőt írja: „A verbalizáció fogalma, amely a szavak használatának minden lehetséges módját magában foglalja, azt feltételezi, hogy a verbalizációhoz mindkét agyfélteke egyaránt hozzájárul.” (Jackson, 1958, 132.) Az agy megbetegedéséből származó beszédzavarokról („On Affections of Speech from Disease of the Brain”, 1878-1879) írott munkájában pedig a következőt állapítja meg: „A verbalizáció szóval leírható folyamat két részből áll, melynek második »fele« a beszéd.” (Jackson, 1958, 164.) Nehéz megállni, hogy ne idézzek két mondatnál többet ezekből a művekből, annál is inkább, mivel Jackson egész munkássága alapvető jelentőséggel bír a pszichoanalitikus megközelítés szempontjából. Freud (1891) hangsúlyozta, hogy a beszédet érintő patológiák vizsgálatában Hughlings Jackson elméletére támaszkodott. Maga is idézett a fentebb említett 1878-as tanulmányból, melyben Jackson a verbalizáció fogalmát értelmezi. (Freud, 1891, 56.; Jackson, 1958, 156.) Ez bizonyítja, hogy Freud ismerte a fogalmat. Közbevetőleg megjegyzem, hogy feltehetően azért nem használta a kifejezést, mert jobban érdekelte a folyamatok dinamikája, mint a passzív fogalmak kidolgozása. Az *afáziáról* (1891) szóló munkájának angol nyelvű kiadásához írt előszóban Stengel Freud általános vonásaként említi ezt a sajátosságot. Freud utolsó neurológiai monográfiája abban az időben jelent meg, amikor első esettanulmányát írta a hisztériáról, melynek alanya történetesen egy dadogásban szenvedő páciens volt. Abban az évtizedben, amely tanúja volt Az *afáziáról* (1891), a *Tanulmányok a hisztériáról* (Freud, 1895/1998, 2003]) és az *Álomfejtés* (Freud, 1900/1997) megjelenésének, a verbalizációra vonatkozó anatómiai, fiziológiai és neurológiai tudással felvértezett Freud feltárta e működés pszichológiai vonatkozásait, és kidolgozta a pszichoanalízis módszerét, melynek közvetítő közege a verbalizáció és a beszéd.

A tudattalanra vonatkozó megfigyelések szolgáltatják a verbalizáció vizsgálatának keretét. Elnézést kérek az Olvasótól, hogy tanulmányomban felidézem a pszichoanalízis már ismert alaptételeit. Nem veszem sorra az elmélet fejlődéstörténetének minden állomását, csupán az *Álomfejtés*ben bemutatott megközelítést egészítem ki újabb megfontolásokkal, ahol ez indokolt.

Az *Álomfejtés*ben Freud a reflex működéséhez hasonlóan képzelel el a lelki apparátus működését. Minden késztetés kiindulópontja a tudattalan, vagyis a lelki apparátus érzékleti benyomásokat felfogó tartománya. A kielégülésre törekvő késztetés intenzitása egészen addig emelkedik, mígnem mozgásban érvényesül. Ezen a ponton az addig tudattalan késztetés tudatelőttés minőségre tesz szert. A tudatelőttés minőséget a verbalizáció biztosítja a késztetés számára. Amíg a késztetés tudattalan, csupán feszültséget érzünk, nem ismerjük fel a késztetés tartalmát. A tudatelőttés minőség teszi lehetővé, hogy felismerjük a késztetést. A késztetés tudatelőttés minőségét a verbalizáció biztosítja, amely lehetővé teszi a tudatos gondolkodást és cselekvést. Freud „A tudattalan” (Freud, 1915/1997) című művében így ír: „A tudattalan tartomány tartalmazza a megszállt tárgy-képzeteket [...] a tárgy-képzet

hiperkatexis eredményeként tesz szert tudatelőttés minőségre, azáltal, hogy összekapcsolódik a neki megfelelő szó-képzettel. Feltehető, hogy a hiperkatexis teszi lehetővé a magasabb rendű pszichikus szerveződés kialakulását, illetve azt, hogy az elsődleges folyamat átadja helyét a tudatelőttésre jellemző másodlagos folyamatnak.” (Kiemelés tőlem.) A tudatelőttés tehát verbalizáció eredménye, illetve verbalizáció révén tesznek szert a tudattalan lelki tartalmak tudatelőttés, majd tudatos minőségre. Freud ebben a keretben értelmezte a szavak jelentőségét a verbalizációt vizsgáló minden művében, *A pszichoanalízis foglalatával* (Freud, 1940) bezárólag.

A pszichoanalízis foglalatában (Freud, 1940) azonban bizonyos mértékig módosította nézeteit. Fenntartotta azt az állítását, hogy az énbén zajló folyamatok verbalizáció eredményeként tudatosulnak. Ugyanakkor látszólag feladja a tudatelőttés keletkezésére vonatkozó, fentebb idézett tételét, amikor a következőt állapítja meg *A pszichoanalízis foglalatában*:

„Tévedés lenne azonban arra következtetni, hogy a nyelvi emléknymokhoz fűződő kapcsolat a tudatelőttés minőség előfeltételét képezi – ez utóbbi sokkal inkább független az említett előfeltételtől. [...] Mindazonáltal a tudatelőttés, amely egyfelől összeköttetésben áll a tudatossal, másfelől nyelvi emléktöredékekhez kapcsolódik, sajátos minőségnek tekinthető. [...] Bizonyítékul szolgál erre vonatkozóan az a tény, hogy az én és különösen a felettes-én tartalmainak jelentős része – annak ellenére, hogy e tartományok kétségtelenül tudatelőttés természetűek – többnyire tudattalan marad a szó fenomenológiai értelmében. Ennek okára vonatkozóan nincsenek ismereteink.”²

A verbalizáció szerepét érintő látszólagos ellentmondás véleményem szerint két megfontolás fényében feloldható. Egyfelől a verbalizáció fogalma kiterjeszthető. A másik szempontra maga Freud mutatott rá. *A pszichoanalízis foglalatában* hangsúlyozza, hogy a három pszichikus minőség természete semmiképp nem tekinthető állandónak vagy abszolútnak. A kvalitatív megközelítés magában foglalja a tudattalan és a tudatelőttés közötti átmeneti minőségek lehetőségét. Ennek megfelelően feltételezhető, hogy a szó-képzet megszállását megelőzi egy olyan pillanat, amikor a lelki energia a figyelemben összpontosul. A lelki apparátus ekkor a készenlét állapotába kerül: nem cselekszünk, nem gondolkodunk, lelki energiánk csupán a figyelem feszültségében érvényesül. Figyelmünk a tudattalanra irányul, melyből a szó-képzet felmerül. E néma készenlét állapota az a „sajátos tudatelőttés minőség”, mely azonnal átadja helyét az emlékezetünkben őrzött szó-képzetnek, amennyiben valamilyen jelentést kívánunk közölni. Ez az a pillanat, amikor a tudattalanból felmerülő készlet energiáját felveszi a szó – a készlet verbalizációban érvényesül.

A szavakat ugyancsak tudattalanul őrizzük emlékezetünkben. Ez esetben a hallott szavak emléknymairól van szó. Eredetükben a tudatelőttés minőséget képviselik, mivel a hallás tudatelőttés folyamatai révén sajátítjuk el őket a környezetünktől. A beszélő minden pillanatban magában ismétli azt, amit a környezetétől korábban, a beszédtanulás során elsajátított. A figyelme most befelé, a belülről érkező szóra

---

² Az idézett szövegrész angol nyelvű fordításának alapjául az *Abriss der Psychoanalyse* című német nyelvű eredeti mű szolgált, mivel az idézett szövegrész egyik mondatának angol nyelvű fordítása némileg pontatlan.

irányul, míg annak idején külső figyelem révén tanult meg beszélni, a hallás közvetítette számára környezete verbalizációit.

Ismeretes, hogy a fejlődés során jelentős idő telik el a beszéd megértésének és a nyelv aktív használatának megjelenése között. Az én és különösen a felettes-én tartalmi közül azok maradnak tudattalanok, melyeket a preverbális korban lévő gyermek abban az időszakban sajátít el, amikor már többé-kevésbé érti mások beszédét, de maga még nem képes a beszédre. Legvilágosabban a felettes-én esetében nyilvánul meg ez a folyamat, melyet a következő eset szemléltet: Egy 18 hónapos fiú, aki korához képest igen fejlett beszédkészséggel rendelkezett, de még nem volt szobatiszta, bepisilt. Édesapja, miközben a pelenkáját cserélte, de fél füllel még az imént a család többi tagjával folytatott beszélgetésre figyelt, így szólt a fiúhoz: „Nagypapa soha nem pisil be, ő soha nem csinál ilyet.” Egy héttel később a kisfiú felalá lépdelt a kertben, és ezt ismételte: „ő soha nem csinál ilyet” – pontosan ugyanazzal a szigorú hanghordozással, ahogy az apjától hallotta. Újabb két hét elteltével, a bilin ülve újra elismételte: „ő soha nem csinál ilyet”. Megnyilatkozása nem önállóan megfogalmazott kijelentés, csupán asszociáció. A szülők legérzelemtelibb megnyilatkozásai a tiltás, a dicséret, a dorgálás és a vigasztalás, mint a „hagyd abba”, „jó fiú”, „csúnya lány”, „ő soha nem csinál ilyet” stb. A gyermek egészes emléket őriz az érzelmet kiváltó helyzetről, az elhangzott szavakkal együtt. Csak sokkal később kezdi aktívan arra használni a hallott szavakat, hogy közléseket tegyen velük. Addig is szorgalmasan építi énjét és felettes-énjét a cselekvő, dorgáló, vigasztaló szülő vonásaival való tudattalan azonosulás révén, melyekről a preverbális időszak érzelmetli helyzeteiben szerez tapasztalatot. A szóban forgó készség lassan kibontakozó fejlődés eredménye. A gyermek figyelmét először jobbra a szavakhoz társuló hanglejtés köti le, majd lassanként érezni kezdi, hogy jót vagy rosszat jelentenek, és végül késszé válik arra, hogy reagáljon a szavak által közvetített jelentésre.³ A verbalizációk jelentését csak tudatelőttés módon észleli.

A verbalizáció fogalma szükségképpen magában foglalja a deverbális fejlődését. A verbalizáció éppúgy feltételezi a deverbális mechanizmusait, ahogyan a beszéd feltételezi a hallást. A verbalizáció fogalmának ilyen kiterjesztését igazolják mind a normális fejlődés menet eseményei, mind a süketnémák vizsgálata során nyert tapasztalatok. A hallás hiánya nem csupán a beszéd elsajátítását teszi lehetetlenné: a süketnémák gondolkodása az álmokhoz hasonló, fogalmaik differenciálatlanok, felettes-énjük végtelenül kezdetleges. Mindezek a patológiás sajátosságok azonban következményesek, ily módon befolyásolhatók, de csak annyiban, amennyiben a süketnéma verbalizációs készsége oktatással fejleszthető. A verbalizáció tanítása rendkívül bonyodalmas, mivel a hallást csak nagyon korlátozottan képes pótolni a többi érzékleti modalitás. Ennek oka a beszédben részt vevő funkciók szerveződésében rejlik. Normális esetben e funkciók egységes egészet alkotnak, amely a beszédprodukción és a beszédértést szolgáló rendszert egyaránt magában foglalja. Az afáziáról szóló műve végén Freud egy ábrával szemlélteti az afáziával kapcsolatos kutatások néhány pszichológiai vonatkozását. Egyebek mellett

³ A jelentés megértése hosszú ideig bizonytalan. A gyermek ugyanakkor a hallott beszédhangok füzereit önkényes jelentéssel ruházza fel. Egy-egy hangsor ily módon a gyermeki fantázia által teremtett személy hordozójává válhat, s az így teremtett név „átmeneti tárgyként” szolgálhat (Winnicott, 1953).

rámutat, hogy „a szó-képzet az érzékleti aspektusával (a hangalakjával) kapcsolódik a tárgy-képzethez” (Freud, 1891). Ezt az állítást harminc évvel később dolgozta ki pszichoanalitikus keretben *Az ősvalami és az én* című munkájában (Freud, 1923/1991). Isakower (1939) felismerte a hallás jelentőségét a verbalitás működésében. Bár nem értek egyet Isakower érveivel, melyekkel alátámasztani kívánja elméletét, gondolatmenetének végkövetkeztetése helytálló: a hallás és a felettes-én összefügg egymással. Hozzátenném azonban, hogy ez a kapcsolat közvetett módon, a verbalizáción keresztül jön létre (amely magában foglalja a hallott szavak deverbalizációját). A hallás mechanizmusa a verbalizáció szerves részét képezi. Azt is mondhatjuk, hogy e tekintetben kiemelt jelentőséggel bír, ám csak annyiban, amennyiben a hallórendszer hozzájárul a beszédhangok észlelésére szolgáló pszichofizikai rendszer működéséhez.

A verbalizáció ily módon kiterjesztett fogalmára alapozva megfogalmazható az a feltevés, hogy a gondolkodás pillanatról pillanatra a szavak katexise révén tesz szert tudatelöttes minőségre, valamint hogy fejlődéstörténetileg a tudatelöttes a verbalitás fokozatos fejlődésének eredménye. E feltevést szem előtt tartva úgy vélem, hogy Freud tételeinek módosítása sem ellentmondást, sem korlátozást nem jelent. Érdeemes újra felidézni „A tudattalan” korábban idézett részletét: „A tárgy-képzet hiperkatexis eredményeként tesz szert tudatelöttes minőségre, azáltal, hogy összekapcsolódik a neki megfelelő szó-képzettel.” Más szóval a tudatelöttes akkor alakul ki, amikor a gyermek összekapcsolja a tárgy-képzetet a hallott vagy felidézett szó jelentésével. A verbalitás hosszú fejlődés eredménye, amely a nyelvi kifejezés készségének szempontjából preverbálisnak tekinthető korban kezdődik, és valamikor a latencia során ér véget.

Ez a preverbális időszak, amikor a gyermek többé-kevésbé képes a deverbalizációra, de még nem képes a verbalizációra, megközelítőleg egybeesik az orális és az anális szakasz közötti átmenet időszakával. Egyes esetekben túlnyúlhat az anális szakasz végén. A szűkebb értelemben vett orális szakaszban a gyermek nem verbalizál, és e szakasz korai időszakában nem létezik tudatelöttes. Az elemi érzelmek észlelése és kifejezése nem verbalizáción keresztül valósul meg, ezért olyan intenzívek ezek az érzelmek. Verbalizációjuk csak később jelenik meg a fejlődés során. Minél nagyobb kapacitással rendelkezik valaki az érzelmek verbalizációjára, annál kiegyensúlyozottabb lelki ökonómia jellemzi. Katan (1961) ezt az összefüggést bontotta ki tanulmányában. Mint említettem, a jelen tanulmány keretein belül nem vállalkozhatom az ösztönfejlődés és a verbalizáció összefüggésének vizsgálatára. Mindazonáltal szeretném hangsúlyozni, hogy a verbalitás nem jelenik meg az orális szakaszban, és hogy a tudatos korábban jelenik meg, mint a tudatelöttes. Freud világossá tette ezt *Az ősvalami és az én* című művében, a gondolatok és érzések tudatosulása kapcsán. „A különbség abban áll, hogy míg a tudattalan gondolatok csak összekötő elemeken keresztül érhetők el a tudat számára, addig az érzelmekre, melyek közvetlen módon érik el a tudatosságot, ez nem érvényes [...] az érzelmek vagy tudatosak, vagy tudattalonok” (Freud, 1923/1991). Úgy vélem, ez a különbségtétel összefüggésbe hozható Bion (1962) gondolkodásról alkotott elméletével. A tudatelöttes és a verbalizáció normális fejlődésmenet során megfigyelhető késleltetett megjelenése a felelős azért, hogy a korai orális frusztrációkból eredő traumák nem hozzáférhetőek a gondolkodás számára. A nyers érzelmi impulzusok és a hallucinatorikus képzetalkotás jelen vannak ugyan a tudattalanban, de tudatelöttes

verbalizáció hiányában nem áll rendelkezésre a gondolkodás funkciója – azok az eszközök, melyek lehetővé tennék az energia megkötését.

A verbalizáció mechanizmusainak fejlődését a tudatelőttés minőség jellemzi. Normális körülmények között a gyermek gyorsan, pontosan és könnyen elsajátítja ezeket a mechanizmusokat. Hibák azonban előfordulnak. Az elszólások a verbalizáció pillanatnyi zavarának, a tudatelőttés rövidzárlatának tekinthetők (Freud, 1904 [1994]).

A tudatelőttés verbalizáció érésének menete nem oly mértékben kötött, ami kizárná a patológiás működés lehetőségét (Hartmann, 1939). Bizonyos lelki zavarok esetében a verbalizáció patológiás működése a fő tünet. Ilyen eset a dadogás. Ha csak a megfigyelhető tünetre, magára a dadogásra összpontosítunk, mindössze annyi állapítható meg, hogy a beszédtevékenység, a száj erogén zónájának működése zavart szenved. Ez önmagában helytálló, ám csupán töredéke az igazságnak. Az akadozó beszédben a verbalizáció akadozása nyilvánul meg, a verbalizáció mechanizmusainak zavara áll a dadogás hátterében. A gyermek szavakkal végzett tudatelőttés műveletei töredezetek. Vajon mi zajlik eközben a dadogó gyermek pszichéjében? Úgy vélem, minden egyes elakadás pillanatában a topografikus regresszió jelensége játszódik le.

Az *Álomfejtés*ből tudjuk, hogy alvás közben a tudatelőttés folyamatok gátlás alatt állnak. A tudattalanból felmerülő készletést ilyenkor az alvó személy nem képes verbalizálni, ezért az visszatér a tudattalanba. Ez a visszafelé ható folyamat a topografikus regresszió. A tudatelőttés nem formálja át a készletést logikus gondolattá. Helyette képi formában jelenhet meg a gondolat a regresszió következtében. Az alvó személy a verbalizáció közvetítése nélkül formálja meg a felmerülő gondolatot, a tudattalanban kialakuló képek formájában, miután nem képes azt szavakba önteni (Freud, 1900/1997). Egy ehhez nagyon hasonló folyamat áll a dadogás hátterében. A dadogó személy egy olyan készletést vagy belső képet tapasztal, melyet nem képes szavakkal megragadni, de még pontosabb, ha azt mondjuk, hogy nem találja a megfelelő szavakat. A háttérben álló mechanizmus azonos: a tudatelőttés gátlás alatt áll. A különbség annyi, hogy az alvó személy esetében az alvás gátolja a tudatelőttés működését, míg a dadogó éber. A dadogó személy tudatelőttése nem teljesen működésképtelen, csupán zavart szenved a működése. Nem képes kellően gyorsan, könnyen és pontosan rátalálni a megfelelő szavakra. E zavar okát sikerült azonosítani a gyermeki pszichoszexuális fejlődés folyamatában, de ehelyütt nem foglalkozhatok bővebben ezzel a kérdéssel.

Abban a pillanatban, amikor a dadogó személy érzékelhetően elakad a beszédben, a következő intrapszichikus folyamat játszódik le benne: a tudattalanból felmerülő készletés energiája a tudatelőttés irányába áramlik, a lelki apparátus a készenléti feszültség állapotába kerül – a szó hangalakja azonban nem válik hozzáférhetővé. A készletés ezért visszatér tudattalan állapotába, érzés vagy kép formáját ölti. Mint ismeretes, a regresszió következtében felbomló gondolataink az eredeti tudattalan tartalmak formájában léteznek, melyekből felépülnek. A dadogó személy számára pontosan az okozza a legnagyobb nehézséget, hogy tudattalan lelki tartalmait megfelelő gördülékenységgel tudatos gondolatokká formálja, hogy kielégülésre törekvő készletésének energiáját szavakba öntse. A topografikus regresszió jelensége legmeggyőzőbben akkor nyilvánul meg, amikor a dadogó személyt elöntik érzelmei. Mivel nem alszik és nincs a pszichózis állapotában, figyelme nem rögzül a regresszió

szintjén: újra kísérletet tesz a tudatelőttés verbalizációra, mely újabb kudarccal zárulhat. A regresszió és progresszió egészen addig váltakozik, amíg a megfelelő verbalizáció meg nem köti a szabadon áramló energiát. A dadogó beszédében megjelenő ismétlődésekben és elakadásokban a regresszió és progresszió váltakozása nyilvánul meg.

A dadogás során lezajló regresszióknak más az oka, mint az álmok, illetve a pszichotikus hallucinációk háttérében álló regresszióknak, azonban a lelki energia visszafelé irányuló áramlása, a topografikus regresszió közös vonása ezeknek a jelenségeknek. A dadogás esete azt szemlélteti, hogy a psziché regresszióját nem csak a korábbi ismert jelenségek idézhetik elő, hanem a verbalizáció zavara, patológiás működése is.

A patológiás verbalizáció egy további tanulsággal is szolgál. Az abban érintett páciensek tudatos képzetalkotását átszövik az elsődleges folyamatra jellemző mechanizmusok. E megfigyelésem során jutottam arra a felismerésre, hogy a verbalizáció szolgáltatja azokat az alapvető mechanizmusokat, melyek a másodlagos folyamat által vezérelt gondolkodáshoz szükségesek.

A verbalizáció egész folyamata a szóazonosítással vagy megnevezéssel kezdődik. Megtalálni a figyelmünk középpontjában álló tárgy leírására megfelelő szót minden alkalommal olyan, mintha újra nevet adnánk a tárgynak. (A kifejezések és a szófordulatok pszichológiai szempontból egyenértékűek a szavakkal, mivel a tudattalanban és a tudatelőttésben önálló gondolati egységeket képeznek. A tudattalanban összefüggő alakzatok formájában léteznek, és ugyanilyen tárgyakként merülnek fel a tudatelőttésben. Vajon mire szolgál a megnevezés?)

Eredeti tudattalan formájában a gondolat nem tehető kijelentés tárgyává. Mielőtt a gondolat hozzáférhetővé válik a tudat számára, a pillanat töredéke alatt elveszíti az elsődleges folyamat által kialakított formáját. Abban a pillanatban, amikor tudatelőttés minőségre tesz szert, minden gondolati egység nevet kap. A tárgyaknak adott nevek a szavak. A tárgy-képzet összekapcsolása a neki megfelelő szó-képzettel azt jelenti, hogy a szó segítségével megkülönböztetjük a tárgyat minden más tárgytól, szembeállítjuk az ellentétével, elkülönítjük a hasonló képzetektől, s ezzel kizárjuk annak lehetőségét, hogy a sűrítés és az eltolás mechanizmusai érvényesüljenek. A megnevezést e funkciója miatt tekintem alapvető másodlagos mechanizmusnak.

„A” állítás implikálja „nem B”-t, „nem C”-t, „nem D”-t stb., ahogyan az „asztal” megnevezés implikálja, hogy „nem szék”, „nem kutya” stb. A megnevezéshez a megállapítás érzete társul, noha tagadott tartalmakat foglal magában. A tagadás elve a megnevezés révén érvényesül a lelki energiaháztartásban (Freud, 1925b/1997, 236., 239.). A legnagyobb nyelvtudósok egyike, Ferdinand de Saussure igen értékes megközelítést kínál a pszichoanalitikus számára a verbalizáció és a másodlagos folyamat mechanizmusainak vizsgálatához. Saussure (1915) szerint bármely adott szó azt jelzi, hogy a jelölt tárgy nem azonos más tárggyal, funkcióját tekintve a szó kizárólag tagadást valósít meg. A pszichoanalízis nézőpontjából ez a sűrítés és az eltolás kizárását jelenti. A verbalizáció révén érvényesül a másodlagos folyamat során az az elv, amely kiemeli a tárgyak közötti különbségeket a köztük fennálló hasonlóságokkal szemben. Ez az oka annak, hogy a verbalizáció szabályai nem

engednek teret a játéknak (Freud, 1905/1982). A valóság csendes komolyságát tükrözik.

A gondolati egységek megnevezése a megkülönböztetés és a tagadás elvét érvényesíti a gondolkodásban. Saussure szavaival: „A természeténél fogva kaotikus gondolkodás azzal jelöli ki saját határait, hogy elemeire bomlik.” (Saussure, 1915, 156.)

A megnevezés csupán egyike a verbalizáció folyamatában közreműködő mechanizmusoknak. A gondolati egység megnevezés révén történő kiemelése magában foglalja az összehasonlítást és a viszonyítást. A különbségek és hasonlóságok megállapítása pozitív műveletek. Amikor a tárgyak hozzáférhetővé válnak a tudatelőttés számára, a megnevezést egy további lépés kíséri: a gondolati egységek elrendezése a köztük fennálló viszonyok alapján. A gondolati egységeket szavakkal azonosítjuk, míg a fogalmak közti viszonyokat kifinomult grammatikai eszközökkel határozzuk meg. A grammatikai szabályok használata az az alapvető másodlagos mechanizmus, mely az oksági, logikai és időbeli viszonyok megállapításának alapját képezi.

E két másodlagos mechanizmusnak – a megnevezésnek és (grammatikai) rendezésnek – éppen azért nem vagyunk tudatában, mert fejlődésük tudatelőttés formában és nagyon gyorsan zajlik. Normális körülmények között az elsődleges folyamat nem érvényesül a szavak világában. Tudjuk azonban „Az ősi szavak ellentmondásos jelentése” című munkából, hogy az ősi nyelvektől nem volt idegen a sűrített jelentést hordozó jelzők, igék stb. használata (Freud, 1910). A verbalizáció valamely patológiájától szenvedő páciensek gondolkodási zavarai archaikus vonásokat mutatnak, melyek azt tükrözik, hogy ezek a páciensek gyakran az elsődleges folyamat, nem pedig a verbalitás szabályai szerint fejezik ki gondolataikat. A verbalizáció zavarai esetenként sérült intelligenciával járnak együtt, de ez semmiképp nem törvényszerű. Ennek alátámasztására egy rendkívül intelligens dadogó páciens kezelését idézem fel. Az illető egy magas képzettséggel rendelkező orvos, aki igen értékes önmegfigyelésekről számolt be.

Egy ízben egy műtét után utasításokat adott a beteg ellátására vonatkozóan, ám amikor el akarta magyarázni asszisztensének a választott gyógyszer előnyeit egy másik készítménnyel szemben, beszédét hosszú, görcsös dadogás akasztotta meg. Visszaemlékezése szerint beszéd közben megjelent lelki szemei előtt a két készítmény: egyszerre látta a két, egyre élénkebb képet, és ugyancsak egyszerre akarta megnevezni megkülönböztető jellemzőiket. Ebben az esetben tehát a vizuális képzetalkotáshoz vezető regresszió, az ellentétek tudattalan egyesítése és a sűrítés zavarta meg a verbális gondolkodást. Csaknem valamennyi dadogó páciens tünetképződésének háttérében a sűrítés mechanizmusa áll. Ezzel a jelenséggel találkozunk, akárhányszor a páciens két vagy több gondolatot egyidejűleg kíván megnevezni a megfelelő szavakkal. Az említett páciens például egy alkalommal a „félénk” és „óvatos” szavakat akarta kimondani, ami azt eredményezte, hogy beszéde egy dadogó hang után elakadt. (Természetesen ezeket az elakadásokat is valamilyen közölni kívánt tartalom motiválja, ám ez témánk szempontjából másodlagos jelentőséggel bír. Szeretném azonban megjegyezni, hogy a páciens zavara azért dadogásban, nem pedig elszólásban jelentkezik, mert a versengő szavakhoz tartozó hangalakok egyike sem jelenik meg

pontos formában a tudatelőttésében.) A „félénk” és „óvatos” szavak esetében két hasonló fogalmat sűrített össze a tudattalan, és ez a sűrített tartalom tört be a tudatelőttésbe. A beszédben szigorú szekvencialitás érvényesül, nem teszi lehetővé a többszólamúságot.

Ez a körülmény elvezet az időbeliség kérdéséhez. Mint tudjuk, a tudattalan nem ismeri az időt. „A tudattalan folyamatok időtlenek, vagyis nem követnek időrendet, és nem változnak az idő múlásával – semmilyen kapcsolatban nem állnak az idővel” (Freud, 1915/1997). A nyelv, a beszéd és a verbalizáció valamennyi folyamatát időbeli kibontakozás jellemzi. Létezik egy tétel a nyelvészetben, amely Saussure második elveként ismert. Eszerint a szó tulajdonságait az idő határozza meg, minthogy akusztikai természetű jelenség: az egyes nyelvi elemek megjelenését egymásutánosság jellemzi, legyen szó akár fonetikai, akár szintaktikai elemekről (Saussure, 1915). Az időbeliséget akusztikus és mozgásos tapasztalatok révén ismerjük meg. Abból azonban, hogy a nyelv alapját az akusztikai jelenségek képezik, a verbalizáció eszköze pedig a nyelv, arra következtethetünk, hogy a verbalitás teszi lehetővé az én számára, hogy képet alkosson az idői viszonyokról, és hogy időbeli rendezettséget adjon a gondolatoknak.

A nyelv szabályaiban rejlő finom lehetőségek nem közömbösek a gondolkodás működése szempontjából. A különféle szófajú szavak ragozásának szabályai és más hasonló nyelvi műveletek alakítják mind időérzékünket, mind pedig logikai érzékünket. A tudattalannak nincs nyelvtana, így az álom, amely nem ismeri az óhajtó módot, a vágyat beteljesülésként ábrázolja (Freud, 1900/1997). Ébrenlétünk során is találkozhatunk azonban akár a legarchaikusabb kifejezésformákkal. Egy hétéves afázias fiú a terápia második évében már mondatokban beszélt, de tudása továbbra is a korábban megtanult nyelvtani szerkezetekre korlátozódott, melyeket szűk, kezdetleges szókinésből épített fel. Ebben az időszakban a szülők azzal a panasszal fordultak hozzám, hogy a fiú újabban hazudik – olyasmiket mond, hogy „ma délelőtt moziba mentem” vagy „a postás elhozott a kocsijával”. Bosszantott, hogy amint képessé vált a gyermek a verbalizációra, azonnal visszaélt vele. Néhány nappal később, ahogy megérkezett az ülésre, az ajtón belépve sugárzó arccal újságolta: „Elhoztam az új kocsimat, hogy megmutassam.” Míg levette a kabátját, többször megismételte a mondatot. Amikor a szobában kinyitotta a táskáját, újra így szólt: „Elhoztam az új kocsimat, hogy megmutassam.” Miután a könyveit és a ceruzáját az asztalra tette, csendben leült. Csodálkozva figyeltem, majd megkérdeztem, hol van a kocsija. A legnemesebb egyszerűséggel közölte: „Otthon.” Erre én leplezetlen döbbenettel így szóltam: „Az előbb azt mondtad, elhoztad, most pedig azt mondod, otthon van. Hát hol van?” Egyenesen a szemembe nézett, és azt mondta: „Nem tudom.” Ebben a pillanatban vált világossá: nem ismerte az óhajtó módot, nem tudta, hogyan fejezze ki a múltra vonatkozó vágyát. A vágykésztetését tükröző verbalizáció helyesen így hangzott volna: „bárcsak elhozhattam volna a kocsimat”. Ez a mechanizmus állt az úgynevezett hazugságok hátterében. Leírhatatlan az a mohóság, amellyel belevetette magát az új nyelvtani szerkezet elsajátításába, noha nyelvi készségei nem álltak arányban mohóságával. A hazugság azonban egy szempillantás alatt eltűnt.

A pszichoanalízis a csoportpszichológia keretében tanulmányozza a nyelv kérdéseit (Freud, 1921/1995). A jelen tanulmány keretei között csupán érintőlegesen

foglalkozhatok néhánnyal e kérdések közül. A nyelv kifinomult rendszer, melyet a külvilágtól sajátítunk el. Bár az én szabadságot élvez folyton változó egyedi nézőpontjának verbalizációjában, környezete határozza meg azokat a formákat, melyekbe a közölni kívánt tartalmakat öntheti. A nyelvet senki nem változtathatja meg önkényesen. E szabály alól csak a skizofrének, némely költő és bizonyos területek (politika, tudomány, technológia és egyéb) vezéralakjai jelentenek kivételt. Közös bennük az a nárcizmus, amely feljogosítja őket arra, hogy öntörvényűen tevékenykedjenek saját csoportjukon belül (Bleuler, 1922; Freud, 1921/1995). Ma a gyerekek egy olyan világba születnek, melyben körülveszi őket a beszéd. Nagyon valószínű, hogy a megfigyelhetőnél sokkal több neologizmát alkotnának, ha a környezetük nem kínálna számukra készen kapott, konvencionális jeleket. Ők azonban – azonosulva a szülők felettes-énjével – készséggel és könnyedén elsajátítják ezeket.⁴ A verbalizáció ugyanakkor nagyon fontos szerepet játszik a gyermek felettes-énjének kialakulásában. Említettem korábban ezt az összefüggést, melyre itt térek vissza.

„A tudattalan” című munkából idézett részlet értelmében a szó-képzetekkel összekapcsolódó tárgy-képzetek hiperkatexise magasabb rendű pszichikus szerveződést hoz létre. Strukturális szempontból ez azt jelenti, hogy a verbalizáció döntő szerepet játszik az én és a felettes-én kialakulásában. Waelder (1960) szerint a felettes-én minden működésében megnyilvánul az a sajátossága, hogy képes eltávolodni a konkrét szituációtól, és egy olyan egészséges perspektívát felvenni, melyben a szelf tárgyként jelenik meg. Waelder „formális felettes-én funkciónak” nevezi ezt a képességet, mellyel kapcsolatban a következőt állapítja meg: „Ez az emberi elme egyedülálló sajátossága, mellyel meghaladja állatvilágbeli őseit, és amely lehetővé teszi számára a szimbolikus nyelv használatát, valamint a közvetlen biológiai szükségletektől eltávolodó tudás és szabályok szüntelen fejlődését, melyeket összefoglalóan civilizációnak nevezünk” (Waelder, 1960, 194.). Waelder tehát a felettes-én absztrakciós képességét hangsúlyozza, és ebből eredezteti a nyelvhasználat képességét. Feltevését Goldstein elméletével támasztja alá. Az afázia több mint ötven évig tartó tanulmányozása után Goldstein (1948) meghatározta a normális viselkedés egyik sajátos aspektusát, melyet „absztrakt attitűdnek” nevez. Bizonyos típusú agysérülések következtében az absztrakt attitűd károsodik, és ennek eredményeként az afáziás beteg nem képes elhelyezni a konkrét tárgyakat és eseményeket egy egységes fogalomrendszerben. Az afáziás beteg nem képes arra, hogy „célirányosan alkalmazza sémáit”, „hogy egészségesen észleljen egy adott alakzatot”, hogy felismerje az adott helyzetben rejlő lehetőségeket stb. A klinikai megfigyelésekből kiindulva Goldstein úgy vélekedett, hogy az afázia és az absztrakt attitűd károsodása együtt jár, vagy az absztrakció károsodása okozza a verbalizációs képesség elvesztését.

Az is lehetséges azonban, hogy e funkciók hierarchikus viszonya fordított irányú. A verbalizáció eredménye az a magasabb rendű pszichikus szerveződés, melyet Waelder a formális felettes-én funkcióval hoz összefüggésbe, Goldstein pedig absztrakt attitűdnek nevez. Ezt a fejlődési sorrendet valószínűsítik a süketnémákkal szerzett tapasztalataim. Tekintet nélkül arra, hogy központi idegrendszeri vagy

4 A neologizmák beépülhetnek egy csoport közhasználatú nyelvbe, de csak akkor, ha az azokat alkotó gyermek az üzenetvivő szerepét tölti be a családban, illetve ha a felnőttet azonosítás révén a szónok szerepébe helyezi a csoport. Ilyen esetben a neologizmák a csoport határain túl is elterjedhetnek. Ez áll a szleng kialakulásának hátterében.

perifériás sérülés következménye a halláskárosodás, amely meggátolja a verbalizáció elsajátítását, ennek hiányában a süketnémák nem rendelkeznek a közvetlen szükségletek horizontján túlmutató generalizáció képességével. Süketségük okától függetlenül legfőbb közös vonásuk, hogy ragaszkodnak a konkrét, kézzelfogható szituációkhoz. Évszázadok óta tisztában vannak ezzel a süketeket oktató tanárok, csak éppen senki nem rögzítette e tapasztalatukat, mely a következőképpen összegezhető: A süketnémákat konkrét-perceptuális viselkedésminták jellemzik az absztrakt-konceptuális mintákkal szemben. A verbalizáció oktatása süketnémák esetében erre a konkrét attitűdre építhető: minden egyes átadni kívánt szót és nyelvtani szerkezetet mindenekelőtt a lehető legnagyobb mennyiségű konkrét, perceptuális tapasztalathoz kell kötni. Minden szó érzelmi és érzékleti tapasztalatok absztrakciója. A verbalizáció az absztrakció művelete.

Szemléltetésképpen felidézek egy esetet, amely megmutatja, mit jelent e képesség hiányával együtt élni. Egy ötéves afáziás fiú, aki teljesen néma volt, a terápia első heteiben úgy érkezett és távozott, mint Gulliver jól ismert tudósai, akik úgy valósították meg a beszéd gyakorlati reformját, hogy mindenestül eltörölték a nyelvet. Hátukon különféle tárgyakkal teli hatalmas zsákokat cipeltek. Ha társalogni akartak, levették a hátukról a zsákot, kiürítették a tartalmát, és felmutatták a megfelelő tárgyakat. A szóban forgó kisfiú ugyanígy viselte a zsebeibe tömködött tárgyak súlyát. Nem játszott ezekkel a tárgyakkal, csak vitte magával mindenhová, és időnként felmutatott egyet. A nyelvi kifejezések tanulása során papírdarabokra írt szavak kerültek a zsebébe, a szavakkal helyettesített tárgyak pedig lassanként eltűntek onnan. Néhány hónap múlva 140 papírdarabot tartott a zsebeiben, melyeket nagy gonddal rendezgetett. Ez egészen komoly szókincsnek tekinthető, és bizonyosan könnyebb cipelni, mint a hajtómotort és a kalapácsot, a fiú azonban továbbra is a zsebeiben hordozta az emlékezetét. Zsebei csak akkor ürültek ki végleg, amikor valóban kifejlődött a memóriája.

A filozófusok és a nyelvtudósok között zajló régi és máig megoldatlan vita tárgya, hogy a szavakat jeleknek vagy szimbólumoknak kell-e tekintenünk. Saját nézőpontunk hozzájárulhat a kérdés tisztázásához, hiszen a pszichoanalízis tárta fel a szimbólumképzés mechanizmusait és a szimbólumhasználat feltételeit. A szimbólumok az elsődleges folyamat produktumai, használatukat pedig az elfojtás teszi szükségessé. Vajon a szavak megfelelnek ezeknek a feltételeknek?

A szimbólumképzés háttérében az úgynevezett pars pro toto (rész az egész helyett) mechanizmusa áll. A kicsi és a nagy, a rész és az egész közötti nagyságbeli eltérésnek nincs jelentősége a tudattalan számára: a hasonlóságok alapján a rész eltolás révén helyettesítheti az egészet. A szimbólum és a szimbólummal jelölt tárgy közös vonása általában, de nem szükségképpen valamilyen vizuális mozzanat (például a forma, méret, szín, de ugyanígy lehet a mozgás, illat stb.). A nyelv kizárólag akusztikai egységekből áll. Az akusztikai egységek ugyancsak megvalósíthatják a pars pro toto mechanizmust. A hangutánzó szavak nyilvánvalóan ezen a módon jöttek létre, jóllehet az egyes nyelvekben meglehetősen ritkán fordulnak elő. Komolyabb nehézséget jelent a szavak szimbolikus természetével kapcsolatban az, hogy nehezen tekinthetők elfojtás eredményének. Ugyanakkor úgy vélem, hogy éppen ezek a problémák – az elfojtás

feltételezett hiánya⁵ és a hangutánzó szavak viszonylag csekély száma – adnak támpontot a kérdés megválaszolásához. A hangutánzó szavak szimbolikus jellege máig érzékelhető. A szókincs túlnyomó részét képező más szavak eredeti, szimbolikus jelentése egyszerűen elkopott az idők folyamán. Noha igen komoly nyelvészeti érvek szólnak amellett, hogy a szavak teljességgel önkényes jelek, mégis úgy vélem, hogy a nyelvi szimbólum és a konvención alapuló nyelvi jel közötti különbség evolúciós eredetű. Az évezredek során a nyelvi szimbólumok mondhatni kiüresedtek. Ma már nem ismerhető fel a szavak érzékleti eredete, illetve reprezentatív funkciója. A szavak szimbolikus jelentésének elhalványulása az absztrakció lassú, de folyamatos fejlődésének eredménye. Részben az életkörülmények, a külső valóság változásának, részben pedig annak köszönhető, hogy a nyelv, mint minden tömegpszichológiai jelenség, alá van vetve az élet és halál ösztöneinek, melyek az ilyen intézményeket formálják. Ezek az erők, az Erósz és a Thanatosz eltávolítják a szavakat eredeti jelentésüktől.

Az eredeti szimbolikus jelentés elhalványulása lehetővé teszi az állandósult jelentés kialakulását. Amíg a tárgy és szimbóluma közötti kapcsolat érzékleti élményen alapul, addig bármelyikük jelentése átvihető bármely más tárgyra. A szimbólum és a szimbolizált tárgy helyettesíthetik egymást, Segal kifejezésével élve a „szimbolikus azonosság” viszonyába kerülhetnek, mivel egyik sem rendelkezik rögzült jelentéssel. Világosan megmutatkozik ez a süketnéma gesztusnyelvében. A nyelvet felépítő gesztusok valódi szimbólumok, mivel a mozdulatok az egészes fogalmakat helyettesítő részletek. E szimbólumok jelentése azonban adott esetben átvihető: minden egyes gesztussal számos különböző fogalom kifejezhető. A gesztusok juxtapozíciójában alig fedezhető fel bármiféle grammatikai rendezettség. Mivel a süketnémák tudatelőttese kizárólag gesztusokra támaszkodhat, esetükben a „magasabb rendű pszichikus szerveződés” kezdetleges szinten marad, s így nem képes biztosítani a normális gondolkodást és felettes-én funkciókat.

Csak a hangalak és a tárgy-képzet összekapcsolódása teszi lehetővé az érzékleti jelentés elhalványulását, amely absztrakcióhoz vezet. A kettő közötti kapcsolat megnyilvánulása a szó. A szó használata teszi lehetővé a konkrét, egyedi, érzékleti és érzelmi tapasztalatok leválasztását a tárgy-képzetről. Ez az ára annak, hogy absztrakció révén megkülönböztetett és állandósult jelentéseket alkotunk, melyek írásban rögzíthetők és kijelentések alkotóelemeiként szolgálnak.

A szó a jelentésalkotás révén megköti a tudattalan szabadon mozgó energiáját (Freud, 1895/1998, 2003]). Freud a „Gondolatok a lelki működés két elvéről” című tanulmányában (1911) megállapítja, hogy a gondolkodás olyan sajátosságokra tesz szert, melyek révén a lelki apparátus képes elviselni a vágykielégülés késleltetése miatt megnövekedett feszültséget. Úgy vélem, hogy e sajátosságok némelyikét a verbalizáció biztosítja. A verbalizáció aktusa, amely tudatelőtte minőséggel ruhazza fel a képzetet, magában foglalja az absztrakció aktusát is. A gondolkodás kísérletező funkciót nyer a szavak és a nyelv absztraháló természete révén. A szavak összekapcsolása késlelteti a vágykielégülést. A késztetések energiája nem vész el és nem kerül elfojtás alá, hanem átalakul. Ez azt jelenti, hogy a verbalizáció

---

5 A szavak egy másik szűk csoportján, a vulgáris szavakon máig érzékelhető az elfojtás hatása.

eredményeként megformált jelentés megköti a késztetések energiáját, valamint hogy a verbalizációba fektetett energiát is a késztetések biztosítják. Eszerint értelmezem Freud szavait: „A szabadon mozgó lelki energia »megkötése« azáltal vált lehetségessé, hogy [...] a katexis egész folyamata magasabb szintre emelkedett” (Freud, 1911). A késztetések gátlása és a jelentésalkotás kettős funkciója révén a verbalizáció az emberi létezés egyik meghatározó sajátossága.

Csertő István fordítása

Felhasznált irodalom

Balkányi, C. (1961). Psycho-Analysis of a Stammering Girl. *International Journal of Psychoanalysis*, 42.

Benveniste, E. (1953). Remarques sur la fonction du langage dans la découverte freudienne. *La Psychanalyse*, 1. Paris: Presses Univ., 1956.

Binswanger, L. (1926). Zum Problem von Sprache und Denken. *Schweizer Archiv für Neurologie und Psychiatrie*, 18.

Bion, W. (1962). A Theory of Thinking. *International Journal of Psychoanalysis*, 43.

Bleuler, E. (1922). Autistic-Undisciplined Thinking. In: D. Rapaport (ed.): *Organization and Pathology of Thought*. New York: Columbia University Press, 1951.

Borel-Maisonny, S. (1959). Les Troubles du langage dans le bégaiement. Presented at Colloque international: “Langage et Communication”, Paris.

Borel-Maisonny, S. – Pichon, E. (1937). *Le Bégaiement*. Paris: Masson.

Eissler, K. R. (1962). On the Metapsychology of the Preconscious. *Psychoanalytic Study of the Child*, 7.

Fenichel, O. (1945). *The Psychoanalytic Theory of Neurosis*. New York: Norton.

Ferenczi S. (1911). A trágár szavakról [Über obszöne Worte. Beitrag zur Psychologie der Latenzzeit]. In: Erős F. (szerk.): *Ferenczi Sándor (131-138)*. Budapest: Új Mandátum, 2000.

Ferenczi S. (1913). A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük [Entwicklungsstufen des Wirklichkeitssinnes.]. In: Erős F. (szerk.): *Ferenczi Sándor (97-105)*. Budapest: Új Mandátum, 2000.

Fliess, R. (1949). Silence and Verbalization: A Supplement to the Theory of the “Analytic Rule”. *International Journal of Psychoanalysis*, 30.

Fliess, R. (1950). Introductory Note to “An Examination of Metaphor” by E. Sharpe. In: R. Fliess (ed.): *The Psycho-Analytic Reader*. London: Hogarth.

Freud, S. (1891). *On Aphasia*. London: Imago, 1953.

Freud, S. (1895). Tanulmányok a hisztériáról [Studien über Hysterie] (Josef Breuerrel közösen). Magyarul megjelent részletei: Katharina... Ford. Bart István. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VII. A Farkasember. Klinikai esettanulmányok II.* (17-28). Budapest: Filum, 1998. Elisabeth von R. kisasszony. Ford. Schulcz Katalin. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud: Válogatás az életműből* (68-116). Budapest: Európa, 2003.

Freud, S. (1900). *Álomfejtés* [Die Traumdeutung]. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1997.

Freud, S. (1901). A mindennapi élet pszichopatológiája. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. III. A mindennapi élet pszichopatológiája.* Budapest: Cserépfalvi, 1994.

Freud, S. (1905). A vicc és viszonya a tudattalanhoz [Der Witz und seine Beziehung zum Unbewussten]. Ford. Bart István. In: Uő. *Esszék* (33-251). Budapest: Gondolat, 1982.

Freud, S. (1910). The Antithetical Meaning of Primal Words. *Standard Edition*, 11.

Freud, S. (1911). Formulations on the Two Principles of Mental Functioning. *Standard Edition*, 12.

Freud, S. (1913). Totem és tabu. [Totem und Tabu]. Ford. Pártos Zoltán. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. V. Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (23-157). Budapest: Cserépfalvi, 1995.

Freud, S. (1915). A tudattalan [Das Unbewußte]. Ford. Szalai István. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VI. Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (77-114). Budapest: Filum, 1997.

Freud, S. (1920). A halálösztön és az életösztönök [Jenseit des Lustprinzips]. Ford. Kovács Vilma. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud: Válogatás az életműből* (495-550). Budapest: Európa, 2003.

Freud, S. (1921). Tömegpszichológia és én-analízis [Massenpsychologie und Ich-Analyse]. Ford. Szalai István. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. V. Tömegpszichológia. Társadalomlélektani írások* (185-248). Budapest: Cserépfalvi, 1995.

Freud, S. (1923). *Az őszvalami és az én* [Das Ich und das Es]. Ford. Hollós István és Dukas Géza. Budapest: Hatágú Síp, 1991.

Freud, S. (1925a). Feljegyzés a „varázsnótesztről”. [Notiz über den „Wunderblock”]. Ford. V. Horváth Károly. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud: Válogatás az életműből* (572-576). Budapest: Európa, 2003.

Freud, S. (1925b). A tagadás [Die Verneinung]. Ford. Májay Péter. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VI. Ösztönök és ösztönsorsok. Metapszichológiai írások* (146-150). Budapest: Filum, 1997.

Freud, S. (1933). Újabb előadások a lélekelemzésről [Neue Folge der Vorlesungen zur Einführung in die Psychoanalyse]. Ford. Lengyel József – Erős

Ferenc. In: Erős F. (szerk.): *Sigmund Freud művei. VIII. Újabb előadások a lélekelemzésről*. Budapest: Filum, 1999.

Freud, S. (1939). Mózes, az ember és az egyistenhit. [Der Mann Moses und die monotheistische Religion]. Ford. F. Ozorai Gizella. In: Uő. *Mózes (7-210)*. Budapest: Európa, 1987.

Freud, S. (1940). A pszichoanalízis foglalata [Abriß der Psychoanalyse]. Ford. Binét Ágnes. In: Uő. *Esszék (407-474)*. Budapest: Gondolat, 1982.

Glauber, P. (1958). Freud's Contributions on Stuttering: their Relation to some Current Insights. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 6.

Goldstein, K. (1948). *Language and Language Disturbances*. New York: Grune & Stratton.

Greenacre, P. (1950). General Problems of Acting Out. *Psychoanalytic Quarterly*, 19.

Hartmann, H. (1939). Ego Psychology and the Problem of Adaptation. In: D. Rapaport (ed.): *Organization and Pathology of Thought*. New York: Columbia University Press, 1951.

Hartmann, H. (1951). Technical Implications of Ego Psychology. *Psychoanalytic Quarterly*, 20.

Isakower, O. (1939). On the Exceptional Position of the Auditory Sphere. *International Journal of Psychoanalysis*, 20.

Jackson, H. (1958). *Selected Writings of John Hughlings Jackson*. Ed. J. Taylor. Vol. 2. London: Staples.

Katan, A. (1961). Some Thoughts about the Role of Verbalization in Early Childhood. *Psychoanalytic Study of the Child*, 16.

Klein, M. (1930). The Importance of Symbol Formation in the Development of the Ego. In: Klein: *Contributions to Psychoanalysis 1921-1945*. London: Hogarth, 1948.

Kris, E. (1950). On Preconscious Mental Processes. *Psychoanalytic Quarterly*, 19.

Loewenstein, R. M. (1956). Some Remarks on the Role of Speech in Psycho-Analytic Technique. *International Journal of Psychoanalysis*, 37.

De Monchaux, C. (1962). Thinking and Negative Hallucination. *International Journal of Psychoanalysis*, 43.

Nunberg, H. (1937). Theory of Therapeutic Results of Psycho-Analysis. *International Journal of Psychoanalysis*, 18.

Penfield, W. – Roberts, L. (1959). *Speech and Brain Mechanisms*. New York: Princeton Univ. Press.

Pichon, É. (1936). *Le développement psychique de l'enfant et de l'adolescent*. Paris: Masson.

Rapaport, D. (1951). Toward a Theory of Thinking. In: D. Rapaport (ed.): *Organization and Pathology of Thought*. New York: Columbia Univ. Press.

Rycroft, C. (1956). Symbolism and its Relation to Primary and Secondary Processes. *International Journal of Psychoanalysis*, 37.

Rycroft, C. (1958). An Enquiry into the Function of Words in the Psycho-Analytic Situation. *International Journal of Psychoanalysis*, 39.

Saussure, F. de (1915). *Cours de linguistique générale*. Paris: Payot.

Schilder, P. (1930). Studies concerning the Psychology and Symptomatology of General Paresis. In: D. Rapaport (ed.): *Organization and Pathology of Thought*. New York: Columbia Univ. Press.

Segal, H. (1957). Notes on Symbol Formation. *International Journal of Psychoanalysis*, 38.

Sharpe, E. F. (1940). Psycho-Physical Problems Revealed in Language. An Examination of Metaphor. In: Sharpe: *Collected Papers*. London: Hogarth, 1950.

Stengel, E. (1953). Introduction to the English translation of Freud's On Aphasia.

Székely, L. (1962). Meaning, Meaning Schemata and Body Schemata in Thought. *International Journal of Psychoanalysis*, 43.

Waelder, R. (1937). The Problem of the Genesis of Psychological Conflict in Earliest Infancy. *International Journal of Psychoanalysis*, 18.

Waelder, R. (1960). *Basic Theory of Psychoanalysis*. New York: Int. Univ. Press.

Winnicott, D. W. (1953). Transitional Objects and Transitional Phenomena. *International Journal of Psychoanalysis*, 34.

Borgos Anna

Dubovitz Margitról

Dubovitz Margit az egyik első magyar gyermekanalitikus volt. 1888-ban született Budapesten, anyja Seiffert Anna, apja a csehországi Weissensultzbán született Grünbaum Ede, aki az 1860-as évek körül vándorolt Magyarországra. Először a Korona Kávéház főpincére volt, majd megvásárolta a Lövész (mai Királyi Pál) utcai Zierl-féle kávéházat, melynek nevét (sajátjával együtt) később Garamira változtatta. 1881-től tíz évig üzemeltette az Erzsébet krt. 14. szám alatti kávéházat is, és ugyancsak tíz éven át a kávé ipartestület alelnöke is volt. A növekvő bérleti díjat azonban nem tudta fizetni, elvesztette vagyonát, a család pedig a Lövész utcából egy Nefelejcs utcai félproletár bérkaszárnnyába költözött. Otthon németül beszéltek. Grünbaum Ede 1881-ben kikeresztelkedett, és nevét Garamira magyarosította, a gyerekeket már születésük után megkeresztelték. Az apa 1892-ben meghalt, szegénységben hagyva a családot a négy gyerekkel (Ernő, Rezső, Margit, Ilona. Az idősebbik báty, Garami Ernő a későbbi szociáldemokrata politikus, újságíró). Margit négyéves korától tizennégy éves koráig a Mária Valéria Egyesület gondozása alatt állt¹, Géza pedig egy fővárosi árvaházba került.² Az anya varrónőként kezdett dolgozni.³

Garami Margit a polgári után kereskedelmi szakiskolát végzett, és férjhezmenetelig irodai állásban dolgozott. 1909-ben férjhez ment Dr. Dubovitz Hugó vegyész-mérnökhöz, a Flóra-gyár műszaki vezetőjéhez,⁴ aki később királyi, törvényszéki és államrendőrségi vegyész-ként működött. Két fia született, 1910-ben Imre, aki 1918-ban, nyolcévesen meghalt agyhártyagyulladásban, 1913-ban pedig Dénes.

Lánykorában Ferenczi Sándor hipnózissal kezelte, és az analitikus saját szavai szerint a „baráti-gyengéd együttérzés jelét tanúsította irányába”.⁵ 1918 szeptemberében (férjével együtt) ott találjuk a Budapesten rendezett Nemzetközi Pszichoanalitikus Kongresszus vendégei között. Feltehetőleg fia halála vezette Ferenczihez, 1918 őszén mindenestre biztosan kezelése alatt állt.⁶ Fia halála után

¹ Varga Lajos Garami-életrajza szerint a legkisebb lány, az 1889-ben született Ilona került árvaházba, ezt azonban az unoka, Dubovitz Péter határozottan cáfolta. A tőle származó információkért és dokumentumokért ezúton is köszönetet mondok.

² Varga Lajos: *Garami Ernő*. Napvilág Kiadó, Budapest, 1996. 13-15.

³ Kalmár Szilárd: A munkásvezér. *Munkások Újságja*, 2014. máj. 27.

⁴ Lásd a *Budapesti Hírlap* híret, 1909. nov. 19.

⁵ Lásd Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1918. jan. 1. In: *Sigmund Freud – Ferenczi Sándor: Levezetés*. Thalassa Alapítvány, Pólya Kiadó, Budapest, 2003. 204-205.

⁶ Lásd Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1918. nov. 7. 188.

házassága is megrendült, Freund Antallal állt szerelmi kapcsolatban (közben férjét Ferenczi kezelte, Freud pedig korábban Freund Antal második feleségét, Bródy Rózsit, majd Freundot és húgát, Lévy Katát is analizálta). 1919 elején Ferenczin keresztül Freudhoz jelentkezett analízisbe. („A kúrának kell eldöntenie, hogy a családjával marad-e vagy sem” – írja Ferenczi Freudnak 1919 januárjában.⁷) Az analízis 1919 márciusa és 1920 januárja között folyt, az utolsó hónapot leszámítva hetente hatszor, összesen 170 órában.⁸ Ferenczi 1919 júniusában arról informálja Freudot, hogy Dubovitz Margitot „nagyon megváltozva” találta. „Úgy tűnik, a szuicid hajlamot legyőzte. Férje testileg jobban van.”⁹ Ferenczi egy 1919. novemberi levele már a küszöbön álló válásról számol be.¹⁰ A kezelést feltehetőleg saját elhatározásból hagyta félbe három nappal Freund Antal halála után, ezt tanúsítja Freudnak egy 1920 februárjában Lévy Katához írt levele, melyben Dubovitz iránt érdeklődik, aki nem jelentkezett, pedig eredetileg nála akarta befejezni analízisét.¹¹ 1920 októberében a hozzá írt szívélyes és személyes hangú Freud-levelek tanúsága szerint folytatta az analízist, valószínűleg az év karácsonyáig.¹²

Freund Antal „Szent István Rt. féle” részvényeket hagyott rá¹³, ennek megmaradt részét, 40.000 koronát 1922-ben felajánlotta a pszichoanalízis céljaira, amit nem fogadtak el, de Ferenczi meghatva számolt be róla az analitikus körlevélben.¹⁴

Az analitikus kezelés során kezdett érdeklődni a pszichoanalízis mint szakma iránt is (addig férje mellett háziasszonykodott). Az Angol Kisasszonyok Római Katolikus Leánygimnáziumában magánúton érettségizett le 1921-ben. Ugyanez évben beiratkozott a pécsi Magyar Királyi Erzsébet Tudományegyetem Orvosi Karára (mivel ekkor a pesti orvosi egyetem numerus nullust hirdetett a nőknek), 1926-ban abszolvált, és 1928-ban kapta meg orvosi diplomáját.¹⁵ Közben Bécsben pszichoanalitikus kiképzést nyert.¹⁶

1929-ben lett a magyar egyesület tagja. 1929-ben egy vallási tébolyban szenvedő lányról és egy hisztériás esetről, 1932-ben pedig „Kényszerneurózis és elhanyagolás” címmel tartott előadást.¹⁷ 1930-ban Ferenczi az Országos Gyermekvédő liga kérésére megbízta őt egy pszichoanalitikus gyermekklinika vezetésével.¹⁸ Ez ingyenes pszichoanalitikus tanácsadó volt „nehezen nevelhető, vagy ideges szegénysorsú

⁷ Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1919. jan. 6. 206.

⁸ Ulrike May: Freud's patient calendars: 17 analysts in analysis with Freud (1910–1920). *Psychoanalysis and History*, 2007, 9(2): 153-200. 175-176.

⁹ Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1919. jún. 19. 250.

¹⁰ Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1919. nov. 28. 261.

¹¹ Idézi May, 2007, 176.

¹² Lásd Sigmund Freud levelei Dubovitz Margithoz, 1920. ápr. 22., 1920. okt. 3., 1921. okt. 5. Library of Congress, Washington, Sigmund Freud general correspondence, Box 21. Folder 20.

¹³ Lásd Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1920. febr. 10. 52.

¹⁴ *Rundbriefe*, 1922. febr. 22. III. kötet, 57.

¹⁵ Diploma száma: 2216/1927-28. Pécsi Tudományegyetem Levéltára, Magyar királyi Erzsébet Tudományegyetem, Orvosi Kar és intézeteinek iratanyaga, Tanulmányi iratok (VIII.105.d)

¹⁶ Lásd Dubovitz Margit: Özv. Dubovitz Hugóné dr. Garami Margit életrajza. Kézirat, 1949. Dubovitz Péter tulajdona.

¹⁷ Giefer, 2007.

¹⁸ Lásd Ferenczi Sándor levele Sigmund Freudhoz, 1930. febr. 15. 251.

gyermek, illetve szülők számára”.¹⁹ A klinika anyagi nehézségek miatt 1931-ben bezárt, de ettől az évtől Dubovitz Margit vezette a Poliklinika nevelési tanácsadóját²⁰, egy történeti feldolgozás szerint individuálszichológiai szellemben²¹. 1931-től a Pesti Izraelita Hitközség kórházának belgyógyászati osztályán organikus és funkcionális idegbetegségben szenvedő betegeket vizsgált és kezelt.²² Cikkeket írt a családi nevelés problémáiról.²³ 1935-től gyermekanalitikus szemináriumokat tartott, rendszeres kapcsolatban állt a bécsi egyesület hasonló szemináriumával és Anna Freuddal. 1936-ban Lévy Katával együtt részt vettek Anna Freud gyermekanalitikus szemináriumán. Anna Freud *Az én és az elhárító mechanizmusok* c. könyvében megjegyezte, hogy Dubovitz Margitnak köszönheti a gondolatot, mely szerint a kamaszok hajlama az élet és halál értelmén való töprengésre saját pszichéjük destruktív motívumait tükrözi.

Barátságban volt Kosztolányiné Harmos Ilonával, és kezelte fiát, Kosztolányi Ádámot. Kosztolányiné emlékezete szerint férje Dubovitz Hugó 1934-es halála nyomán írta „Halotti beszéd” című versét.²⁴ Kosztolányiné 1929 elején róla is összegyűjtötte a korszak jeles grafológusaitól (Rafael Schermann, Románné Goldzieher Klára, Kunffyné) származó (tudományos hitelességüket tekintve persze megkérdőjelezhető) véleményeket, amelyek impulzív, öntudatos, okos, türelmetlen, szeszélyes, csökönyös, gögös, és „rettenetesen gonosz” nőként írják le.²⁵ Páciensei között volt Füst Milán és Doráti Antal is.²⁶

A harmincas években Budapest Főváros Anya- és Kisdédvédelmi Intézetében is dolgozott, vagy dolgozni készült, legalábbis erre utal az intézet 1938 februárjában kelt hivatalos levele, amely felkéri, hogy „24 órán belül” vigye be önéletrajzát, és mutassa be okmányait.²⁷ Az ostrom alatt egy barátnője²⁸ Krisztina körúti lakásába költözött. A háború utáni években óvodákban dolgozott, árva gyerekeket segített, és később is megtartott egy-két régi pszichoanalitikus páciens. 1949-től az Országos

¹⁹ „Szülők és fiatalokorúak pszichoanalitikai tanácsadója. Az Országos Gyermekvédő Ligában (VIII. Trefort ucca 3.) minden kedden és pénteken délután ½ 7-től ½ 8 óráig ingyenes pszichoanalitikai tanácsadó rendeltést tartunk nehezen nevelhető, vagy ideges szegénysorsú gyermekek, illetve szülők számára. Vezetőorvos dr. Dubovitz Margit. A Magyar Pszichoanalitikai Egyesület nevében dr. Ferenczi Sándor elnök.” *Pesti Napló*, 1930. febr. 23. 18. (Hírek rovat)

²⁰ Lásd még a Hollós István, a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület akkori elnöke által aláírt, 1934. júl. 30-án kelt működési bizonyítványt, mely szerint „Dr. Dubovitz Hugóné, Dr. Garami Margit úrnő 1931. szeptember havától működik a Magyarországi Pszichoanalitikai Egyesület Ideg- és Kedélybeteg Rendelőintézetében. Fentnevezett orvos úrnő ezen idő óta rendelőintézetünk gyermekosztályán idegbeteg gyermekek és fiatalokorúak vizsgálatával és gyógyításával foglalkozik.” Dubovitz Péter tulajdona.

²¹ „A pszichoanalitikusok és individuálszichológusok nem voltak olyan éles ellentétben egymással, mint mestereik – Freud és Adler –, pl. ezt tanúsítja, hogy 1931-től a Magyar Pszichoanalitikai Egyesület rendelőintézete is működtetett egy individuálszichológiai szemléletű nevelési tanácsadót, amit dr. Dubovitz Margit vezetett.” Kiss György: Adalékok a magyar individuálszichológiai mozgalom történetéhez. *Magyar Pszichológiai Szemle*, 1990, 46(1): 12.

²² Működési bizonyítvány. A Pesti Izraelita Hitközség kórházai, 1934. júl. 15. (az osztályos orvos olvashatatlan aláírásával) Dubovitz Péter tulajdona.

²³ Garami Margit: A családi nevelés néhány problémája. *A Jövő Útjain*, 1926, 1(3): 28-29.; Dubovitz Margit: A szülői ház konfliktusairól. *A Jövő Útjain*, 1932, 7(4): 5-7. Az utóbbi cikket egy másik nevelésügyi lap is ismertette: *Néptanítók Lapja*, 1932, 65(13), júl. 1. 522-523.

²⁴ Erről lásd Kiss Ferenc: A Halotti beszéd. *Üzenet*, 1978/12. 677.

²⁵ MTAK Kéziratára, Kosztolányi Dezsóné hagyatéka, Ms 4636/20, 21.

²⁶ Dubovitz Péter szóbeli közlése.

²⁷ Dubovitz Margit hagyatéka. Dubovitz Péter tulajdona

²⁸ A barátnő Gerlóczy Sári volt.

Társadalombiztosító Intézet szakrendelésén folytatott napi háromórás rendelést. 1977-ben hunyt el.

Az alábbiakban Freud három (1920 áprilisa és 1921 októbere között) hozzá írt levelét közöljük magyar fordításban.

Sigmund Freud levelei Dubovitz Margithoz¹

1920. ápr. 22.

Drága Asszonyom,

most, hogy megvan a címe, haladéktalanul válaszolok Önnek. Ahogy el is várhatja, nagy részvéttel követtem sorsának tragikus fordulatait², és örülök, hogy ez a gyerek megmaradt Önnek. Milyen kegyetlen is a fantáziánk, inkább, mint a sors, amely voltaképpen példátlanul közönyös.

Óhaját, hogy május közepén folytassa velem a munkát, sajnos már nem tudom teljesíteni. Naponta 9 órát dolgozom, ami valójában meghaladja jelenlegi erőimet, sok jelentkezőt el kellett utasítanom, és a szezon végéig (július közepéig) nem lesz több szabad órám.

Lévy Kata, aki a férje megítélése szerint sürgősen segítségre szorul, és április 30-án érkezik ide, csak három órát kaphat, amit egy másik páciensről fogok elvenni.

Ha ragaszkodik a tervéhez, a tervünkhöz, akkor viszont kezdjen okt. 1-jén, amikor lesz előttünk szabad idő. Talán még az egyéb körülményeit is sikerült tisztáznia. De ugye látom majd Önt, amikor a hazaútján Bécset érinti?

Ne haragudjon arra a szépre, ami még van a világon! A régi szívélyességgel
az Ön Freudja

1920. okt. 3.

Drága Asszonyom,

Ferenczi barátom jóakarattal viseltetik kettőnk iránt, és énirántam kissé túlságosan is. Nyugodtan megtudhatja, hogy mit beszéltünk Önről. Jóllehet fölöttébb ésszerű döntésnek tartottam és helyeseltem, hogy visszatért az otthonába³, mindazonáltal kétségemet fejeztem ki azzal kapcsolatban, hogy az új körülmények nem sodornák-e veszélybe a kúráját, mert nagyon respektálok az Ön ellenállását, és a legyőzésére irányuló reményemet lényegében arra a körülményre alapoztam, hogy Ön olyan helyzetben van, amelynek csak egy várható kimenetele lehetséges. Éppen az vált kétségessé számomra, hogy az is elképzelhető, hogy Ön talál egy másik megoldást, nevezetesen, hogy önmagát és a ház urát tovább kínozza a neurózissal.

¹ A levelek lelőhelye: Library of Congress, Washington, Sigmund Freud general correspondence, Box 21. Folder 20. Köszönet Ernst Falzedernek a kézírásos levelek átírásában nyújtott segítségével.

² Feltehetőleg Freund Antal 1920. februári halálára, utal, de az utalásrendszer része lehet Dubovitz Margit idősebb fia, Imre halála is, aki 1918-ban, nyolcévesen halt meg agyhártyagyulladásban.

³ Utalás a férjéhez, Dubovitz Hugóhoz való visszatérésre.

Ha viszont e megfontolás dacára ki akarja próbálni – és ezzel azt a rizikót is vállalja, hogy mihelyt elzárkózna, én szigorúan és könyörtelenül elküldöm, ami Önnel szemben nem volna könnyű számomra –, akkor jöjjön, jöjjön, amilyen hamar csak tud. Nehezen fogok időpontot találni. A második kérdést, a honorárium dolgát Ferenczi nyilván csak azért hozta szóba, mert az elsőről nem akart Önnel teljesen őszintén beszélni. Természetesen minden bécsi, német és magyar páciensnél vesziitek a honoráriumon, mivel csak az angolok és az amerikaiak fizetnek négyszer-ötször annyit, mint például Kata; de először is ez nem az Ön dolga, másodszer egy orvos semmilyen körülmények között nem teheti meg, hogy csupán a pénzt tartsa szem előtt, harmadszor pedig én kész voltam az Ön honoráriumát úgy megállapítani, mint ez idáig minden páciensét a központi hatalmakhoz tartozó országokból, azaz 250 koronában, amíg a körülményei nem igényelnek különleges bánásmódot.

Azzal is egyetérték, hogy az időt érdemes karácsonyig behatárolni, mert lehet, hogy most nem megy Önnel a dolog, de ha igen, akkor gyorsan is megy. Tehát jöjjön mielőbb! Én soha nem gondoltam arra, hogy visszautasítsam.

Szívből üdvözli az Ön

Freudja

P.S. Még csak IX. 30. óta vagyok itt, és annyira ellep a munka, hogy az Ön levelét csak tegnap tudtam elolvasni.

1921. okt. 5.

Drága Asszonyom,

bár egyet s mást tudtam Ön felől, de a hiteles tájékoztatás mégiscsak jobb. Lehet, hogy ez a levél éppen a szóbeli vizsga után éri utol, és az első gratulációt viheti el Önnek.⁴ Nem tekintek el attól, hogy kifejezzem jókívánságaimat, mert jó hasznukat veheti, és előbb amúgy is el kell sajátítania azt a képességet, hogy lemondjon róluk. A gyásza egyelőre nem múlt el, de remélhetőleg a továbbiakban csillapodik majd.

Még ha lemondunk is önmagunk effajta túlértékeléséről, épp elég feladatot jelent még, hogy az értékelésünkkel elégedettek legyünk. Végtére is az étellel való megbékélés nem az érveken, hanem a hangulaton és a motiváción múlik.

Az analízisünk dolga nem tűnik kedvezőnek. Úgy néz ki, hogy őszre úgy tizenketten jelentkeztek be külföldről, nekem pedig általános javaslat szerint még korlátoznom is kell a munkaidőmet! De valószínűleg már minden olyasmit elmondtam Önnek, amire szüksége van.

Írjon csak újra mielőbb, szívből üdvözli az Ön

Freudja

Schulcz Katalin fordítása

---

⁴ A megelőlegezett gratuláció minden bizonnyal Dubovitz Margit 1921-ben magánúton letett érettségijére vonatkozik.

English Summaries

Language and Psychoanalysis

Edited by Antal Bókay and Anna Borgos

ESSAYS

JOHN P. MULLER: Reading Freud's semiotic passion

This essay explores the semiotic features of Freud's conceptualizations and clinical interventions in his 1899 paper, *Screen Memories*. Already before Lacan's birth, Freud is suggesting that the mechanism of the unconscious construction of screen memories is a linguistic one that in some way, "so to speak", is written by the unconscious; it composes a text that tightens and condenses meaning. As we review Freud's paper, it will become evident that for Freud screen memories are products of unconscious working-over, and that a general semiotic framework can be discerned in Freud's formulations.

Keywords: *screen memory, semiosis, sign, suppression, working-over, unconscious, language*

CSABA PLÉH: Double coding and non-conscious moments in language: The conception of Iván Fónagy

The paper summarizes how Iván Fónagy combined linguistics, information theory, and psychoanalysis in his theory of double coding in human language. Language as a conventional system of signs is not arbitrary in a central regard. Propositional

grammatical coding is always accompanied by a more iconic expressive coding on the level of articulatory movements and stylistic choices. Our choices are decoded by the partners as emotional expressions. This double code is secondary in the information flow, but it is primary in an evolutionary and ontogenetic sense. Coding for non-conscious aspects makes language use authentic.

Keywords: *double coding; expressions of emotions; unconscious communication; poetry and broken expectations*

KATALIN FALUVÉGI: Linguistic connections at the early psychoanalysts: Freud, Ferenczi, Spielrein, and Hollós

The paper aims to call the attention to a little known terrain of early psychoanalysts (Freud and his colleagues) seeking to what extent traces of linguistic thinking can be discovered in their treatises. The investigation of seven texts by Freud, Ferenczi, Spielrein and Hollós convincingly proves the presence of linguistic thinking and has made it possible to identify the characteristic features of the early psychoanalysts' bio-linguistic approach. This theoretical part is the first section of this paper. The second section focuses on the linguistic interest and sensitivity towards the subject in Sabina Spielrein's work. The analysis of her 1922 study "Die Entstehung der kindlichen Worte Papa und Mama" presents the bio-linguistic approach through a concrete text.

Keywords: *early psychoanalysts, linguistic thinking, bio-linguistic aspect, the formation and development of language and speaking*

WORKSHOP

KRISZTIÁN INDRIES: Nihon no Seishinbunseki. The semiotics of the Japanese language and writing

The paper is an attempt to introduce a section of Japanese Lacanian psychoanalytic theory of language. Since the Meiji Restoration Japan has had two main cultural strategies: westernization and returning to the traditionalist national ideals. The Land of the Rising Sun was able to reconcile the two alternatives and to combine the benefits of both Euro-Atlantic and Japanese cultures by the catchword "Japanese spirit with Western technology". The traditionalist, slightly nationalistic trend of this

strategy is called “nihonjinron” which is an umbrella concept of “theories/discussions about the Japanese”. Nihonjinron as a genre of texts focuses on issues of the Japanese national and cultural identity, and it has incorporated psychoanalytical theories as well. An important aspect of the nihonjinron is the uniqueness of Japanese language and writing system. The Japanese psychoanalytic anthropology of language serves new and authentic theories that fit in the self-orientalistic nihonjinron of the Japanese culture and offers new perspectives for the psychoanalytic theory of language.

Keywords: *nihonjinron, kanji, hiragana, polysemy, psychoanalytic linguistics*

DMITRIJ OLSANSZKIJ: The subject being formed by events

The *event* differs from *happening* as the former does not just modify reality but changes its coordinates and annuls its points of reference. While psychic reality is repeated, there is no repetition in the event. The study defines event as a link to one psychic register to another. Starting from the Lacanian scheme (real, imaginary, and symbolic) describes six types of the event.

INTERVIEW

JULIA KRISTEVA: Freudian Models of Language

A conversation conducted by **Sergio Benvenuto** in Paris, in 1994.

ARCHIVES

CHARLOTTE BALKÁNYI: On verbalization

Although the concept of verbalization does not appear at first sight to have an extensive psycho-analytical literature, it is, in fact, implicit in the most important part of psycho-analytical theory. Freud discovered the function of verbalization and it was he who first pointed out the importance of its role in mental functioning. The term “verbalization”, however, did not appear in psycho-analytical nomenclature until rather late. Freud left the concept un verbalized. The paper explores the phenomenon theoretically and through cases, pointing out that verbalization can make split emotions conscious.

Summaries

In the Archives section we also publish three letters written by **SIGMUND FREUD** to **MARGIT DUBOVITZ** between April 1920 and October 1921, with an introduction by **ANNA BORGOS**.

E számunk szerzői

Balkányi, Charlotte (1913 – 1992), gyógypedagógus, pszichoanalitikus

Benvenuto, Sergio, olasz pszichoanalitikus, filozófus, a *European Journal of Psychoanalysis* alapító szerkesztője. E-mail: benvenuto.jep@mclink.it

Borgos Anna, pszichológus, tudományos munkatárs, MTA TTK Kognitív Idegtudományi és Pszichológiai Intézet. E-mail: borgosanna@gmail.com

Faluvégi Katalin, PhD-hallgató, Pécsi Tudományegyetem Elméleti Pszichoanalízis Doktori Program; német nyelvoktató, Budapesti Gazdasági Egyetem Kereskedelmi, Vendéglátóipari és Idegenforgalmi Kar, német tanszéki osztály. E-mail: zdenuka@gmail.com

Freud, Sigmund (1856 – 1939), pszichoanalitikus

Indries Krisztián, klinikai szakpszichológus, integratív pszichoterapeuta; adjunktus, ELTE TáTK Szociális Munka Tanszék. E-mail: indries@yahoo.com

Kristeva, Julia, bolgár-francia pszichoanalitikus, filozófus, irodalomkritikus, író

Müller, John P., PhD, kiképző pszichoanalitikus, Austen Riggs Center, Stockbridge, Massachusetts. E-mail: John.Muller@austenriggs.net

Olsanszkij, Dmitrij, Szentpéterváron praktizáló pszichoanalitikus, a szentpétervári *East-European Institute of Psychoanalysis* és a párizsi *Institut des Hautes Études en Psychanalyse* tagja. E-mail: olshansky@hotmail.com

Pléh Csaba, pszichológus, nyelvész; vendégprofesszor, Közép-európai Egyetem Kognitív Tudományi Tanszék. E-mail: vispleh@ceu.edu